

KASPAR KOLK

Trükitud raamatu esimene aastasada Eestis:
raamatud, raamatukogud ja lugejad
15. sajandi teisest poolest
16. sajandi keskpaigani

DISSERTATIONES STUDIORUM GRAECORUM ET LATINORUM
UNIVERSITATIS TARTUENSIS

12

KASPAR KOLK

Trükitud raamatu esimene aastasada Eestis:
raamatud, raamatukogud ja lugejad
15. sajandi teisest poolest
16. sajandi keskpaigani

Tartu Ülikool, Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond, Maailma keelte ja kultuuride instituut, Klassikalise filoloogia osakond

Väitekiri on lubatud kaitsmisele humanitaarteaduste ja kunstide valdkonna maailma keelte ja kultuuride instituudi nõukogu koosoleku otsusega 13. oktoobrist 2025.

Juhendajad: Janika Päll, Tartu Ülikooli klassikalise filoloogia professor;
Anu Mänd, Tartu Ülikooli kunstiajaloo professor

Oponent: prof dr Outi Merisalo (Jyväskylän Yliopisto)

Doktoritöö kaitsmine toimub 28. novembril 2025 kell 12.15 Tartu Ülikooli senati saalis.

ISSN 1406-8192 (print)
ISBN 978-9908-57-057-0 (print)
ISSN 2806-2604 (pdf)
ISBN 978-9908-57-058-7 (pdf)

Autoriõigus: Kaspar Kolk 2025

Tartu Ülikooli Kirjastus
www.tyk.ee

SISUKORD

ARTIKLITE ILMUMISANDMED	7
SISSEJUHATUS	9
1. TÖÖ EESMÄRK JA ÜLESEHITUS, UURIMISKÜSIMUSED JA METOODIKA	11
2. SENISE UURIMISTÖÖ SEIS: TRÜKITUD RAAMATU ESIMESE AASTASAJA UURIMISLOOST	24
2.1. Euroopa varase raamatukultuuriloo uurimisloost	24
2.2. Eesti hiliskesk- ja varauusaegse raamatukultuuriloo uurimislugu.....	30
2.2.1. Baltisaksa ajajärk	32
2.2.2. Eesti rahvuslik ajajärk	35
2.2.3. Territoriaalne ajajärk	38
3. UURITAVA KORPUSE KOOSTIS, LIIGENDUS JA TÄNAPÄEVANE LEIDUMUS	47
3.1. Reaalkorpus	47
3.2. Virtuaalkorpus	54
4. TRÜKITUD RAAMATUD, RAAMATUKOGUD JA LUGEJAD EESTIS 15. SAJANDI TEISEST POOLEST 16. SAJANDI KESKPAIGANI	59
4.1. Institutsionaalsed raamatukogud	59
4.1.1. Kloostrite raamatud	59
4.1.2. Dominiiklased	61
4.1.3. Frantsisklased	69
4.1.4. Raamatute omandamine ja köitmine mendikantide konventides	72
4.1.5. Tsistertsilased ja birgitiinid	76
4.1.6. Luterlik raamatukogu	81
4.2. Erasisikute raamatud	103
4.2.1. Erasisikute säilinud raamatud	106
4.2.2. Varaloendites, testamentides ja muudes dokumentides nimetatud raamatud	109
4.2.3. Raamatuomanikud Tallinna varaloendite ja testamentide andmete põhjal	113
4.2.4. Eraraamatuomanike osakaal Tallinna varaloendite andmete põhjal	119
4.2.5. Ilmalikud raamatuomanikud	123
4.2.6. Ilmalike omanike raamatud	127
4.2.7. Vaimulikest raamatuomanikud	131
4.2.8. Vaimulike raamatud	138

ARTIKLID	147
I. Eesti kloostrite raamatud enne ja pärast reformatsiooni	
II. Book Collection of a Hinterland Convent in Response to the Lutheran Reformation. The Case of Mid-Sixteenth Century Rakvere (Wesenberg)	
III. Late Gothic Bookbinding in Tallinn	
IV. „Vana Tallinna raamatukogu“ kolm allikat: komplekteerimisest 16. sajandil	
V. Teoloogiast astroloogiani. Reformatsioonijärgse kolmveerandsajandi tallinlaste säilinud raamatuid	
KOKKUVÕTE.....	337
TÄNUAVALDUSED	347
ALLIKAD JA KIRJANDUS.....	348
SUMMARY	366
ELULOOKIRJELDUS.....	376
CURRICULUM VITAE.....	378

ARTIKLITE ILMUMISANDMED

- I. Eesti kloostrite raamatud enne ja pärast reformatsiooni. – Piret Lotman (koost). Reformatsioon – tõlked ja tõlgendused. (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised, 16; Raamat ja aeg, 5). Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2019, lk 71–112.
- II. Book Collection of a Hinterland Convent in Response to the Lutheran Reformation. The Case of Mid-Sixteenth Century Rakvere (Wesenberg). – Kiliańczyk-Zięba, Justyna; Komorowska, Magdalena (eds.). Early Modern Catholicism and the Printed Book. (Library of the Written Word, 119; The Handpress World, 97). Leiden, Boston: Brill, 2024, lk 180–196. DOI: 10.1163/9789004538672_010.
- III. Late Gothic Bookbinding in Tallinn. – Baltic Journal of Art History, 27, 2024, lk 41–88. DOI: 10.12697/BJAH.2024.27.03.
- IV. „Vana Tallinna raamatukogu“ kolm allikat: komplekteerimisest 16. sajandil. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri, 3/2017, lk 10–29.
- V. Teoloogiast astroloogiani. Reformatsioonijärgse kolmveerandsajandi tallinlaste säilinud raamatuid. – Rahvusrhiivi Toimetised = Acta et Commentationes Archivi Nationalis Estoniae, 4, 2021, lk 149–199.

SISSEJUHATUS

Käesolev doktoritöö ja sellele aluseks olevad artiklid on suuresti tõukunud Eesti ajalooliste raamatukollektsioonide *de visu* ja *hands on* (oma silma ja oma käega) läbitöötamisest. Tänu pikemaajalisele töötamisele Eesti kahes suuremas 15.–16. sajandi raamatu varamus – Tartu Ülikooli Raamatukogus ja Tallinna Ülikooli Akadeemilises Raamatukogus – ning lahkele ligipääsule Tallinna Linnaarhiivi kogudele, kus lisaks vanadele raamatutele leidub rohkelt dokumentaalset allikmaterjali, samuti Eesti Rahvusraamatukogus ja Eesti Ajaloomuuseumis leiduvale, on autorile avanenud harukordne võimalus hõlmata süvitsi peaaegu kogu trükitud raamatu esimese sajandi pärandit Eestis. Doktoritöö esmaseks, käega-katsutavaks uurimisobjektiks on raamatud, mis trükiraamatu esimesel sajandil on Eestis olnud ja siin kasutust leidnud. Raamatud, mis ühelt poolt on tekstid, millest inimesed on esmalt teadnud, seejärel soovinud neid omale hankida ning lõpuks ühel või teisel viisil lugenud ja neile oma elus kasutust leidnud, kas tõise või koduse vajaduse pärast või hoopis meelelahutuseks, silmaringi laiendamiseks, uute ideede omaks võtuks ning omade edasiarendamiseks. Ning teiselt poolt raamatud kui füüsilised objektid, mida raamatumüüjad ja köitjad on poognatest lahti lõiganud, ajastule omaselt kunstipäraselt köitnud ja müüki pannud, ning ostjad ja omanikud seejärel lehitsenud, neisse vähem või rohkem endast märke jätnud ning lõpuks võib-olla otsustanud järgmistele lugejatele edasi anda. Kõigi nende märkide järgi saab rekonstrueerida raamatute elukaare läbi nende aktiivse kasutuse aja, jälgida raamatukollektsioonide kujunemise ja hääbumise tagamaid ning lõpuks määratleda raamatute rolli hiliskeskaja ja varauusaja lugeja elus.

Trükiraamatu esimene aastasada muutis pöördumatult kommunikatsiooni ja ideede leviku protsessi Euroopas. 20. sajandi teisest poolest peale on keskajalt uusajale ülemineku ajajärgu raamatukultuuri vaadeldud suuresti ennekõike kommunikatsiooni- ja ideeajaloolisest perspektiivist. Käsikirjaline kultuur oli vähesetele: isegi neile, kes lugeda oskasid, oli kättesaadav kvantiteet enamasti ikkagi väike ning käsikirjade hankimine-valmistamine aega ja vaeva nõudev toiming. Kui käsikirjalised tekstid olid üldiselt kättesaadavad vaid haritud eliidile – eelkõige vaimulikele –, siis trükitekst jõudis peagi kogu eliidini – ka ilmalikuni – ning veel edaspidi üha enamate madalamategi kihtideni. Lucien Febvre'ist ja Henri-Jean Martinist alates on raamatuloo raskuspunkt kandunud tehnilise innovatsiooni üksikasjade väljaselgitamiselt raamatute kultuurimõju uurimisele.¹ Elizabeth Eisensteini käsitluses oli „trükikunsti revolutsioon“ otsekui kõiki intellektuaalse elu valdkondi puudutav totaalne kommunikatiivne katalüsaator, mis andis tõuke nii renessansi, humanismi ja reformatsiooni kui ka loodusteaduslike ja tehniliste ideede kiirele levikule üle Euroopa.² Martin Lutheri edu

---

¹ Febvre, Lucien; Martin, Henri Jean. *L'apparition du livre*. Paris: Éditions A. Michel, 1958. Lähemalt on mitmetest siin sissejuhatavalt nimetatud suundumustest ja uurijatest juttu 2. peatükis.

² Eisenstein, Elizabeth L. *The Printing Revolution in Early Modern Europe* (2nd edition). Cambridge, New York etc.: Cambridge University Press, 2005 (1. väljaanne 1983.).

fenomen on Andrew Pettegreel võimaldanud rääkida Lutherist kui suuresti trükikunsti abil loodud kaubamärgist ning Mark U. Edwardsil kui kõigi aegade mõju-saima propagandakampaania korraldajast.³ Reformatsiooni ja trükikunsti mõju kombinatsioon on olnud arvutute uurimuste objektiks.⁴ Kiirelt toodetavate ja hõlpsasti levitatavate väiketrükistena jõudsid nii usulised ideed kui ka päevakajalised ja kõmulised uudised laiema publikuni kui kunagi varem ning toetasid ühtlasi lugemisoskuse ja -harjumuse levikut.⁵ Kõigi selliste üldistuste juures ei saa siiski unustada, et raamatukultuurilugu algab traditsioonilistest käsitööoskustest valdkondades nagu bibliograafia ja tüpograafia, paleograafia ja kodikoloogia, köite ja proveniensi uurimine, mis loovad aluse raamatute idee- ja kommunikatsiooniajaloolise rolli määratlemisele.

---

³ Pettegree, Andrew. *Brand Luther: 1517, Printing, and the Making of the Reformation*. New York: Penguin Books, 2015; Edwards, Mark U., Jr. *Printing, Propaganda, and Martin Luther*. Berkeley: University of California Press, 1994.

⁴ Ühe mõjukaimana näitena Jean-Francois Gilmonti koostatud kogu Euroopa vastavaid arenguid kajastav kogumik „La Réforme et le livre“ (1990), mis on ilmunud ka inglise tõlkes, vt Gilmont, Jean-François (ed.). *The Reformation and the Book*. English edition and translation by Karin Maag. London, New York: Routledge, 2016.

⁵ Vrd nt Köhler, Hans-Joachim (Hrsg.). *Flugschriften als Massenmedium der Reformationszeit. Beiträge zum Tübinger Symposium 1980*. Stuttgart: Klett-Cotta, 1981; Pettegree, Andrew. *The Invention of News: How the World Came to Know About Itself*. New Haven (Conn.), London: Yale University Press, 2014.

1. TÖÖ EESMÄRK JA ÜLESEHITUS, UURIMISKÜSIMUSED JA METOODIKA

Käesoleva doktoritöö eesmärgiks on kõige kokkuvõtlikumalt sõnastades uurida raamatute levikut, raamatukogude ja -kollektsioonide arengut ning muutusi lugejaskonnas trükitud raamatu esimese aastasaja jooksul, 15. sajandi keskpaigast 16. sajandi keskpaigani, Eesti alal. Enne kui asuda töö sisuliste eesmärkide lähema sõnastamise juurde, nõuab selline üldine temaatiline piiritletus selgitust ruumiliste ja ajaliste piiride kohta. Alustagem viimasest. Trükitud raamatu leviku ja mõju uurimisel on loomulikuks ajaliseks alguspunktiks esimeste liikuvate tüüpide meetodil trükitud raamatute ilmumine Euroopas 1450. aastate esimesel poolel, millele järgnev trükitööstuse kiire areng hakkas peagi mõjutama ka kesk-aegset Liivimaad, sealhulgas Eesti ala. Sajand alates ühe kultuurilise fenomeni sünnist peaks olema piisav aeg, jälgimaks muutusi pikaajalises perspektiivis ning tuvastamaks ja määratlemaks arenguprotsesse isegi läänekristliku Euroopa hõredalt asustatud ääremaal, kuhu tugevamad mõjud võisid jõuda ning muudatused juurduda suhteliselt aegamisi. Nii sobib alguspunkti arvestades hästi lõpp-tähiseks poliitilises ajaloos pöörde toonud 1558. aastal Vene kallaletungiga alanud sõdade ajastu, mis tõi kaasa nn keskaegse Liivimaa ajajärgu – kohapealsete valit-susvõimude autonoomsete väikeriikide süsteemi – lõpu 1561. aastal. Eesti ajaloo tavapärasel perioodiseeringus tähistab see piir ühtlasi keskaja lõppu.⁶ Keskaja viimast aastasajat saaks sel juhul üldistavalt käsitleda hiliskeskajana. Uuemas Eesti ajalookäsitluses ning seejuures eriti kultuuriajaloo käsitlustes on aga aega alates umbes 1520. aastast sageli vaatlema hakatud varauusajana.⁷ Ei saa eitada, et selle ajahetke tugevaim mõjutegur – luterlik reformatsioon – andis märgatava tõuke moderniseerumise kiirenemisele ka Eestis ning sealhulgas ka raamatu-kultuuri alal. Sellisel viisil saab trükiraamatu esimest sajandit Eestis käsitleda kui üleminekut hiliskeskajalt varauusajale.

Ent nii või teisiti põhjustasid 1558. aastal alanud pikaajaline vintsutusterohke sõjategevus, rahvastikukadu ja Eesti ala jagunemine võõrvõimude vahel suuri muutusi sotsiaalses, majanduslikus ja kultuurilises elus ning ka raamatukultuuri arengusuundi määrasid pärast seda juba uued tegurid. Suurematest keskustest langes Tartu koos Lõuna-Eestiga Vene võimu alla 1558. aastal, Tallinn koos Põhja-Eestiga alistus Rootsi 1561. aastal, lõppkokkuvõttes jäi Eesti 1583. aasta seisuga jagatuks Rootsi, Poola ja Taani vahel. Sellest tulenevalt on käsitluse ting-likuks lõpp-piiriks valitud 1560. aasta, kui suuremas osas Eestist olid keskaegse Liivimaa nii poliitilised kui ka kultuurilised institutsioonid juba kokku varisenud või vankumas ning raamatutele jagus mõne järgneva aastakümne sõjakeerises

---

⁶ Vrd Selart, Anti (koost). Eesti ajalugu, II, Eesti keskaeg. Tartu: Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut, 2012, eriti lk 11–15 (Anti Selart, Marek Tamm).

⁷ Vrd Seppel, Marten; Maasing, Madis. Sissejuhatus: varauusaja uurimise kaardistamine. – Marten Seppel, Madis Maasing (koost). Muutused, ümberkorraldused, uuendused: varauusaja arengujooned Eesti- ja Liivimaal 1520–1800. Tallinn: TLÜ Kirjastus, 2023, lk 9–20; vt ka teised artiklid samas kogumikus.

suhteliselt vähe tähelepanu, mistõttu tekkis paratamatu lünk ka allikmaterjalis. Ainult Tallinna puhul, kust ühelt poolt on allikmaterjali säilinud kõige rohkem ning teiselt poolt oli üleminek mõnevõrra vähema sõjalise vägivalda tõttu sujuvam kui kuskil mujal, on mõne aspekti käsitlemisel 1560. aasta piiri natuke ületatud.⁸

Ruumiliselt on doktoritöös piiratud tänapäeva Eesti alaga. Hiliskesk- ja varauusajal moodustas Eesti ala tavakõnepruugis sageli Liivimaana ('Livonia', 'Livland' jne) tuntud piirkonna põhjapoolse osa. Uuemas teaduskirjanduses käsitletakse seda suhteliselt täpselt tänapäevase Eesti ja Läti ala hõlmanud ajaloolist piirkonda „keskaegse Liivimaa“ nime all, eristamaks seda muudel ajajärgudel Liivimaana tuntud piirkondadest.⁹ Keskaegne Liivimaa ei kujutanud endast ühtset riiklikku moodustist ega poliitilist struktuuri, kuid kohalikud võimukandjad, seisused ja suuremad linnad üritasid siiski koordineerida ühist poliitilist tegevust, mille järele kõige teravam vajadus avaldus sõdade korral ühiste välisvaenlastega. Poliitilises mõttes jagunes Eesti ala tollal Saksa ordu Liivimaa haru valduste põhjapoolse osa ning Tartu ja Saare-Lääne piiskopi stifti, kiriklikus mõttes Tartu, Saare-Lääne ja Tallinna diötsesi vahel.¹⁰ Uuritav ajastu oli keskaegsel Liivimaal suhteliselt stabiilne periood, mille jooksul välised poliitilised tegurid mõjutasid territoriaalset arengut üksnes minimaalsel määral – kuni Vene kallaletungini 1558. aastal, formaalse alistumiseni võõrvõimudele 1561. aastal ning jätkunud sõdade ajajärguni, mille aegseid muutusi käesolev töö enam ei käsitle.

Veel laiemas plaanis kuulusid keskaegse Liivimaa riiklikud moodustised Saksa Keisririigi poliitilisse tekstuuri ning Saksa kultuurialaga ühendasid raamatukultuuri kui tollal valdavalt linnalise, haritlas- ja eliidikultuuri alal keskaegset Liivimaad tihedad, pidevad ja orgaanilised sidemed. Kuna keskaegsel Liivimaal ei jõudnud tekkida oma trükitööstust, oli siinse lugeja roll Saksa ja muu Euroopa trükitoodangu suhtes sel ajajärgul suures osas põhiliselt vastuvõtja oma. Samas

---

⁸ Artikkel V, mis keskendub üksnes Tallinnale, kus majandus-, rahvastiku- ja kultuurikatkestus ei olnud nii suur kui paljudes teistes Eesti piirkondades, käsitleb erandlikult aega kuni 16. sajandi lõpuni välja, hõlmates ka mõningaid juba järgnevale ajajärgule iseloomulike muutuste algeid.

⁹ Keskaegse Liivimaa kohta vt nt Selart, Anti; Thumser, Matthias (eds.). *Livland – eine Region am Ende der Welt? Forschungen zum Verhältnis zwischen Zentrum und Peripherie im späten Mittelalter = Livonia – a Region at the End of the World? Studies on the Relations between Centre and Periphery in the Later Middle Ages*. Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 2017; Brüggemann, Karsten et al. (eds.), *Das Baltikum. Geschichte einer europäischen Region*. Band 1, *Von der Vor- und Frühgeschichte bis zum Ende des Mittelalters*. Stuttgart: Hiersemann, 2018; Mänd, Anu; Tamm, Marek (eds.). *Making Livonia: Actors and Networks in the Medieval and Early Modern Baltic Sea Region*. London, New York: Routledge, 2020.

¹⁰ Oluliselt ei mõjuta pilti Ruhnu kuulumine Kuramaa piiskopkonda, samuti muud tollaste poliitiliste ja kiriklike võimualade piiride väiksemad lahknevused tänapäeva Eesti-Läti piirist, kuna tegu on maapiirkondadega, mille tollasest raamatukultuurist paraku niikuinii midagi teada ei ole. Mõnevõrra suurema lahknevuse käsitletava territooriumi ja tänapäeva Eesti ala vahel toob kaasa Setumaa tollane kuulumine esmalt Pihkva, seejärel Moskva võimu alla ning ühes sellega õigeusu kiriku kultuurisfääri, mille raamatukultuur erines oluliselt läänekiriku ala omast ning mille arenguprotsessid, sealhulgas trükiraamatu omaksvõtt, kulgesid täiesti oma rada, mistõttu siinses töös need vaatluse alla ei kuulu.

geograafiliselt lähemategi Skandinaavia maadega, kus küll asutati sel ajajärgul esimesed kohalikud trükikojad, mis aga keskendusid põhiliselt üksnes sisemaiselt vajalikele väljaannetele, nagu liturgilised raamatud või omakeelne kirjandus, jäid raamatused hõredaks, kuna valdavalt olid ka Põhjamaad muu Euroopa suhtes peamiselt vastuvõtja rollis.¹¹

Täpsustamist vajab siinkohal veel tollase Eesti ala raamatukultuuri suhe keskaegse Liivimaa „teise poole“, Läti ala omaga. Paratamatult oli kogu keskaegse Liivimaa elitaarse raamatukultuuri näol tegu tollase Saksa raamatukultuuri ühtviisi äärealaga ning ses mõttes moodustas Eesti ja Läti ala tollal ka raamatulooliselt juba geograafilisest kokkukuuluvusest tingituna suhteliselt ühtse piirkonna. Selle poolest saab uurimust Eesti ala raamatukultuurist vaadelda ka läbilõikelise näitena kogu keskaegse Liivimaa raamatukultuurist. Soovides käsitleda aga kogu keskaegse Liivimaa lõppjärgu raamatukultuuri kõigis selle avaldustes ja detailides, tuleks Läti ala allikabaas paratamatult läbi töötada sama põhjalikkusega kui Eesti ala osas, mis aga käesoleva töö raamidesse ei mahu. Samas on Läti ala ainek, mis põhijoontes on autorile hästi tuntud, käesolevas töös võimalusel alati kasutatud võrdleva või taustmaterjalina, loomaks erinevates aspektides terviklikumat käsitlust.¹² Kuna teadaolevalt on selle ajajärgu Läti ala puudutav säilinud raamatulooline allikmaterjal mõnevõrra napim ja ka vähem mitmekesine, eriti dokumentaalsete allikate osas, saab tõdeda, et käesoleva töö põhiliselt Eesti materjali põhjal tehtud järeldused koos esitatud täiendava materjaliga Lätist annavad sisuliselt tervikliku pildi kogu hiliskeskaegse Liivimaa raamatukultuuri põhijoontest.

Tuleb siiski juba etteruttavalt märkida, et nagu allpool näeme, ei ole praegustel andmetel teada, et keskaegse Liivimaa eri osade vahel oleks toimunud elav raamatute ringlus, seda eriti geograafiliselt kaugemate piirkondade puhul. Kui kolmnurgas Tallinn–Tartu–Saare-Lääne tuleb teateid raamatute ja nende omanike liikumisest aeg-ajalt ikka ette, siis sidemed geograafiliselt ainult pisut kaugema

---

¹¹ Vrd nt Undorf, Wolfgang. From Gutenberg to Luther: Transnational Print Cultures in Scandinavia 1450–1525. (Library of the Written Word, 37; The Handpress World, 28). Leiden, Boston: Brill, 2014, lk 65–87; *id.* A Game of Cities. Driving Forces in Early Modern Scandinavian Book History. – Nordin, Jonas; Strenga, Gustavs; Sjökvist, Peter (eds.). The Baltic Battle of Books. Formation and Relocation of European Libraries in the Confessional Age (c. 1500–1650) and Their Afterlife. (Library of the Written Word, 116; The Handpress World, 94). Leiden, Boston: Brill, 2023, lk 78–106.

¹² Vrd eelkõige Bruiningk, Hermann von. Messe und kanonisches Stundengebet nach dem Brauche der Rigaschen Kirche im späteren Mittelalter. (Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurland's, 19). Riga: Nicolai Kymmels Buchhandlung, 1904; Busch, Nikolai. Geschichte der Rigaer Stadtbibliothek und deren Bücher. (Nachgelassene Schriften. Bd. 2., Schriften zur Bibliotheks- und Büchergeschichte; redigiert von L. Arbusow). Riga: Rigaer Stadtverwaltung, 1937, lk 86–89; artiklid kogumikes Levāns, Andris; Strenga, Gustavs (eds.). Catalogue of the Riga Jesuit College Book Collection (1583–1621). History and Reconstruction of the Collection. Riga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, 2021; Nordin, Jonas; Strenga, Gustavs; Sjökvist, Peter (eds.). The Baltic Battle of Books. Formation and Relocation of European Libraries in the Confessional Age (c. 1500–1650) and their Afterlife. (Library of the Written Word, 116; The Handpress World, 94). Leiden, Boston: Brill, 2023.

Riiaga paistavad sel ajajärgul olevat juba hõredamad, isegi vaatamata Riia poliitilise ja majanduskeskuse rollile, ning kontaktidest Kuramaa ja teiste Läti kaugemate äärealadega pole sisuliselt midagi teada. Arvatavasti tuleneb see (küll vähemal määral) samast fenomenist kui hõredad sidemed Skandinaavia alaga: kõigil keskaegse Liivimaa keskustel, mis olulisel määral konkureerisid omavahel nii poliitilises kui majanduslikus sfääris, oli raamatukultuuri valdkonnas tõhusam hoida ja arendada sidemeid Saksamaa tõmbekeskustega, mitte omavahel. Trüki-raamatukultuuri vastuvõtjarolli puhul oli see eriti määrav, kuna teistel kohalikel keskustel poleks vahendada olnud ikkagi mitte midagi muud kui ainult Saksa-maalt (või mujalt Euroopast) imporditud. Tihedate sidemete tõttu Saksa „ema-maaga“ saab käesoleva töö põhjal kujunevat pilti pidada seetõttu paljudes aspektides representatiivseks ka laiemalt kogu Saksa kultuuriruumi põhjapoolse perifeeria, eriti piirkondade, kus kohalik trükitööstus tekkis hilja, mitte üksnes kesk-aegse Liivimaa osas.

Lõpuks pole liigne veelkord meenutada, et väitekirja aluseks olev uurimistöö on alguse saanud lähedasest tutvusest uuritavate kogude ja allikatega, mis on võimaldanud detailset süvenemist. Esmane tihe füüsiline kontakt põhiliste uuritavate kollektsioonidega on raamatuloos olnud alati liikumapanev jõud kaugemate üldistusteni jõudmisel. Sellisest metodoloogiast tingituna on ka tänapäevase raamatuloo lähenemisele sageli omane seada hõlmavamate uurimuste objektiks üldjoontes uusaegsete riikide tänane ala, olenemata riikide ja nende piiride vaheldumisest ja muutumisest ajaloos, sageli ka uuritava ajajärgu jooksul.¹³ Muidugi on selline lähenemine tavapärane ka muude kultuuri-, sotsiaal- või poliitilise ajaloo valdkondade üldistavate käsitluste puhul.

Doktoritöö keskne uurimisküsimus jaguneb sellist ajaraamistikku ja ruumilist piiristlust arvestades paratamatult kaheks: kuidas mõjutas siinse raamatukultuuri arengut esmalt trükitud raamatute kättesaadavus ja levik ning seejärel teiseks luterlik reformatsioon. Esimene teadaolev trükitud raamat, mis võis juba varakult olla Eestis, on nn Mainzi psalter, mille ühest (või mitmest) eksemplarist on säilinud fragmente.¹⁴ 1470. aastast on dokumentaalseid teateid äritehingu käigus

¹³ Näiteks Chartier, Roger; Martin, Henri-Jean (dir.). *Histoire de l'édition française*. Part 1–4. Paris: Fayard, 1989–1991; McKenzie, D. F. et al. (eds.). *The Cambridge History of the Book in Britain*. Vol. I–VI. Cambridge: Cambridge University Press, 1999–2012; Heikkilä, Tuomas (toim.). *Kirjallinen kulttuuri keskiajan Suomessa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2010. Nii hõlmab mainitud Suurbritannia varase raamatuloo käsitlus, mis põhiliselt keskendub Inglismaale, siiski ka Šotimaa, mis kesk- ja varauusajal oli eraldi iseseisev riik ning kultuuriliselt eristus Inglismaast märgatavalt.

¹⁴ *Psalterium cum canticis (Psalterium Moguntinum)*. Mainz: Peter Schöffer, Johann Fust, 1457; vrd Kolk, Kaspar. *Dissemination and Survival of a Book Printed in 17th-century Tartu: The Case of Johannes Gezelius' Lexicon Graeco-Latinum (1649)*. – Päll, Janika; Volt, Ivo (eds.). *Hellenostephanos. Humanist Greek in Early Modern Europe: Learned Communities between Antiquity and Contemporary Culture*. (Morgensterni Seltsi toimetised = Acta Societatis Morgensternianae, 6–7) Tartu: University of Tartu Press, 2018, lk 144–157, siin lk 153; Artikkel I, lk 74, viide 9.

Lübeckist Tallinna saadetud kahe trükitud Piibli, 15 psaltri ja 20 (missa) kaanoni kohta.¹⁵ 1470. aastatest on juba rohkemgi andmeid (trükitud) raamatute hankimise kohta Tallinnas ning ka raamatuid endid, nii et sellest peale on võimalik pidevalt jälgida trükitud raamatu ajalugu Eestis.¹⁶ Trükitud raamatu levik oli lugemise ja raamatukultuuri uue ajajärgu esimene katalüsaator. Inkunaabliajastul, 15. sajandi teisel poolel, oli kõige suurem muutus kvantitatiivne: lugemisvara kättesaadavus paranes kiiresti ja olulisel määral. Muutused raamatute sisus, mis jäi esialgu suuresti keskaegseks, ja lugejaskonna suuruses tulid palju aeglasemalt.¹⁷ Trükitud raamatu esimese aastasaja suurim sisuline pööre kaasnes reformatsiooniga. Trükiste sisu teises tunduvas muutuses, paljud senised tekstid ja tekstitüübid kadusid trükist pikemaks ajaks või jäädavalt, asendudes uutega. Nii otseste reformatsioonisündmuste ajal kui ka reformatsioonist tingitud kultuuri- ja muutmõtete mõjul, eriti hariduses, toimus ka lugejaskonna märgatav laienemine ja diversifitseerumine. Nende kahe uuenduse kajastumine Eesti ala raamatukultuuris on selle töö põhiline uurimisobjekt. 1550. aastateks oli jõutud raamatukultuuri uude, luterliku reformatsiooni ideedest ja neist tingitud protsessidest mõjustatud dünaamilise arenguni.¹⁸ 1558. aastal Vene sissetungiga alanud sõdade ajajärk, mis päädis Eesti ala Poola-Leedu, Rootsi ja Taani vahel jagunemise vormistamisega 1582–1583, tõi kaasa juba uued muutused raamatukultuuris, mis käesolevas töös vaatluse alla enam ei kuulu. Suuresti olid järgneva ajastu muutused seotud ilmnevate või taaselustatud konfessionaalsete vastuolude ja arengutega: õigeusu levitamise katsed ajutiselt Vene võimu alustel aladel, pärast sõdade lõppu kõige olulisema muutusena Poola-Leedu võimu alla jäänud ala rekatoliseerimise püüded, mille vaimseks keskuseks Eesti alal kujunes Tartu jesuiitide kolleegium, Rootsi võimu all luterliku kiriku lähendamine Rootsi riigikirikule ning Rootsi riigi kiriku- ja hariduspoliitika, mille tõsisemad viljad avaldusid 17. sajandi jooksul.¹⁹

¹⁵ Pauli, Carl Wilhelm. Beiträge zur Geschichte der ersten Buchdruckerei in Lübeck. – Zeitschrift des Vereins für Lübeckische Geschichte und Alterthumskunde, 3 (1876), lk 254–269, siin lk 255, 262; LUB 12.762; vrd Kala, Tiina. Keskaegse Liivimaa kirikliku kirjasõna hulgast ja laadist. – Piret Lotman (koost). Konfessioon ja kirjakultuur. (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised, 15. A, Raamat ja aeg, 4). Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2016, lk 13–40, siin lk 19.

¹⁶ Reimo, Tiit. Raamat Tallinnas 15. ja 16. sajandil. – Modus vivendi, II. Vana Tallinn, 16 (20). Tallinn: Estopol, 2005, lk 158–184, siin lk 160–161; Kala, Tiina. Jutlustajad ja hingede päästjad. Dominiiklaste ordu ja Tallinna Püha Katariina konvent. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2013, lk 214; vrd Artikkel I, lk 75.

¹⁷ Artikkel I, lk 92–94; vrd Neddermeyer, Uwe. Von der Handschrift zum gedruckten Buch: Schriftlichkeit und Leseinteresse im Mittelalter und in der frühen Neuzeit; quantitative und qualitative Aspekte. 1–2. (Buchwissenschaftliche Beiträge aus dem Deutschen Bucharchiv München, 61). Wiesbaden: Harrassowitz, 1998, kd 1, lk 425–426; Pettegree, Andrew. The Book in the Renaissance. New Haven, London: Yale University Press, 2010, lk 39–40, 58–60.

¹⁸ Vrd Artiklid IV–V ja allpool, ptk 4.1.6 ja 4.2.

¹⁹ Andmeid selle perioodi raamatukollektsioonide ajaloo kohta on käesolevas töös kasutatud üksnes varasema perioodi raamatute säilimise kontekstis.

Trükiraamatu esimese aastasaja sajandi raamatukultuuri Eestis on alati uuritud põhiliselt Tallinna näite varal, kust on säilinud tunduvalt rohkem allikmaterjali kui kuskilt mujalt Eestist (õieti: kui kõikjalt mujalt kokku). Kui üksikjuhtumite käsitletud välja arvata, hõlmavad senised raamatukultuuri puudutavad üldisemad käsitletud ka pikemaid perioode – näiteks 15.–16., 15.–17. või 16.–17. sajand, mille puhul ei pruugi sisse haaratavate lühemate ajavahemike iseärasused või arengud alati kuigi selgelt esile tulla.²⁰ Teisalt on vaadeldud kogu keskaegse Liivimaa raamatulugu kas punktiirselts üldkäsitletuse raames või lühema erikäsitletuse.²¹ Sellised ülevaated on keskendunud põhiliselt institutsionaalsele raamatuomandile, 15.–16. sajandil erakätes olevaid raamatuid on käsitletud veelgi põgusamalt, ainsa suurema erandina eriuurimused Johannes Blocki²² ja väiksemas mahus Reinold Gristi²³ kohta, ning mõned artiklid varaloendites leiduvate raamatunimekirjade põhjal²⁴. Seega on käesolev doktoritöö esimene

²⁰ Nt Weiss, Hellmuth. Zur Bibliotheksgeschichte Revals im 16. und 17. Jahrhundert. – Syntagma Friburgense. Lindau, Konstanz: Thorbecke, 1956, lk 279–291; Aarma, Liivi. Einige Aspekte des Buchgewerbes in Estland (am Beispiel in Reval) des 15.–17. Jahrhunderts. – Raamat ühendab = Book United (Acta Universitatis Scientiarum Socialium et Artis Educandi Tallinnensis. A, Humaniora, 16). Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikooli kirjastus, 1999, lk 30–43; Reimo, Tiiu. Raamat Tallinnas 15. ja 16. sajandil. – Modus vivendi, II. Vana Tallinn, 16 (20). Tallinn: Estopol, 2005, lk 158–184; Klöcker, Martin. Das Revaler Bibliothekswesen bis zum Jahre 1658. – Kõiv, Lea; Reimo, Tiiu (eds.). Books and Libraries in the Baltic Sea Region from the 16th to the 18th Century = Bücher und Bibliotheken im Ostseeraum vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. Tallinn: [Tallinna Linnaarhiiv, Tallinna Ülikooli Akadeemiline Raamatukogu], 2006, lk 19–36.

²¹ Arbusow, Leonid. Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland. Leipzig: Heinsius, 1921, eriti lk 74–76; Kala, Tiina. Keskaegse Liivimaa kirikliku kirjasõna hulgast ja laadist. – Piret Lotman (koost). Konfessioon ja kirjakultuur. (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised, 15. A, Raamat ja aeg, 4). Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2016, lk 13–40 (käsitleb perioodi kuni umbes 1520. aastani).

²² Geiß, Jürgen. Jutlustaja Johannes Block Stolpi linnast ja tema Tartu-perioodi raamatukogu: uus allikas Liivimaa varasest reformatsiooni ajaloost. – Tuna, 1/2017, lk 7–23; Geiß-Wunderlich, Jürgen. Eine Büchersammlung der Lutherzeit. – Geiß-Wunderlich, Jürgen; Gummelt, Volker (Hrsg.). Johannes Block. Der pommersche Reformator und seine Bibliothek. (Herbergen der Christenheit, Sonderband 22). Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2018, lk 13–21; *id.* Pommern, Livland, Finnland – und zurück. – *Ibid.*, lk 125–178; *id.* Katalog erhaltenen Bücher aus Blocks Gelehrtenbibliothek. – *Ibid.*, lk 179–276.

²³ Robert, Kyra. Reinhold Gristi raamatupärandist Eesti NSV Teaduste Akadeemia Teaduslikus Raamatukogus. – Kõiv/Luuk/Reimo (toim), Bibliotheca Revaliensis, lk 41–43 (esmatr Robert, Kyra. Reinhold Gristi raamatupärandist Eesti NSV Teaduste Akadeemia Teaduslikus Raamatukogus. – ENSV TA Teadusliku Raamatukogu VII teaduskonverentsi ettekannete teesid. Tallinn: ENSV TA Teaduslik Raamatukogu, 1986, lk 12–15); Kreem, Juhan. Reinold Grist ja tema raamatukogu: pilk 16. sajandi esimese poole Tallinna vaimsetele võimalustele. – Lotman, Piret (koost). Lugemise kunst. (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised, 13; A, Raamat ja aeg, 2). Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2011, lk 151–165.

²⁴ Weiss, Hellmuth. Das Revaler Nachlaßinventar eines auswärtigen Buchführers (Buchhändlers) aus der 1. Hälfte des 16. Jahrhunderts als Zeugnis für die geistigen Bedürfnisse der damaligen Zeit. – Böckler, Erich (Hrsg.). Beiträge zu einer baltischen Kunstgeschichte. (Homburger Gespräche, 3). Bad Homburg: Martin-Carl-Adolf-Böckler-Stiftung, 1981, lk 156–164;

katse vaadelda trükiraamatu esimese aastasaja raamatukultuuri kogu Eesti alal suuremas ulatuses, ühendades eri tüüpi kollektsioonid, kasutades erinevaid allikmaterjali tüüpe ning keskendudes raamatute kultuurimõju eripäradele just sel ajajärgul.

Doktoritöö esimest kolme artiklit ühendavaks teemaks oli uurida Eesti kloostrite raamatukultuuri erinevaid tahke enne ja pärast 1520. aastate reformatsiooni-sündmusi, alates trükitud raamatu saabumisest Eestisse kuni keskaegse Liivimaa perioodi lõpuni, millega ühtlasi lõppes siinsete katoliiklike kloostrite eksistents. Kloostrite kui keskaja enamasti suurimate raamatukogude omanike raamatukultuuri uurimisel on Eestis seni pikka aega keskendutud peamiselt varasemale käsikirjalisele kultuurile Tallinna dominiiklaste konvendi kui põhilise tuntud näite varal.²⁵ Samas käsikirjakogudest mõnevõrra suurematelegi kloostrite keskaja lõpust pärinevatele trükiraamatute kogudele seni ühtegi eraldi uurimust pühendatud ei olnud.²⁶ I artikli „Eesti kloostrite raamatud enne ja pärast reformatsiooni“²⁷ esmaseks eesmärgiks oli Eesti keskaegsetele kloostritele kuulunud trükitud raamatute väljaselgitamine mitte ainult nende seni teada olnud hoiukohtades, vaid kaasates ka vähem tuntud või seni üldse teadmata asukohti. Keskseks uurimisküsimuseks oli seejärel kahe peamise teadaoleva raamatuomaniku, Tallinna dominiiklaste ja Rakvere frantsisklaste konvendi raamatukogu koostise sisuline analüüs ning nende paiknemine raamatute leviku ja raamatukaubanduse võrgustikus ning seeläbi ühtlasi raamatukultuuri võrgustikus laiemalt. Nagu Tallinna dominiiklaste, nii oli ka Rakvere frantsisklaste kogu osas varasemas uurimistöös

---

Parts, Triin. Raamatud tallinlaste pärandinimekirjades 16.–17. sajandil. – Lotman, Piret (koost). Lugemise kunst. (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised, 13; A, Raamat ja aeg, 2). Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2011, lk 200–219; Kivimäe, Jüri. Books and Preachers. The Microcosm of Reval in the Age of Reformation. – Assel, Heinrich et al. (Hrsg.). Reformatio Baltica: Kulturwirkungen der Reformation in den Metropolen des Ostseeraums. Berlin, Boston: De Gruyter, 2018, lk 655–668.

²⁵ Varasemal ajal Köhler, Franz. Ehstländische Klosterlectüre: Ein Beitrag zur Kenntniss der Pflege des geistigen Lebens in Ehstland im Mittelalter. Reval: [Franz Kluge], 1892; uuemal ajal nt Tamm, Marek. Kloostri raamatud keskaegses Euroopas ja Eestis. – Kloostrist Internetini. Tartu: Eesti Raamatu Aasta Peakomitee, 2001, lk 46–83, siin eriti lk 60–76; Kala, Tiina. Euroopa kirjakultuur hiliskeskaegsetes õppetekstides. Tallinna dominiiklaste David Sliperi taskuraamat. Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv, 2001, lk 106–118; Kala, Jutlustajad, lk 212–218; Friedenthal, Meelis. Tallinna Linnaarhiivi Tractatus moralis de oculo. (Tartu Ülikooli doktoritöö). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2008; Veskimägi, Kahte kappi, lk 31–45; Klöcker, Das Revaler Bibliothekswesen, lk 19–23.

²⁶ Näiteks Köhler, Ehstländische Klosterlectüre, lk 31, mainib dominiiklaste käsikirjade kõrval vaid üht trükiraamatut. Seni põhjalikem käsitus, kuhu käsikirjade kõrval on integreeritud ka trükiraamatud, on Kala, Euroopa kirjakultuur, lk 106–118.

²⁷ Kolk, Kaspar. Eesti kloostrite raamatud enne ja pärast reformatsiooni. – Piret Lotman (koost). Reformatsioon – tõlked ja tõlgendused. (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised, 16; Raamat ja aeg, 5). Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2019, lk 71–112.

piirdutud põhiliselt teadaolevate raamatute loetlemisega koos põgusa valdkondliku ülevaatega.²⁸ II artikkel „Book Collection of a Hinterland Convent in Response to the Lutheran Reformation. The Case of Mid-Sixteenth Century Rakvere (Wesenberg)“²⁹ ongi edasiarendus I artiklis lühidalt juba käsitletud Rakvere frantsisklaste raamatukogu sisulisest arengust enne ja pärast reformatsiooni, rõhuasetusega reformatsioonijärgsele ajale. Rakvere reformatsioonijärgse konfessionaalse poleemika ajajärgu väikese säilinud katoliikliku raamatukollektsiooni ainulaadsus polnud senises uurimistöös kajastust leidnud. Artiklis on detailselt analüüsitud kollektsiooni koostist ja selle läbi avanevat Rakvere frantsisklaste asendit raamatu- ja vaimsete sidemete võrgustikus, samuti püütud vastust leida küsimusele, milles võis seisneda frantsisklaste vaimulik töö üha enam protestantlikuks muutumas ümbruskonnas ning mida näitavad raamatud konvendi üldise funktsioneerimise kohta selle viimastel aastakümnetel. Lisaks on doktoritöö sissejuhatavas osas pühendatud eraldi peatükk (4.1.5) teiste Eestis tegutsenud vaimulike ordude raamatuomandist teadaolevale, mida nii Artiklis I kui varasemas uurimistöös on puudutatud üksnes väga põgusalt.

III artikkel „Late Gothic Bookbinding in Tallinn“³⁰ keskendub kloostrite raamatukultuuri materiaalsele küljele. Raamatute köitmine kloostrites oli tavaline juba käsikirjalise kultuuri ajal, kui see kuulus ühe aspektina käsikirjaliste raamatute valmistamise protsessi juurde. Varasel trükiraamatuajastul, kui raamatud muutusid palju kättesaadavamaks ja seetõttu ka arvukamaks, tekkisid paljude kloostrite juurde äratuntava käekirjaga köitetöökojad (vrd allpool, ptk 4.1.4). Raamatute köitmine Eesti kloostrite juures oli seni leidnud vaid vähest tähelepanu peamiselt arheoloogilises kontekstis³¹; ainuke stiilitunnuste järgi määratletud

---

²⁸ Valk-Falk, Endel. Niguliste kiriku järelejäänud raamatutest, mis anno 1660 Oleviste kiriku raamatukogule üle antud, ja teistest annetustest, mille provenients tõendab nende kuuluvust Püha Nikolause kiriku raamatukogule. – Valk-Falk, Endel. *Verba volant, scripta manent* = jutt lendab tuulde, kirjutatu jääb: valik raamatuajaloo-alaseid uurimuslikke kirjutisi autori redakt-sioonis. (Tartu Kõrgem Kunstikool. Toimetised, 8). Tartu: Tartu Kõrgem Kunstikool, 2008, lk 128–154, siin lk 134–139.

²⁹ Kolk, Kaspar. Book Collection of a Hinterland Convent in Response to the Lutheran Reformation. The Case of Mid-Sixteenth Century Rakvere (Wesenberg). – Kiliańczyk-Zięba, Justyna; Komorowska, Magdalena (eds.). *Early Modern Catholicism and the Printed Book*. (Library of the Written Word, 119; The Handpress World, 97). Leiden, Boston: Brill, 2024, lk 180–196.

³⁰ Kolk, Kaspar. Late Gothic Bookbinding in Tallinn. – *Baltic Journal of Art History*, 27, 2024, lk 41–88.

³¹ Tamm, Jaan. Eesti keskaegsed kloostrid = Medieval Monasteries of Estonia. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2002, lk 105–108; Kurisoo, Tuuli; Kolk, Kaspar. Mida kõnelevad arheoloogilised leiud Pirita kloostri raamatukultuurist? – *Vana Tallinn*, 32 (36), 2023, lk 97–141.

töökoda oli Rakvere frantsisklaste oma³². Kui hiliskeskaegne gooti raamatu-kõitekunst Tartus on varem käsitlemist leidnud³³, siis Tallinnast polnud samast perioodist seni kindlaks tehtud ühtegi kõitekoda. Doktoritöösse kuuluva artikli esmaseks eesmärgiks oli tuvastada põhiliselt kõitedekoori templite järgi Tallinna vanimast teadaolevast kõitekojast pärinevad säilinud kõited Eesti ja välismaa kogudes. Edasisteks küsimusteks oli määratleda stiilikriitilise analüüsi põhjal kõitekojas aja jooksul tegutsenud anonüümsed meistrid, analüüsida nende endi ja nende kasutatud kõitetemplite seoseid Saksa kõitekunsti koolkondadega ning lõpuks tuvastada kõidetud raamatute põhjal töökoja positsioon Tallinna linnas. Doktoritöö sissejuhatava osa vastavas peatükis (4.1.4) on lisaks kõitmisele puudutatud raamatute omandamise teisi materiaalseid aspekte kerjusvendade konventides ning konventide osalust raamatusidemete võrgustikes.

IV artikli „Vana Tallinna raamatukogu“ kolm allikat: komplekteerimisest 16. sajandil³⁴ fookuseeritud uurimisküsimus oli Tallinna Oleviste raamatukogu kollektsiooni kujunemise ja komplekteerimise põhimõtete tuvastamine raamatu-kogu tegutsemisaja umbkaudu esimesel aastakümnel 1550.–1560. aastatel. Põhi-küsimus oli selle juures hinnata raamatukogu aktiivse ja passiivse komplekteeri-mise vahekorda, st sihiteadlik komplekteerimistöö uute raamatute hankimisel vs. passiivne komplekteerimine pärandite vastuvõtjana, mille puhul võivad raamatu-kokku sattuda iganenud ja mitte kuigi rohket kasutamist leidvad kogud. Eesmärk oli näidata, et raamatukogu 16. sajandi kollektsioon tekkis valdavalt kolme allika põhjal: (1) Reinold Gristi raamatupärand, mille rolli kogule alusepanijana oli varemgi vääriliselt tunnustatud ning selle sisu mõnevõrra tutvustatud³⁵, (2) Rakvere frantsisklaste konvendi raamatuvara jäänused, mis olid küll suure-malt jaolt tuvastatud³⁶, kuid selle koostist vaid põgusalt analüüsitud, ning Ole-viste raamatukogu varaste allikate käsitluses oli see iseseisvana üksnes põgusalt mainimisi läbi käinud, ning (3) Tallinna eliidi annetused, mille sisu oli kirjeldatud küll raamatukogu kollektsiooni üldise kirjelduse käigus³⁷, kuid mitte hinnatud selle taga olevaid komplekteerimispõhimõtteid. Artikli lisaeesmärgiks oli hinnata senisest täpsemalt Oleviste raamatukogu 17. sajandi raamatunimestike (Bröcker, Felssberg) väärtust raamatukogu 16. sajandi kollektsiooni allikana. Doktoritöö sissejuhatava osa vastavas peatükis (4.1.6) on lisaks asetatud Oleviste raamatu-kogu asutamine laiemale ajaloolisele taustale uute luterlike raamatukogude asu-tamise laine ajal Saksamaal ning vähesel määral ka keskaegsel Liivimaal, veel kord üle vaadatud Oleviste raamatukogu esimesi aastakümneid puudutav allik-

³² Valk-Falk, Niguliste kiriku järelejäänud raamatutest, mis anno 1660, lk 134–139.

³³ Geiß, Jürgen. Einbände für den Barther Reformator Johannes Block (1470/80–1544/45). Teil 3: Werkstätten aus Dorpat. – Einband-Forschung, H. 14 (April 2004), lk 12–19.

³⁴ Kolk, Kaspar. „Vana Tallinna raamatukogu“ kolm allikat: komplekteerimisest 16. sajandil. – Tuna, 3/2017, lk 10–29.

³⁵ Eriti Robert, Reinhold Gristi raamatupärandist.

³⁶ Valk-Falk, Niguliste kiriku järelejäänud raamatutest, mis anno 1660, lk 134–139.

³⁷ Reimo, Raamat Tallinnas 15. ja 16. sajandil, lk 166–174.

materjal ning arutletud raamatukogu rolli, eesmärgi ja institutsionaalse korralduse üle 16. sajandi keskpaiga Tallinnas, pöörates tähelepanu ka raamatukogu kaotsi läinud osa võimalikule koostisele. Lõpuks on tasakaalu ja käsitluse terviklikkuse huvides käsitletud veel Tallinna Niguliste kiriku pisut teist tüüpi kiriku-raamatukogu, mis seni samuti vaid vähe käsitlemist on leidnud.³⁸

V artikkel „Teoloogiast astroloogiani. Reformatsioonijärgse kolmveerandsajandi tallinlaste säilinud raamatuid“³⁹ käsitleb erinevalt eelmistest artiklitest üksikisikutest raamatuomanikke ja neile kuulunud raamatuid. Raamatute odavnemine ja seeläbi paremini kättesaadavaks saamine tärkaval trükiraamatuajastul tõi kaasa ka eraisikute raamatuomandi ja raamatukollektsioonide kiire arengu. Üksikute inimeste raamatuomandist Eesti alal trükiraamatuajastule eelneval ajal praktiliselt midagi teada ei ole (kuigi see mingil määral kahtlemata eksisteeris läbi kogu keskaja). Ka 16. sajandist on säilinud küllaltki vähe eraomandisse kuulunud raamatuid, ja nagu juba mainitud, on uurijate tähelepanu pälvinud põhiliselt üksnes kaks suurt erandit – Reinold Gristi ja Johannes Blocki eraraamatukogud –, teisi on puudutatud põgusamalt või ei ole nende olemasolu üldse teadvustatud. Napilt on käsitletud ka sekundaarallikaist – peamiselt testamentidest või eraisikute varaloenditest – teada olevat selle ajajärgu raamatuomandit.⁴⁰ Doktoritöö artikli eesmärgiks oli seega esmalt koondada andmed, mis 16. sajandi tallinlaste väiksematest erakogudest säilinud raamatute kohta on võimalik välja selgitada. Edasisteks uurimisküsimusteks oli erinevate raamatuomanike klasside sotsiaalse seisundi määratlemine (vaimulikud ja ilmalikud isikud) ning muutused nendes klassides 16. sajandi jooksul, erinevatele lugejakategooriatele kuuluvate raamatute sisu analüüs, omanike suhe oma raamatutesse, niivõrd kui see avaldub sissekirjutustes ja köidetes, ning lõpuks raamatute kasutamise analüüs omanike servamärkuste põhjal. Doktoritöö sissejuhatava osa vastavas peatükis (4.2) on eraraamatuomandi teemat märgatavalt laiendatud nii territoriaalselt kui allikaliselt; ajaliselt on erinevalt artiklist, kus piirideks on „reformatsioonijärgne kolmveerandsajand“, keskendutud samale perioodile, nagu ülejäänud doktoritöös, seega ajavahemikule trükiraamatu ilmumisest kuni keskaegse Liivimaa lõpuni umbes 1560. Territoriaalselt on käsitus samuti kooskõlla viidud ülejäänud doktoritööga, vaadeldes kogu Eesti ala. Allikabaasi laiendus on mahuliselt kõige suurem: peatükis on antud kokkuvõtlik ülevaade Tallinna varaloendites leiduvatest teadetest raamatuomandi kohta, raamatute omanikest ja nende jagunemisest erinevate sotsiaalsete kihtide vahel, eraisikute raamatuomandi suurusest ja koostisest. Eri-

---

³⁸ Valk-Falk, Endel. Niguliste kiriku „järelejäanud“ raamatutest. – Kõiv/Luuk/Reimo (toim), *Bibliotheca Revaliensis*, lk 74–100; Valk-Falk, Endel. Niguliste kiriku järelejäanud raamatutest, mis anno 1660.

³⁹ Kolk, Kaspar. Teoloogiast astroloogiani. Reformatsioonijärgse kolmveerandsajandi tallinlaste säilinud raamatuid. – *Rahvusarhiivi Toimetised = Acta et Commentationes Archivi Nationalis Estoniae*, 4, 2021, lk 149–199.

⁴⁰ Hahn, Kadri-Rutt. *Revaler Testamente im 15. und 16. Jahrhundert*. Berlin: LIT, 2015, lk 139–154; Parts, Raamatud tallinlaste pärandinimekirjades; Kivimäe, Books and Preachers.

list tähelepanu on pööratud varaloendite andmete põhjal avalduvale eraraamatuomandi arengule ja tuntavale laienemisele umbkaudu aastatel 1500–1560, eriti ilmalike isikute seas, analüüsitud selle põhjusi ning hinnatud raamatulugejate osakaalu kasvu Tallinna kõrg- ja keskkihi seas.

Doktoritöö sissejuhatav osa jaguneb neljaks. Käesolevas esimeses alaosas (1. Töö eesmärk ja ülesehitus, uurimisküsimused ja meetodika) antakse üldine ülevaade töö taustast, eesmärkidest uurimisküsimustest ja meetoditest, mida artiklites on käsitletud vaid vähesel määral. Järgnev alaosa (2. Senise uurimistöö seis: trükitud raamatu esimese aastasaja uurimisloost) kujutab endast kokkuvõtet varasemast uurimistööst hiliskesk- ja varauusaegse raamatuloo alal, alustades valdkonna rahvusvahelise arenguga, milles keskendutakse peamiselt mõnedele tänapäevase raamatuteaduse mõjukamatele töödele, mille käsitus on mõju avaldanud käesoleva doktoritöö metodoloogia kujunemisele, ning jätkates põhjalikumalt valdkonna arenguga Eestis, milles on vaadeldud vanema perioodi raamatulugu ka natuke laiemalt kui ainult uuritava ajajärgu osas. Kuna tegu on suuresti bibliograafilise peatükiga, on seal ülevaatlikkuse huvides esimeses alaosas juba esinenud kirjandusviiteid erandlikult täismahus korratud, samas kui edaspidises töös esinevad korratavad kirjandusviited lühivormis. Kolmas alaosa (3. Uuritava korpuse koostis, liigendus ja tänapäevane leidumus) kirjeldab süstemaatilisel tööle aluseks olnud allikmaterjali, peamiselt uuritava ajajärgu Eestist säilinud raamatuid ja kunagi siin olnud raamatuid puudutavaid arhiiviallikaid. Viimane alaosa (4. Trükitud raamatud, raamatukogud ja lugejad Eestis 15. sajandi teisest poolest 16. sajandi keskpaigani) on analüütiline kokkuvõtte doktoritöö artiklites, mida on käsitluse terviklikkuse ja sidususe huvides oluliselt laiendatud. Seejuures on kaasatud ka täiendavat allikmaterjali nii suuremate blokkidena (varaloendite ja testamentide andmed) kui ka täpsustustena ja väiksemate lisandustena senistele allikatele. Selles osas on paratamatud kohatised eelmiste alaosade materjali kordused, kui mõne keske teema allikmaterjali või varasema uurimistöö iseloomustus vajab üksikasjalisemat käsitlemist. Paljude detailide osas on selles alaosas viidatud doktoritöö artiklitele, mille puhul artiklites leiduvaid kirjandusviiteid pole enamasti korratud; muuhulgas puudutab see uuritava ajajärgu raamatute detailseid bibliograafilisi viiteid. Rohkem on üle võetud sekundaarkirjanduse viiteid, kui need on sissejuhatavas osas edasise arutelu allikaks. Doktoritöö artiklitele on kõikjal viidatud lühendatult „Artikkel I ... V“, vastavalt artiklite nimekirjas toodud järjekorrale.

Metoodilist lähenemist, millel hiliskesk- ja varauusaegse raamatukollektsioonide ja lugejaskonna kujunemise uurimine põhineb, on kõige kohasem nimetada raamatu arheoloogiaks. Suhteliselt uue mõistena (alates 1940. aastatest) on 'trükitud raamatu arheoloogia' kasutatud üsna laialivalguvalt nii uurimisvaldkonna kui metoodilise lähenemise tähenduses ning aja jooksul on selle tähendus ka üha teisenemas. Mõistet „raamatuköite arheoloogia“ – mis ei ole muidugi veel raamatu arheoloogia – on kasutanud J. A. Szirmai ajaloolise köite sisemiste struktuuride igakülgse peenimate detailideni kirjeldamise ning nende funktsionaalsete

aspektide määratlemise kohta.⁴¹ Käsikirjalise raamatu kontekstis kasutatakse „raamatu (koodeksi) arheoloogiat“ mõnikord kodikoloogia, käsikirja materiaalse aspektide ja struktuuride tervikliku kirjelduse sünonüümina.⁴² „Trükiraamatu arheoloogia“ on prantsuse bibliograafia metoodika raames 20. sajandi teisest poolest peale „materიაalse bibliograafia“ ligilähedane sünonüüm, mis hõlmab küll bibliograafilise, tüpograafilise ja trükitehnilise kirjelduse elemente, kuid seab edasiseks sihiks trükitehnika kaudu tekstide ja ideede leviku, ent samuti kirjastusprotsessi ja -poliitika, kirjastamise majandusliku külje jne üksikasjadeni tundmaõppimise.⁴³ Mõnevõrra piiratumas tähenduses esineb see vahel ka Saksa traditsioonis tüpograafia ja trükitoodangu erinevate detailide ning nende tagamaade uurimise tähenduses.⁴⁴ Päris viimasel ajal on eriti Malcolm Walsby propageerinud trükiraamatu arheoloogia mõistet kui kogu raamatu valmistamise ja kasutamise loo tundmaõppimise protsessi: paberist, trükist ja köitest kuni omaniku- ja kasutusmärkideni kõigi komponentide detailse vaatluseni, mis kõik aitavad mõista, kuidas raamatut on valmistatud, kasutatud ja loetud.⁴⁵

Niisiis lähtub raamatu arheoloogia raamatu kui objekti (trükis ja selle hili-semad lisandused) empiirilisest vaatlusest ning siirdub selle alusel edasi raamatu tekstilise kujunemise ja kultuurilise mõju uurimise radadele. Eestis on raamatu arheoloogiat ilmselt esimesena nimetanud Hans Treumann oma 1959. aastal ilmunud väga mitmekesise sisuga artiklis „Trükinduse ja raamatu arheoloogiat“, mis hõlmab nii trükikunsti, raamatukujunduse, raamatuköite, kirjutamise kui kirjastamise ajalugu ning kõik see on põimitud tihedalt kultuuriloolisse perspektiivi.⁴⁶ Metodoloogia üle Treumanni artikkel siiski ei arutle, jäädes põhiliselt kirjeldavaks, ning kahjuks ei avalda autor ka oma mõistekasutuse eeskuju või

⁴¹ Szirmai, J. A. *The Archaeology of Medieval Bookbinding*. Aldershot etc.: Ashgate, 1999.

⁴² Derolez, Albert. *The Palaeography of Gothic Manuscript Books from the Twelfth to the Early Sixteenth Century*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003, lk 9–10; Gilmont, Jean-François. *Une introduction à l'histoire du livre et de la lecture du livre manuscrit à l'ère électronique*. Liège: Editions du CEFAL, 2004, lk 32.

⁴³ Vt nt Gilmont, *Une introduction à l'histoire du livre*, lk 121–128; vrd ka Riffaud, Alain. *Une archéologie du livre français moderne*. Genève: Droz, 2011; Dominique Varry veebikäsiraamat: Varry, Dominique. *Introduction à la bibliographie matérielle*, <https://cgn.enssib.fr/ressources/bibliographie-materielle/qu-est-ce-que-la-bibliographie-materielle> [2011] (2.11.2025).

⁴⁴ Boghardt, Martin. *Archäologie des gedruckten Buches*. Hrsg. Paul Needham, Julie Boghardt. (Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens, 42) Wiesbaden: Harrassowitz, 2008.

⁴⁵ Vrd nt <https://archives.centreculturelirlandais.com/espace-numerique/expositions-virtuelles/les-secrets-du-livre-ancien-reveles> (2.11.2025). Oma metoodika ellurakendamist demonstreerib Walsby suurepäraselt nt Bretagne'i varauusaegse trüki- ja raamatukultuuri uurimuses Walsby, Malcolm. *The Printed Book in Brittany, 1484–1600*. (Library of the Written Word, 14; The Handpress World, 8). Leiden, Boston: Brill, 2011.

⁴⁶ Treumann, Hans. *Trükinduse ja raamatu arheoloogiat*. – Treumann, Hans. *Vanemast raamatukultuuriloost*. Tallinn: Eesti Raamat, 1977, lk 22–32 (esmatr Keel ja Kirjandus 9/1959, lk 560–568).

allikat. Käesolevas töös hõlmab raamatuarheoloogiline lähenemine Eesti ainese iseloomust ja kasutada olevast allikmaterjalist tingituna kõigepealt säilinud raamatute lähivaatlust (raamatute sisu, päritolu, köide jt algsed eksemplarikohased erisused, nagu maalitud initsiaalid või käsitsi koloreeritud illustratsioonid, ning hilisemad lugejamärkmed ja muud kasutusjäljed), mis seejärel viivad üldistusteni lugemise, raamatukasutuse ja raamatukollektsioonide kujunemise ning kõige selle üldisema kultuuritausta kohta. Seega kujutab see endast terviklähenemist raamatule, mis hõlmab kogu tema valmistamise ja kasutamise protsessi ning kätkeb endas nii raamatu sisulised kui vormilised aspektid. Raamatu arheoloogia tavapärasest ringist jäävad selle ajajärgu Eesti puhul välja trüki- ja kirjastusprotsessi komponendid, kuna trükitööndust tollal koha peal ei olnud ja kirjastusprotsessiski osaleti (koostöös välismaiste väljaandjatega) teadaolevalt vaid üksikutel erandjuhtudel.

Raamatu arheoloogiaga põimituna ei ole paratamatult läbi saanud ilma traditsiooniliste paleograafia, kodikoloogia ja köitekirjelduse meetoditeta. Arhiiviallikatega, aga mõnevõrra ka raamatute käsikirjaliste lisandustega töötades aitab ajaloo tavapärase allikakriitiline meetod. Raamatute köitmise uurimise aluseks on köitedekoori osas kunstiajaloolise omane stiilikriitiline analüüs ning köite siseehituse elementide osas juba nimetatud raamatuköite arheoloogia. Raamatute ja tekstide kaudu levivate ideede käsitlemisel on sobiv ideeajalooline lähenemine. Raamatuomanike uurimine toob sisse prosopoloogilise ja sotsiaalajaloolise mõõtme. Raamatute leviku ja lugejaskonna suuruse hindamisel on vähesel määral kasutatud kvantitatiivset metodoloogiat, mida on võimalik rakendada tavapäras-tesse tekstitöötlusprogrammidesse integreeritud moodulite abil. Nii on raamatu- kultuurilugu ja raamatu arheoloogia interdistsiplinaarne protsess, mis kätkeb endas suurt valikut ajalooliste ja filoloogiliste uuringute tööriistu.

2. SENISE UURIMISTÖÖ SEIS: TRÜKITUD RAAMATU ESIMESE AASTASAJA UURIMISLOOST

Järgnevas peatükis käsitletakse esmalt ülevaatlilikult hiliskesk- ja varauusaegse Euroopa raamatukultuuriloo uurimisloogu läbi mitme sajandi, nagu see avaldub Euroopa ja viimase sajandi jooksul ka Ameerika uurijate töodes, ning tänapäevaseid uuemaid suundumusi uurimisvaldkonna käsitlemisel. Peatüki teises osas tuleb üksikasjalisema vaatluse alla sama ajajärgu Eesti raamatukultuuriloo uurimise ajalugu. Kuna tegu on suurel määral bibliograafilise peatükiga, on siin bibliograafilise käsitluse ühtluse huvides varem juba esinenud kirjandusviiteid erandina täismahus korratud, samas kui ülejäänud töös esinevad korratavad kirjandusviited lühivormis.

2.1. Euroopa varase raamatukultuuriloo uurimisloost

Siinses Euroopa raamatukultuuriloo uurimisloos ülevaates keskendutakse eelkõige sellistele raamatukultuuriloo autoritele ja uurimissuundadele, mis on kesksed hiliskesk- ja varauusaegse, käsikirjaliselt raamatult valdavalt trükiraamatute publitseerimisele ja kasutamisele ülemineku ajajärgu seisukohast. Seetõttu jäävad kõrvale traditsioonilise keskaegse käsikirjakultuuri seisukohast olulised tehnilisemat laadi paleograafia- ja kodikoloogiakäsitlused, samuti keskaegset käsikirja- ja raamatukultuuri puudutavad üldkäsitlused, mille põhirõhk on tavaliselt varasemal ajajärgul (kõige tavalisemalt 8.–13. sajandil). Samuti ei ole lähemalt vaadeldud hilisemat uusaega (alates 17. sajandist) puudutavat kirjandust, mille maht on tohutu, kuna just sel ajajärgul kujunesid välja paljud rahvuslikud raamatukultuurid. Muidugi on ka 15.–16. sajandi raamatukultuuri kohta kirjutatud mõõtnatult palju rohkem, kui siinses kokkuvõtlikus ülevaates on otsustavalt vaatluse alla võtta. Seetõttu on siin lähemalt puudutatud käsitlusi, mille läbitöötamine on aidanud kaasa käesoleva töö metoodilise lähenemise kujundamisele. Need on valdavalt monograafiad või kogumikud, mille sisuks on vaadeldava või ligilähedaselt sama ajajärgu raamatukultuuri käsitlus tervikuna, selle kõigis aspektides, kas kogu Euroopas või ühe maa piires, kuna käesoleva töö sisuks on samuti ajajärgu raamatukultuur Eestis selle erinevates avaldustes. Ülevaade algab ajaloolise sissevaatega 15.–16. sajandi raamatuloo uurimisse ning lõpetuseks on lühidalt vaadeldud viimaste aastakümnete uusi suundi, mille kujunemisele on olulisel määral kaasa aidanud elektrooniliste kommunikatsiooni-, publitseerimis- ja analüüsivahendite areng.

Teaduslikest distsipliinidest, mille uurimisobjektiks on raamat kui füüsilisest objektist „infokandja“ või kommunikatsioonivahend, selle areng ja levik ning hilisemal ajal ka selle positsioon ja mõju kultuuripildis, saab rääkida alates 17.–18. sajandist. Uurimuslik huvi raamatute vastu võrsus ühelt poolt bibliofiiliast ja raamatute kogumiskirest, mille sihiks oli näiteks mingi piirkonna või valdkonna või kunstiliselt väärtuselt võimalikult täieliku või esindusliku kogu loomine ja kogutava kohta teabe hankimine, ning teiselt poolt üha kasvavate raamatukogude

kataloogimise vajadused, millega kesksmate kogude puhul liitus samuti täieliku kogu loomise püüdlus. Nii sündis bibliograafia ja bibliograafiline kirjeldamine, raamatute (väljaannete) ilmutisandmete ja füüsiliste tunnuste süstemaatiline registreerimine, millele algusest peale liitus ajaloolisuse aspekt: andmeid koguti esmajoones tolleks ajaks juba vanade väljaannete kohta.

Pikka aega, suuresti kuni 20. sajandi alguseni olid Euroopa vanema raamatuloo valdavaks huviobjektiks inkunaablid, 15. sajandi jooksul ilmunud trükitud raamatud, mille registreerimisele ja hiljem ka tüpograafilisele uurimistööle pühendatud tähelepanu varjutas kaugelt kogu hilisemal ajastul ilmunud raamatutoodangu eritlemise. Nii olid sajandeid raamatuloolise uurimistöö kõige silmapaistvamateks tulemusteks inkunaablite repertooriumid nagu 18. sajandi lõpus **Georg Wolfgang Panzeri** „Annales typographici“ viis köidet ja 19. sajandil **Ludwig Haini** „Repertorium Bibliographicum“.⁴⁷ 20. sajandil jätkas seda rida seni veel pooleli oleva projektina „Gesamtkatalog der Wiegendrucke“ (alates 1925, seni 12 köidet), mille tarvis kogutud andmed on nüüdseks kättesaadavad ka veebi-andmebaasina.⁴⁸ Alates 19. sajandi lõpust lisandus bibliografeerimistööle üksikasjalisem huvi inkunaablite tüpograafia, trükitehnika, küljenduse, kujunduse ja kasutatud materjalide vastu, kõigi trükiraamatute väljanägemises ja praktilises olemuses kujunenud konventsioonide vastu, mis kinnistusi sajandeiks, samuti 15. sajandi trükinduse õigusliku ja majandusliku külje vastu, mis kõik tõstis inkunaabliajastu veelgi enam esile kogu ülejäänud raamatuloo. 20. sajandi algusosa mõjukaima varauusaja raamatuloolase **Konrad Haebleri** peateoseks sai viieköiteline „Typenrepertorium der Wiegendrucke“ (1905–1924), mis andis olulise tõuke edasiminekuks varaste trükkalite ja väljaannete identifitseerimisel ja lokaliseerimisel; kõikehõlmavalt võttis ta ajastu uurimisseisu 1925. aastal kokku oma inkunaabliteaduse käsiraamatus.⁴⁹ Haebler oli ka varauusaegse raamatukõitekunsti süstemaatilise uurimise üks algatajaid.⁵⁰ 20. sajandi lõpu saksa inkunaabliteaduse standardkäsiraamatus, mille autoriks on **Ferdinand Geldner**, on Haebleri teemaderingile lisandunud inkunaabliajastu raamatukaubanduse ja -ostjate osa,

---

⁴⁷ Panzer, Georg Wolfgang. Annales typographici ab artis inventae origine ad annum MD ... Vol. I–V. Nürnberg: Impensis Joannis Eberhardi Zeh, 1793–1797; Hain, Ludwig Friedrich Theodor. Repertorium bibliographicum in quo libri omnes ab arte typographica inventa usque ad annum MD. typis expressi ordine alphabetico vel simpliciter enumerantur vel adcuratius recensentur. Vol. I (I–II) – II (I–II). Stuttgart: sumtibus J. G. Gottae Stuttgartiae et Jul Renouard Lutetiae Parisiorum, 1826–1838.

⁴⁸ Gesamtkatalog der Wiegendrucke, herausgegeben von der Kommission für den Gesamtkatalog der Wiegendrucke. Band I–XII. Leipzig: Hiersemann, 1925–2024; <https://www.gesamtkatalogderwiegendrucke.de/> (2.11.2025).

⁴⁹ Haebler, Konrad. Typenrepertorium der Wiegendrucke. Abt. I–V. Leipzig: R. Haupt, 1905–1924; Haebler, Konrad. Handbuch der Inkunabelkunde. Leipzig: Hiersemann, 1925.

⁵⁰ Haebler, Konrad. Rollen- und Plattenstempel des XVI. Jahrhunderts. Bd. 1–2. (Sammlung bibliothekswissenschaftlicher Arbeiten, H. 41–42). Leipzig: O. Harrassowitz, 1928–1929.

samuti lühidalt raamatute sisuliste valdkondade ning kirjandus- ja kultuurilooliste eripärade vaatlus.⁵¹

Inkunaabliteadus kujunes niivõrd raamatuteaduseks *par excellence*, et veel 1927. aastal vaatleb **Hanns Bohatta** oma „Sissejuhatuses raamatuteadusse“ („Einführung in die Buchkunde“) peaaegu eranditult trükiraamatu vormi ja selle varast kujunemist inkunaabliajastul, vähesel määral ka varatrükiste liike ja sisulisi žanre, libisedes vaid põgusalt üle trükitud raamatu arengust pärast selle esimest pool-sajandit.⁵² 20. sajandi teise poole saksa raamatuteaduse standardkäsiraamatuks kujunenud **Fritz Funke** „Buchkunde“ („Raamatuteadus“) käsitleb juba palju laiemat teemade ringi: nüüdseks on raamatu mõiste alla haaratud ka käsikirjaline raamat, mille ajalugu vaadeldakse juba kirja tekke- ja arenguloost saadik, trükitehnika ajalugu ulatub käsiraamatu uuemates väljaannetes kuni arvutiajastuni välja, lisaks on suurt tähelepanu pööratud raamatukunsti ja illustratsiooni arengule.⁵³ Samas on siin endiselt kõrvale jäetud raamatu sisu areng ning selle positsioon kultuuri- ja kommunikatsiooniajaloos.

Tänapäevasele varauusaja raamatukultuuriloo uurimisele aluse pannud teed-rajavaks käsitluseks peetakse sageli prantsuse ajaloolaste **Lucien Febvre**'i ja **Henri-Jean Martini** monograafiat „L'apparition du livre“ („Raamatu sünd“).⁵⁴ Teose idee algatajaks oli „Annaalide“ koolkonna üks juhtfigureid Lucien Febvre, lõpuleviijaks tulevane väljapaistev raamatukultuuriloolane Henri-Jean Martin. Laiale ajaloo huviliste ringile mõeldud raamat vaatleb sidusas jutustavas laadis ning rohkete näidete varal trükitud raamatu kultuurilugu 15. sajandist kuni 18. sajandi lõpuosani, keskendudes siiski peamiselt 15.–16. sajandile, trükiraamatu kujunemisajale. Trükitehnika ja tüpograafia arengulugu käsitledes, samuti (raamatu)ajaloosündmuste kirjeldustes ei ole alati kõikehõlmavat detailsust taotletud, selle asemel on „Annaalide“ koolkonna vaimus osutatud raamatukultuuri arengu seostele kaasaja kultuuriliste ja sotsiaalsete protsessidega: eriti trükiraamatute tootmise majanduslikele ja materiaalsetele eeldustele (paberitööstus, kullassepakunst ja metallurgia kui tüpograafia eelkäijad) ja mehhanismile ning raamatukaubandusele, aga samuti raamatukultuuri seostele humanismi ja reformatsiooniga ning raamatute leviku geograafilistele ja keelelistele eripäradele.

Kriitilisema vastuvõtu osaliseks sai tagantjärele vaadates sellegipoolest üheks mõjukamaks raamatukultuurilooliseks käsitluseks kujunenud Ameerika kultuuri-ajaloolase **Elizabeth Eisensteini** kaheköiteline „The Printing Press as an Agent of Change“ („Trükipress muutuste käivitajana“), mis ilmus aastal 1979 ja neli aastat hiljem lühendatud variandina „The Printing Revolution in Early Modern

---

⁵¹ Geldner, Ferdinand. Inkunabelkunde. Eine Einführung in die Welt des frühesten Buchdrucks. Wiesbaden: Reichert, 1978.

⁵² Bohatta, Hanns. Einführung in die Buchkunde: ein Handbuch für Bibliothekare, Bücherliebhaber und Antiquare. Wien: Gilhofer & Ranschburg, 1927.

⁵³ Funke, Fritz. Buchkunde: ein Überblick über die Geschichte des Buches (6. Aufl.). München: Saur, 1999 (1. väljaanne Leipzig: Harrassowitz, 1959.)

⁵⁴ Febvre, Lucien; Martin, Henri Jean. L'apparition du livre. Paris: Éditions A. Michel, 1958.

Europe“ („Trükikunsti revolutsioon varauusaegses Euroopas“).⁵⁵ Eisenstein vaatleb raamatukultuuri arengut ajaloolase vaatepunktist: kuidas trükisõna levik mõjutas (kultuuri)ajaloo kulgu. Eisensteini põhiliseks vaatlusobjektiks on käsitajaliselt kommunikatsioonilt trükisõnale ülemineku protsess (ja ajastu) ning keskeks postulaadiks tees, et kirjasõna leviku ja kättesaadavuse plahvatuslik kasv lühikese aja jooksul väga suurel alal (kogu läänekristlikus Euroopas) põhjustas kommunikatsioonirevolutsiooni. Selle ajaloolises perspektiivis üks olulisemaid tulemusi oli renessansskultuuri ja humanismiideede kiire levik üle Euroopa ning muutumine domineerivaks ideoloogiaks. Teiseks oli trükisõna kasutamine oluliseks katalüsaatoriks reformatsiooniidee levikule, aidates kaasa nii protestantliku reformatsiooni võidule suurel alal kui ka sellest ajendatud katoliikliku reformi ideede propageerimisele. Varasemad kultuurilised „renessansid“ ja revolutsioonilised usulised liikumised polnud sellist ulatust saavutanud ning olid piiratud alal, kuna ei olnud veel kommunikatsioonivõimalust, mis oleks võimaldanud neid ideid seninägematu kiirusega kõikjale levitada. Kolmanda valdkonnana võitis trükikunsti võimaluste kasutamisest tohutult loodusteaduste ja loodusteadusliku maailmapildi areng ja levik. Trükikommunikatsiooni üldistumise tagajärjel muutusid senisest hoopis laiemalt levinud infokandjaks pildilised kujutised, kaardid, tabelid jne; senisest palju kiiremini, kaugemale ja laiemate sotsiaalsete kihtideni jõudsid trükituna levitatavad uudised nii poliitiliste sündmuste kui ka näiteks eriliste igapäevaelu juhtumite kohta. „Trükikunsti revolutsiooni“ põhiliseks mehhanismiks oli just saadaval oleva kirjaliku (trükitud) informatsiooni mahu hoomamatu kasv võrreldes käsikirjaajastuga; lisaks sellele avaldas aja jooksul paljudes valdkondades mõtteviisile mõju trükkimisega kaasnev tekstide standardiseeritus. Majandusajalooliselt on uuenduslik, et trükkal ei olnud enam omaette või väheste abiliste keskkonnas töötav käsitööline nagu varasem elukutseline kirjutaja, vaid tööstur, suure ja keerulise struktuuriga ning mitut käsitööharu hõlmava sisseseadega ettevõtte omanik. Eisensteini käsitlus puudutab põhiliselt kirjaoskajatest eliidi kultuuri arengut, ent ette loetuna jõuab kirjasõna, eriti selle rahvapärasema suunitlusega laadid trükikunsti leiutamistest saadik ka palju laiema kirjaoskamatu ringi.

Febvre'i ja Martini ning Eisensteini üldisi rõhuasetusi järgides keskendub rohkem 16. sajandi trükiraamatu kultuuriajaloolisele rollile briti ajaloolane **Andrew Pettegree**, kelle uurimistöö põhitähelepanu on olnud reformatsioonilool. Pettegree alustas oma raamatuloolase tööd vanatrükiste bibliograafiate koostajana⁵⁶, mis läbi avanes ta ees ta enda kinnitusel täielikum ja nii teoste sisu kui vormi poolest

⁵⁵ Eisenstein, Elizabeth L. *The Printing Press as an Agent of Change: Communications and Cultural Transformations in Early-Modern Europe*. Cambridge, New York etc.: Cambridge University Press, 2005 (1. väljaanne 2 köites 1979); Eisenstein, Elizabeth L. *The Printing Revolution in Early Modern Europe* (2nd edition). Cambridge, New York etc.: Cambridge University Press, 2005 (1. väljaanne 1983).

⁵⁶ Nt Pettegree, Andrew; Walsby, Malcolm; Wilkinson, Alexander (eds.). *French Vernacular Books. Books Published in the French Language before 1601*. Vol. 1–2. Leiden: Brill, 2007; Pettegree, Andrew; Walsby, Malcolm (eds.). *French Books III & IV. Books Published in*

palju kirjum pilt varauusaja trükistest, kui see on osaks saanud varasematele raamatuloolastele, kelle tähelepanu on kõitnud eelkõige ajastu tähtsused. Tema olulisimaid raamatukultuuriloolaseid teoseid „The Book in the Renaissance“ („Renessansiaja raamat“, 2010)⁵⁷ toob eelkäijatega võrreldes tunduvalt rohkem esile erinevat laadi lühemaajalise kasutusväärtusega pisi- (kalendrikirjandus, kooli- jm tarberaamatud, uudiste väljaanded ühelehetrukistest algelise ajakirjanduseni jne) rolli ja mõju varauusaegse Euroopa mentaliteedi kujunemisele; tähelepanuta ei jää ka kujuneva ilukirjanduse roll lugeja vormijana, muusika- trükiste osa laialdase muusikaharrastuse kujundajana ning trükikunsti muud raamatukasutaja maailmapilti avardavad mõjud. Pettegree teiseks keskseks teemaks on raamatu roll ja saatus usuliste vastuolude keerises: kontroversiaalkirjandus, raamatute keelustamine ja tsensuuri teke, konfessionaalselt vastuvõetamatute raamatute väljaandmise, levitamise või omamise kriminaliseerimine, ususõdade mõju publitseerimisele ja raamatuturule.

Kvantitatiivsete meetoditega lähenemisel raamatutoodangule, -kaubandusele ja nende mõjule kesk- ja varauusajal (kuni 16. sajandi keskpaigani) on üheks põhjalikumaks uurimuseks **Uwe Neddermeyer** kaheosaline, teksti- ja tabelikõitest koosnev monograafia „Von der Handschrift zum gedruckten Buch“ („Käsitrukist trükiraamatule“, 1998).⁵⁸ Neddermeyer demonstreerib kogutud ulatuslikke arvilisi andmeid kõrvutades raamatutoodangu ning ühes sellega kirjaliku kultuuri ja infokommunikatsiooni mahtude kasvu (sealhulgas erinevate vaimulike kongregatsioonide ja sotsiaalsete kihtide lõikes) nii läbi käsitrukistajastu kui ka eriti suurel määral üleminekul trükiraamatule. Pärast trükiraamatu esmast kiiret levikut 15. sajandi teisel poolel tõuseb teise kvantitatiivse hüppena esile veel reformatsiooniaegne nii väljaannete kui trükisarvude äkiline kasv ja samuti rahvakeelestumine (mis eriti tuleb esile protestantliku kirjavara puhul ja protestantlikuks saanud aladel). Väljaannete sisulist profiili analüüsides näitab Neddermeyer, et kui 15. sajandil domineerisid trükitud raamatute seas pikka aega veel ammused, sajandite jooksul läbiproovitud, varasemal keskajal (12.–14. sajandil, aga ka varem) kirjutatud tekstid, siis alates sajandi lõpust hakati, mida aeg edasi, seda enam välja andma uuemaid teoseid ning kulmineerus see protsess taas reformatsiooniajal, kui ilmusid valdavalt tuluuued, vahetult trükkis avaldamiseks ja levitamiseks kirjutatudki teosed. Sellega rööbiti kadus lühikese aja jooksul raamatuturult suur osa keskaegset tekstiproduksiooni.

France before 1601 in Latin and Languages Other than French. Vol. 1–2. Leiden: Brill, 2011. Pettegree on ka 2011. aastal avalikkusele kättesaadavaks saanud kogu Euroopat hõlmava 1450–1650 ilmunud trükiste veebibibliograafia Universal Short Title Catalogue'i (USTC, <https://ustc.ac.uk/>, 2.11.2025) eestvedajaid.

⁵⁷ Pettegree, Andrew. The Book in the Renaissance. New Haven, London: Yale University Press, 2010.

⁵⁸ Neddermeyer, Uwe. Von der Handschrift zum gedruckten Buch: Schriftlichkeit und Leseinteresse im Mittelalter und in der frühen Neuzeit; quantitative und qualitative Aspekte. 1–2. (Buchwissenschaftliche Beiträge aus dem Deutschen Bucharchiv München, 61). Wiesbaden: Harrassowitz, 1998.

Viimastel aastakümnetel on ilmunud hulk ülevaateid üksikute maade raamatukultuuriloo arengu kohta käsikirjaliselt trükitud raamatule ülemineku ajajärgul. Hea näide hõlmava ülevaate kohta ühe maa raamatukultuuri ajaloost ligilähedaselt sellel ajajärgul on koguteose „The Cambridge History of the Book in Britain“ 3. köide, mis katab ajavahemiku 1400–1557, seega umbkaudu valdavalt käsikirjalise kultuuri viimase ja trükiraamatukultuuri esimese sajandi.⁵⁹ Kui varasemal ajal oli tavaline, et trükiraamatu ajalugu käsitleti käsikirjalisest kultuurist eraldi, siis uuemale ajale iseloomulikult hõlmab kokku seitsmeköiteline koguteos nii käsikirjalise kui trükitud raamatu kultuuriloo osa Briti saartel, kusjuures üleminekut ühelt teiselt või nende vahelkordil üleminekuaja jooksul ei ole omaette käsitlemist vääriva uurimisprobleemina vaatluse alla võetud. Metoodilise lähene-mise osas tunnistatakse paljuski prantsuse uurijate Lucien Febvre’i, Henri-Jean Martini ja Roger Chartier’ eeskuju järgimist.⁶⁰ Inglismaal oli kõnealune aja-vahemik kirjasõna inglise keelele ülemineku ja sekulariseerumise ajastu; need protsessid algasid juba enne reformatsiooni ja kulmineerusid ühes sellega. Sarnaselt hiliskeskajale Eestile (või seda enam tollasele Liivimaale) valitses Briti saartel keeleline kirjus: lisaks kohalikele inglise ja keldi keeltele olid laialdaselt kasutusel prantsuse keele kohalik variant ja eriti kirjakultuuris ladina keel.⁶¹ Sarnane on ka reformatsioonisündmuste langemine sellesse aega; kuid erinevalt Läänemere idakaldast pandi Inglismaal 1476. aastal alus kohalikule trükitööndusele, mis Euroopa mastaabis jäi küll pikaks ajaks oma mahult ja rahvusvaheliselt mõjult marginaalseks, kuid mille eripära oli trükikunsti algusaegade kohta (kuni 16. sajandi alguseni) tavatul määral domineeriv rahvakeelsus. Käsitus jaguneb kolmeks põhiosaks. Ulatuslikele sissejuhatavatele osadele, milles puudutatakse ka kirjaoskust ja lugejaskonda üldisemalt⁶², järgneb esimese põhiosana „Tehnika ja kaubandus“, milles käsitletakse illumineeritud käsikirju, raamatute trükkimist ja köitmist ning kõige põhjalikumalt raamatute sissevedu ja kaubandust. Teine, kõige lühem põhiosa, käsitleb kogusid ja omanikke – eraomanikke, kloostiramatukogusid ja eriti kuninglikku raamatukogu, jättes kõrvale näiteks kooli-, kiriku- ja munitsipaalraamatukogud. Kolmas osa „Raamatute lugemine ja kasutamine“, mis mahult ületab kogu ülejäänud raamatu kokku, jaguneb omakorda kolmeks alaosaks: „Raamatud haritlastele“, st humanistlikud ja ülikooli-raamatud, siin vaadeldakse ka ülikoolide raamatukogusid; „Kutsealad“, st peamiselt õigus ja meditsiin; ning „Ilmalik lugeja“, kus käsitletakse kooli-, tarbe- ja harduskirjandust, aadlikele ja aadlisoost naislugejale suunatud kirjavara, ilukirjandust ning päevakajalist ja poliitilist kirjandust. Nii on mahte arvestades põhirõhk sellel, kes lugesid milliseid tekste ja kuidas nad neid kasutasid ning kuidas see seondub muude suundumustega kultuuris. Samuti on oluline koht

⁵⁹ Hellinga, Lotte; Trapp, J. B. (eds.). The Cambridge History of the Book in Britain. Volume III, 1400–1557. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

⁶⁰ *Ibid.*, lk xxi.

⁶¹ *Ibid.*, lk 1–3, 7.

⁶² Trapp, J. B. Literacy, Books and Readers. – *Ibid.*, lk 31–43.

sellel, kuidas trükkimine mõjutas uute tekstide loomist tõlkimisel, mugandamisel ja ka editeerimisel.

Kõige uuemal ajal on raamatuloolaste suurema tähelepanu osaliseks saanud säilinud varase raamatupärandi eksemplariomased jooned: köide, erinevat laadi sissekirjutused nagu ostu-, kinke-, omandimärked, annotatsioonid, marginaalid, joonistused jm raamatu omanike või lugejate lisandused, samuti raamatute hinnad jms.⁶³ Sellised tunnused aitavad mikrotasandist alates täpsustada raamatute omamise ja kasutamise viisi ja eesmärki, staatust ja prestiiži, raamatute liikumise ja omanikuvahetuse teid jne. Palju on selle suuna edenemisele kaasa aidanud rahvusvahelises koostöös ellu kutsutud veebipõhiste andmebaaside loomine, mis muuhulgas võimaldavad tuvastada oma algsest asukohast kaugemale sattunud raamatuid.⁶⁴ Samuti on tänapäeva varauusaja raamatukultuuriloolase tööd märgatavalt hõlbustavaks töövahendiks kujunenud mitmed veebis kättesaadavad rahvuslikud 16. sajandi väljaannete koondandmebaasid, kõige esinduslikumad neist Saksa VD 16 ja Itaalia EDIT16.⁶⁵

2.2. Eesti hiliskesk- ja varauusaegse raamatukultuuriloo uurimislugu

Eesti kesk- ja varauusaegse raamatukultuuri uurimine on põhijoontes kulgenud samu radu kui raamatukultuuriloo erinevatele valdkondadele pühendatud uurimistöo mujal Euroopa raamatukultuuri alal, kuid kohaliku uurimisobjekti iseärasused on põhjustanud mõnevõrra teistsuguseid rõhuasetusi ka selle uurimises. Olulisimaks erisuseks on kohaliku trükitöönduse puudumine (kunagise) kesk-aegse Liivimaa alal laiemalt kuni 1588. aastani, kui asutati trükikoda Riias, ja Eesti alal kitsamalt kuni 1630. aastateni, kui pandi alus trükindusele Tartus ja Tallinnas. Seetõttu puudub ka kohalikust 15.–16. sajandi raamatukultuuri uurimisloost eelkõige inkunaablisajandi arengutele pühendatud varase tüpograafia peatükk, mis oli kesksel kohal ülejäänud Euroopa raamatulooalases uurimistöös kuni 20. sajandi alguseni.

Ajalises plaanis võib eesti varasema raamatukultuuriloo uurimise üldjoontes jagada kolmeks etapiks, kuigi üleminekud ühelt ajajärgult teisele on olnud sujuvad ja pikaajalised:

---

⁶³ Nt Wagner, Bettina; Reed, Marcia (eds.). *Early Printed Books as Material Objects: Proceedings of the Conference Organized by the IFLA Rare Books and Manuscripts Section*, Munich, 19–21 August 2009. (IFLA Publications, 149) Berlin, New York: de Gruyter Saur, 2010.

⁶⁴ Heritage of the Printed Book Database (HPB; <https://www.cerl.org/resources/hpb/main>; <https://kxp.k10plus.de/DB=1.77/LNG=EN/>); CERL Thesaurus (https://data.cerl.org/thesaurus/_search); Material Evidence in Incunabula (MEI; https://data.cerl.org/mei/_search, kõik 2.11.2025) jt.

⁶⁵ VD 16 (www.vd16.de; <https://www.bsb-muenchen.de/sammlungen/historische-drucke/recherche/vd-16/>); EDIT16 (<https://edit16.iccu.sbn.it/web/edit-16>, kõik 2.11.2025).

- (1) 19. sajandi teisest poolest 20. sajandi alguseni baltisaksa periood, kui ilmus vaid üksikuid uurimusi, millega publitseeriti esimesi andmeid siinse varase raamatukultuuri kohta ja püüti selle väheste teadaoleva najal ühtlasi näidata keskaja Liivimaa ja selle varauusaegsete pärijate kultuuriajaloolisi seoseid Lääne-Euroopa ja eriti saksa kultuurialaga⁶⁶;
- (2) Eesti Vabariigi loomise järel alguse saanud eesti rahvuslik periood, mil tähelepanu keskpunkti nihkus esiteks eestikeelse raamatu (ja kirjaliku kultuuri) sünni ja arengu, mis seni polnud uurijate süstemaatilist huvi pälvinud, ning teiseks kohaliku trükitööstuse arengu (alates 17. sajandist); põhilisteks uurimisvaldkondadeks jäid need suunad ka Nõukogude Liidu võimu all olles, kui trükitööstuse uurimisele lisandus mõningase huvi tekkimine kohaliku köitetööstuse vastu; nii ei tuleks „rahvuslikku“ mõista siin mitte kitsalt rahvuse või keelekeskse lähenemisena, sest kohaliku trükitööstuse arengu uurimine sisaldas juba ka territoriaalse lähenemise algeid, mille poole liikumisena võibki suurt osa perioodi uurimistööst käsitleda;
- (3) nüüdisaegne territoriaalse lähenemise periood, mille poole aegamisi liikumine algas juba eelmisel perioodil, mis aga valdavaks on muutunud Eesti Vabariigi taastamise järel; varasema eesti rahvusliku perioodi teemasid küll sugugi mitte jätmata on viimastel aastakümnetel raamatukogude ja arhiivide kogude varasemast hoopis põhjalikuma läbitöötamise tulemusel toodud käibesse hulgaliselt uusi allikaid kogu kesk- ja varauusaegse, eriti aga 16. sajandi raamatuloo kohta, mis nii rahvusvaheliselt kui ka Eestis on olnud pikka aega proportsionaalselt suhteliselt vähe uuritud ajajärk; selle varal on keskselt uurimisobjektiks taas saanud raamatuvara, mis 15.–16. sajandi kontekstis peegeldab põhiliselt saksakeelse eliidi raamatukasutust ja lugemiseelistusi; tihedamatest kontaktidest rahvusvahelise uurimistööga saadud impulsside mõjul on tähelepanu keskmesse tõusnud raamatukollektsioonid kui lugemis-, haridus- ja intellektuaalse ajaloo peegeldused ning ideede kandjad.

Nendeks kolmeks perioodiks liigendatuna ongi järgnevas uurimislugu vaadeldud. Üleminekud ühelt ajajärgult teisele on olnud siiski sujuvad ja pikaajalised ning seetõttu võib järgnevas käsitluses olla eri etappidel aastakümnete pikkusi kattuvusi. Iga keskset autorit on reeglina käsitletud vaid ühe ajajärgu raames, mille positsioonidele tema uurimistöö kõige rohkem vastab. Samuti on kasutatud ajajärgude nimetused tinglikud, iseloomustades vaid üht, kõige silmahakkavamat lähtekohta vastaval ajajärgul. Kuna viimase perioodi uurimistöö maht ületab varasemate ajajärgude oma mitmekordselt ja on sisultki käesoleva töö seisukohast kõige kaalukam, on ka ülevaates põhirõhk sellel.

Raamatukultuuriloo alasele uurimistööle spetsialiseerumine jäi Eestis kauaks harulduseks ja on seda õieti siia maani; enamasti on sellega tegeldud kas praktilise

---

⁶⁶ Viited igal ajajärgul tegutsenud uurijatele ja nende tähtsamatele uurimustele järgnevad allpool, vastava ajajärgu käsitluse juures.

raamatukogundusliku töö kõrval või siis laiemas aja-, kirjandus- või kultuuri- loolise uurimistöö raames. Valdkonnale keskendunud uurijaid on alati olnud vähe ja teadustöö koguproduktatsioon pole kuigi suur, eriti üksikute ajajärgude või temaatiliste valdkondade lõikes. Seetõttu ei ole järgnevas käesolevas alapeatükis piirdutud üksnes kitsalt doktoritöös käsitletava ajavahemikku puudutava uurimis- töö seisust ülevaate andmisega, vaid põgusalt on vaadeldud ka varasema keskaja ja mõnevõrra hilisema uusaegse perioodi Eesti raamatukultuuriloo uurimislugu (põhiliselt 17. sajandi alguseni, mõnes aspektis kuni 18. sajandi alguseni). Kuna just 15.–16. sajandi raamatuloole spetsialiseerunud uurijaid pole Eestis seni peaaegu olnud, on selle ajajärgu käsitlejate põhiline uuritav periood olnudki kas sellest varasem või hilisem ajajärk. Samuti ei ole ülevaatest täiesti kõrvale jäetud Läti ala hiliskesk- ja varauusaegset raamatulugu puudutavaid käsitusi, kuna raamatukultuuriliselt moodustas Läti tollal Eestiga ühise keskaegse Liivimaa areaali; uuritud on aga Läti ala vastavaid arenguid Eestiga võrreldes veelgi vähem, osalt ka säilinud allikmaterjali vähesema mitmekesisuse tõttu.

2.2.1. Baltisaksa ajajärk

Spetsiifilisem huvi koha peal arhiivides ja raamatukogudes säilinud kesk- ja vara- uusajast pärit käsikirjade ja trükiraamatute vastu hakkas baltisaksa uurijate seas tekkima 19. sajandi teisel poolel. Huvi kohalike autorite ja nende tekstiprodukt- siooni registreerimise vastu oli tekkinud muidugi juba varem, millest annavad tunnistust varased bio- ja bibliograafilised teatmeteosed nagu Friedrich Konrad Gadebuschi balti haritlaste leksikon 1777. aastast ning Johann Friedrich von Recke ja Karl Eduard Napiersky balti kirjanike ja teadlaste leksikon pool sajandit ja rohkem hilisemast ajast,⁶⁷ kuid 16. sajandi lõpust varasemaid autoreid on neis käsitletud suhteliselt vähe ning nende raamatukultuuriloolisest taustast oli tollal andmeid hoopis napilt. Ka Eduard Winkelmanni täielikule katvusele pürgiv Balti provintside ajaloo bibliograafia „Bibliotheca Livoniae historica“ registreerib vaid üksikuid juhusliku iseloomuga artikleid, mille sisuks on kohalik vanem raamatu- pärand, raamatukogud, trükindus või raamatukultuur.⁶⁸ Mõningast aimu siinse raamatukasutuse kohta hiliskeskajal võib saada näiteks hoopis varastest kooli- ajalugu puudutavatest publikatsioonidest.⁶⁹

⁶⁷ Gadebusch, Friedrich Konrad. *Livländische Bibliothek nach alphabetischer Ordnung*. 1.–4. Theil. Riga: J. F. Hartknoch, 1777; Recke, Johann Friedrich von; Napiersky, Karl Eduard (bearb.). *Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Ehstland und Kurland*. Bd. 1–5. Mitau: J. F. Steffenhagen u. Sohn, 1827–1861.

⁶⁸ Winkelmann, Eduard. *Bibliotheca Livoniae historica: systematisches Verzeichniss der Quellen und Hülfsmittel zur Geschichte Estlands, Livlands und Kurlands*. Zweite verbesserte und sehr vermehrte Ausgabe. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1878.

⁶⁹ Tallinna kohta nt Siebert, Johann Ernst von. *Zur Geschichte der ehemaligen Trivialschule in Reval*. – *Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands*, 6. Reval: Kluge, 1851, lk 113–126, 320–334; Schiemann, Theodor. *Materialien zur Geschichte des Schulwesens in Reval*. I. Schreiben des Rectors der Revaler Stadtschule, Marcus Leo and den Rath der Stadt Reval, 1546. – *Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands*, Bd. 4, H. 1. Reval, 1887, lk 1–5.

Esimesi andmeid siinsetes kogudes leiduva ajaloolise raamatuvara (nagu ka paljude muude allikmaterjalide) kohta hakkasid publitseerima ja analüüsima sageli kooliõpetajad, kes väheste Tartu ülikooli ajalooõppejõudude kõrval moodustasid siinse ajalooharitlaskonna tuumiku, või hoopis vastava erihariduseta ajaloo-huvilised. Toimus see seoses üldise kohalike (Eesti oludes täpsemalt peamiselt Tallinna) arhiivide ja ajalooliste raamatukogude „avastamisega“: nende sageli kas esmakordse süstematiseerimise (sisulise liigendamise) ja läbitöötamisega või üle hulga aja korrastamisega. Saadud leiud andsid võimaluse näidata, et siinsed alad toimisid keskajal läänekristliku Euroopa osana. Laiemas plaanis seostus see suund kogu tollaste Balti provintside koduloolise hõnguga piirkondliku ajaloo-harrastusega, mille üks põhisihte oli siinse ala ajalooliselt kujunenud eriseisundi ja eripärade väljatoomine.

Tallinna linnaarhiivi tollal veel suuresti korrastamata varade hulgas pälvisid varakult uurijate tähelepanu vanemad keskaegsed käsikirjalised koodeksid, mida seostati algusest peale valdavalt (kuid vähemalt mõnel juhul siiski suure tõenäosusega alusetult) Tallinna dominiiklaste konvendiga. Tallinna kubermangugümnaasiumi ajalooõpetaja **Gotthard von Hansen** avaldas 1873. aastal oma Tallinna kirikute ja kunagiste kloostrite ülevaates dominiiklaste konvendi sulgemist kajastavate dokumentide seas ka esimesi andmeid vendadele kuulunud raamatute kohta.⁷⁰ Viljakas harrastusajaloolane, Rõika-Meleski klaasivabrikant **Friedrich Amelung** kirjeldas esimesena mõningaid Tallinna linnaarhiivis leiduvad keskaegseid koodekseid, üritades määrata nende provenientsi ja sidudes neid ühtlasi varaste teadetega raamatutest keskaegsel Liivimaal.⁷¹ Omaette raamatu pühendab eeldatavatele Tallinna dominiiklaste koodeksitele 1892. aastal Tallinna toomkooli direktor **Franz Köhler**.⁷² Järgnevatel aastatel avaldab vahepeal 1887. aastal Tallinna linnaarhiivaariks saanud Gotthard von Hansen pärast linnaarhiivi esmaseid süstematiseerimistöid arhiivis säilinud käsikirjaliste koodeksite ja juba ka varaste trükitud raamatute täielikkusele pürgivad nimekirjad ja kataloogi koos lühikeste kirjeldustega.⁷³ Hiljem sai Hanseni töö aluseks **Otto Greiffenhageni** mõnevõrra ümbersüstematiseeritud ja täiendatud Tallinna Linnaarhiivi kataloogile.⁷⁴

---

⁷⁰ Hansen, Gotthard von. Die Kirchen und ehemaligen Klöster Revals. Reval: [s.n.], 1873, lk 87 = Hansen, Gotthard von. Die Kirchen und ehemaligen Klöster Revals. 3. vermehrte Auflage. Reval: F. Kluge, 1885, lk 146–147.

⁷¹ Amelung, Friedrich. Baltische Culturstudien aus den vier Jahrhunderten der Ordenszeit (1184–1561). 1.–2. Halbbd. Dorpat: C. Mattiesen; Leipzig: K. F. Köhler, 1884–1885, lk 37–50.

⁷² Köhler, Franz. Ebstländische Klosterlectüre: Ein Beitrag zur Kenntniss der Pflege des geistigen Lebens in Ebstland im Mittelalter. Reval: [Franz Kluge], 1892.

⁷³ Hansen, Gotthard von. Die Codices manuscripti in der Revaler Stadtbibliothek. – Revaler Beobachter, 1893, Nr. 189; Hansen, Gotthard von. Die gedruckte Bücher in der Revaler Stadtbibliothek. – Revaler Beobachter, 1893, Nr. 191; Hansen, Gotthard von (Hrsg.). Katalog des Revaler Stadtarchivs. Reval: [s.n.], 1896.

⁷⁴ Greiffenhagen, Otto (korr./Hrsg.). G. Hansen'i Tallinna linna arhiivi kataloog. I jagu, Codices ja raamatud = Katalog des Revaler Stadtarchivs. I. Abteilung, Codices und Bücher. Tallinn: [s.n.], 1924.

Kõige varasemad dokumentaalsed teated trükitud raamatute lähetamise kohta Riia ja Tallinna kaupmeestele 1470. aastal publitseeriti Lübeckis 1876. aastal, kuid siinmail jäid need teated esialgu tähelepanuta.⁷⁵ Lühiülevaate Eestimaa Üldise Avaliku Raamatukogu ajaloost alates varasemaist teatest Tallinna Oleviste raamatukogu algusaegade kohta avaldas 1894. aastal **Wilhelm Greiffenhagen**, tuginedes siiski üksnes napile säilinud 17. sajandist pärit raamatukogu dokumentatsioonile, mitte kogude endi läbitöötamisele.⁷⁶ 1912. aastal ilmus **Theodor Kirchhoferi** ja Otto Greiffenhageni koostatud kolme Tallinna kogu – Eestimaa Üldise Avaliku Raamatukogu, Tallinna gümnaasiumi ja linnaarhiivi – inkunaablite täielik koondnimekiri, mille kirjed sisaldavad lisaks bibliograafilistele andmetele kohati märkusi raamatute füüsilise seisundi ja provenientsi kohta; raamatute päritolu on käsitletud ka lühikeses sissejuhatavas osas, kus on mainitud Tallinna dominiiklasi, Heinrich Bröckeri nimekirja andmeid, eraldi Reinold Gristi ning esimest korda järeldatud kahe inkunaabli pärinemine Rakvere frantsisklaste konvendist.⁷⁷ Seni teadaolevaid ürikulisi andmeid raamatute kohta keskaja Liivimaa algusest peale, samuti esimesed märkmed tollase Riia linna-raamatukogu kohalikest keskaegsetest konventidest pärineva raamatuvara kohta ja publitseeritud andmed Eesti alalt võttis 1921. aastal kokku **Leonid Arbusow noorem** oma Liivimaa reformatiooni üldkäsitluses „Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland“ vaimulikkonna haridustaseme kontekstis.⁷⁸

19. sajandi lõpus ilmusid esimesed uurimused ja bibliograafiad ka kohaliku trükitöönduse varasema ajaloo alalt, mis sai siiski alguse alles 16. sajandi lõpus: Tartu trükiajaloo kohta publitseeris artikli **Wilhelm Stieda**, Riia trükikoja kohta mahukama monograafia **Arend Buchholtz**.⁷⁹ Tallinna trükikoja tegevus 17. sajandil jäi sel perioodil veel lähema käsitluseta. Wilhelm Stiedalt pärineb ka ülevaade Riia raamatukaubanduse ajaloo kohta, mille põhitähelepanu on samuti hilisemal ajal.⁸⁰

⁷⁵ Pauli, Carl Wilhelm. Beiträge zur Geschichte der ersten Buchdruckerei in Lübeck. – Zeitschrift des Vereins für Lübeckische Geschichte und Alterthumskunde, 3 (1876), lk 254–269, siin lk 255, 262.

⁷⁶ Greiffenhagen, Wilhelm. Geschichte der ehstländischen öffentlichen Bibliothek. – Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands 1894, Bd. 4, H. 3, lk 343–350. Oleviste raamatukogu oli Eestimaa Üldisele Avalikule Raamatukogule üle antud 1831. ja jäävalt sellega liidetud 1841. aastal; 1842. aastast allus nimetatud raamatukogu Eestimaa Kirjanduse Ühingule, vt samas, lk 347.

⁷⁷ Kirchhofer, Theodor; Greiffenhagen, Otto. Verzeichnis der in zwei Revaler Bibliotheken und im Stadtarchiv vorhandenen Inkunabeln. – Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands, 7, 1912, lk 64–85.

⁷⁸ Arbusow, Leonid. Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland. Leipzig: Heinsius, 1921, lk 74–76.

⁷⁹ Stieda, Wilhelm. Die Entwicklung des Buch-Gewerbes in Dorpat. Leipzig: [s.n.], 1882; Buchholtz, Arend. Geschichte der Buchdruckerkunst in Riga, 1588–1888. Riga: Müller, 1890.

⁸⁰ Stieda, Wilhelm. Zur Geschichte des Buchhandels in Riga. [Berlin: s.n., 1881].

2.2.2. Eesti rahvuslik ajajärk

Üheks olulisemaks süstemaatilisele raamatu- ja kultuuriloo uurimisele alusepanijaks Eestis kujunes väljapaistev mitmekesiste uurimisteedadega tegelnud medievist **Paul Johansen** (1901–1965). Taani-baltisaksa taustaga tallinlane Johansen töötas alates 1924. aastast Tallinna linnaarhivaari abina, 1934–1939 linnaarhivaarina; pärast *Umsiedlung*'ile 1939. aastal järgnenud vintsutusi sai temast 1940. aastal Hamburgi ülikooli Hansa ja Ida-Euroopa ajaloo erakorraline ja 1956 korraline professor; akadeemilise töö katkestas veel mobiliseerimine ja Idarindele saatmine 1942. a, millele järgnes Inglise interneerimislaagris viibimine 1945.–1946. a.⁸¹ Johanseni teeneks raamatu- ja kirjakultuuri uurimise alal on eelkõige arhivaarina suure hulga seni tundmata materjalide avastamine ja avaldamine; publikatsioonidega kaasnes alati ka üksikasjaline uurimuslik saatetekst. Johansen promoveerus küll 1924. aastal Leipzigi ülikoolis doktoritööga eestlaste asustus- ja agraarajaloost keskajal⁸², kuid tema varaseimad allikatel põhinevad publikatsioonid alates 1920. aastatest olid pühendatud just hiliskesk- ja varauusaegsele eestikeelsele raamatule ja kirjalikele tekstidele. Artiklitele 16. sajandist pärinevatest palvetest Kullamaalt, esimestest teadetest vanimast eesti katekismusest ja eestikeelsetest märkmetest Tallinna dominiiklaste kloostris käsikirjalistes raamatutes järgneb 1930. ja 1935. aastal koos Hellmuth Weissiga vanima säilinud eestikeelse raamatu, 1929. aastal köitemakulatuurist katkenditena leitud Wanradt-Koelli katekismuse (ilmunud 1535) publikatsioon esmalt saksa, siis ka eesti keeles.⁸³ Olulisi andmeid raamatute kohta Eestis leidub ka ta teistes varastes allikapublikatsioonides (Keila kirikuvööründrite arveraamat, kalendrikatkend Piritas kloostrist).⁸⁴ 1959. aastal avaldab Johansen esimese eriuurimuse vahepeal ilmsiks tulnud andmetest esimese teadaoleva kuid hävinud eestikeelse trükise kohta 1525. aastast.⁸⁵ Tema hilisema perioodi kaks olulisemat, postuumselt ilmunud monograafiat (mõlemad koos Heinz v. zur Mühleniga) on pühendatud ühele Eesti kirjandusliku kultuuri alusepanijale 16. sajandil Balthasar Russowile kui

---

⁸¹ Weiss, Hellmuth. Johansen, Paul. – Neue deutsche Biographie, Bd. 10. Berlin: Duncker & Humblot, 1974, lk 580–581; Kivimäe, Jüri. Paul Johanseni elu ja töö. – Johansen, Paul. Kaugete aegade sära. (Eesti mõttelugu, 65). Tartu: Ilmamaa, 2005, lk 506–521.

⁸² Johansen, Paul. Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter: ein Beitrag zur estnischen Kulturgeschichte. (Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft = Õpetatud Eesti Seltsi toimetused, 23). Dorpat: [s.n.], 1925.

⁸³ Weiss, Hellmuth; Johansen, Paul. Bruchstücke eines niederdeutsch-estnischen Katechismus vom Jahre 1535. – Beiträge zur Kunde Estlands, 15/4, 1930, lk 95–133; Weiss, Hellmuth; Johansen, Paul. 400-aastane eesti raamat: Wanradt-Koell'i katekismus 1535. aastast. Tallinn: Polügraaf, 1935.

⁸⁴ Johansen, Paul. Das Rechnungsbuch der Kegelschen Kirchenvormünder 1472–1553 = Keila kirikuvööründrite arveraamat. Tallinn: Wassermann, 1926; Johansen, Paul. Kalendrikatkend Piritas kloostrist. – Vana-Tallinn, 3, lk 24–27. (Tallinn: Tallinna Ajaloo Selts, 1938).

⁸⁵ Johansen, Paul. Gedruckte deutsche und undeutsche Messen für Riga 1525. – Zeitschrift für Ostforschung, 1959, nr 4, lk 523–532.

humanistile ja ajalookirjutajale, kelle tegevus annab tunnistust Euroopa raamatukultuuri mõjust Eestis, ning sakslaste ja mitesakslaste vahekorrale Tallinnas, kuhu on muuhulgas kogutud kõige napimaidki teateid eesti keele kirjaliku kasutamise ja eestlaste kirjalikus kultuuris osalemise kohta.⁸⁶ Ümberasununa jätkas uurimistööd ka 1927.–1937. aastal Eestimaa Kirjanduse Ühingu raamatukogu direktorina töötanud **Hellmuth Weiss**, kelle Eesti raamatuloo alased tööd sel ajal käsitlevad linnaeliidi raamatukultuuri: Tallinna raamatukogusid 16.–17. sajandil ning raamatukaupmees Gerardus Silvius a Betza laovaru inventari.⁸⁷

Raamatuloo kui omaette distsipliini uurimisele Eestis pani 1930. aastatel aluse Tartu Ülikooli Raamatukogu juhataja aastail 1919–1944 **Friedrich Puksoo** (1890–1969).⁸⁸ 1945. aastal katkestas Puksoo uurijatee üheksa aastat kestnud viibimine nõukogude vangilaagrites; tõsisemalt teadustöö juurde tagasi pöörduda sai ta alles 1960. a.⁸⁹ Tema olulisemad üksikuurimused käsitlesid Eesti trükiasjanduse, raamatukogude ja raamatukaubanduse arengut 17.–18. sajandil.⁹⁰ Puksoo tähtsaimaks üldkäsitleseks jäänud, laiemale lugejate ringile mõeldud „Eesti raamatu arengulugu seoses kirja ja raamatu üldise arenemisega“ vaatleb trükistööstuse ja raamatukaubanduse ajalugu Eestis nende valdkondade varasemast ajaloost kuni kaasajani, mõnevõrra suurema rõhuasetusega eestikeelsele raamatul.⁹¹

---

⁸⁶ Johansen, Paul; zur Mühlen, Heinz von. Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval. (Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart, 15). Köln, Wien: Böhlau, 1973; Johansen, Paul; zur Mühlen, Heinz von (ergänzt und hrsg. von). Balthasar Rüssow als Humanist und Geschichtsschreiber. (Quellen und Studien zur baltischen Geschichte, 14). Köln etc.: Böhlau, 1996.

⁸⁷ Weiss, Hellmuth. Zur Bibliotheksgeschichte Revals im 16. und 17. Jahrhundert. – Synagoga Friburgense. Lindau, Konstanz: Thorbecke, 1956, lk 279–291; Weiss, Hellmuth. Das Revaler Nachlaßinventar eines auswärtigen Buchführers (Buchhändlers) aus der 1. Hälfte des 16. Jahrhunderts als Zeugnis für die geistigen Bedürfnisse der damaligen Zeit. – Böckler, Erich (Hrsg.). Beiträge zu einer baltischen Kunstgeschichte. (Homburger Gespräche, 3). Bad Homburg: Martin-Carl-Adolf-Böckler-Stiftung, 1981, lk 156–164.

⁸⁸ Eesti raamat 1525–1975: ajalooline ülevaade / [Voldemar Miller, K. Robert, M. Lott jt.; toimetaja J. Peegel]. Tallinn: Valgus, 1978, lk 9.

⁸⁹ Friedrich Puksoo elukäigu kohta lähemalt vt Noodla, Kaja. Friedrich Puksoo elu ja töö. – Friedrich Puksoo 1890–1969. Tartu: Tartu Ülikooli Teaduslik Raamatukogu, 1990, lk 5–62, eriti lk 5–31.

⁹⁰ Puksoo (Puksov), Friedrich. Die Bibliothek der Universität Tartu und Tartu-Pärnu in der Schwedenzeit. – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, 1931 (Tartu: [Gelehrte Estnische Gesellschaft], 1932), lk 251–282; Puksoo (Puksov), Friedrich. Raamatukauplemisest rootsi ajal Tartus ja Pärnus, eriti akadeemia raamatukauplejaist. – Ajalooline Ajakiri nr. 2, 1932, lk 88–98; Puksoo (Puksov), Friedrich. Die Buchdrucker Brendeken in Estland. – Gutenberg Jahrbuch, 9, 1934, lk 199–207; Puksoo, Friedrich. Tallinna esimesed eratrükikojad XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi esimesel poolel. – Vana Tallinn III, 1938, lk 5–24; Puksoo, Friedrich. P. Tielman Hube, Buchhändler in Tallinn und Narva um die Mitte des 17. Jahrhunderts. – Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused, 30 (Liber saecularis), lk 510–528. (Tartu: [s.n.], 1938); Puksoo, Friedrich. Jacob Johann Köhler: esimese eesti piibli trükkal. – Vana Tallinn IV, 1939, lk 5–34. (Tallinn: Tallinna Ajaloo Selts, 1939).

⁹¹ Puksoo (Puksov), Friedrich. Eesti raamatu arengulugu seoses kirja ja raamatu üldise arenemisega. Tallinn: Eesti Raamatukoguhoidjate Ühing, 1933.

Kui üldosas käsitleb Puksoo lühidalt kirjakultuuri arengut maailmas kirja kasutuselevõttust alates, siis Eesti ala puudutavas põhiosas trükielest, käsi-kirjalise raamatu ajajärgust juttu ei ole. 16. sajandist on mainitud vaid väheseid tollal teada olevaid teateid raamatukaubanduse kohta.⁹² Ka Puksoo hilisemas ülevaate teoses „Raamat ja tema sõbrad“ on kohaliku trükitöönduse eelsele, s.o 15.–16. sajandi raamatuloole pühendatud vaid kaks lehekülge.⁹³ Raamatu või lugemise kultuurimõju väljaspool koha peal trükitud raamatute konteksti Puksoo veel ei käsitle.

Üheks olulisemaks kohaliku raamatukultuuriloo allikate käibeletoojaks ja läbitöötajaks, eriti 1950.–1960. aastatel, kujunes **Hans Treumann** (1905–1974). Alustades 1922. a pärast reaalkooliõpingute katkemist trükitöölise õpilasena, töötas ta trükikodades kuni 1947. aastani, hilisemal ajal juhtivatel ametikohtadel; trükkalina ühendas ta oma töös tehnilise innovatiivsuse ja ajalooliste tövõtete tundmise. Tunnustatud trükiala asjatundjana asus ta seejärel tööle tüpograafia õppejõuna Tallinna Riiklikus Tarbekunsti Instituudis, hilisemas Eesti NSV Riiklikus Kunstiinstituudis, kus töötas kuni 1971. aastani.⁹⁴ Akadeemilise koolituse ta asjaarmastaja taustaga Treumann alustas iseseisvat trüki- ja kитеajaloolist uurimistööd 1920. aastate lõpus, olles muuhulgas Wanradt-Koelli katekismuse fragmentide avastamise juures ning avaldades artikleid nii kohalikes kutsealaväljannetes kui ka Saksa ajakirjas Gutenberg-Jahrbuch. Hiljem õppejõuna töötades avaldas ta küll mitte kuigi mahukaid, kuid väga infoküllaseid artikleid Eesti raamatukultuuriloo alalt keskajast kuni oma kaasajani, mitmed uurimused jäid ka käsikirja.⁹⁵ Olulisemad trükis ilmunud artiklid taasavaldati pärast autori surma kogumikuna „Vanemast raamatukultuuriloost“.⁹⁶ Kesk- ja varauusaegse raamatukultuuriloo alal on Treumanni teeneks arhivaalide järjekindla läbitöötamise käigus paljude seni tundmatute, erinevais allikais laiali pillutatud seikade tuvastamine, teadvustamine ja esmane analüüs. Treumann koondas esimesi teateid arheoloogilises materjalis leiduva kirja- ja raamatukultuuri alase aineestiku kohta, avaldas arhiivianimeid Tallinna dominiiklaste raamatuvara kohta enne ja pärast konvendi laialisaatmist ning Niguliste kirikule kuulunud raamatute kohta 15.–17. sajandil.⁹⁷ Arhiivimaterjalide ja raamatuköidete *de visu* läbitöötamise sünteesi tulemusel määratles Treumann kaks pärast Gert Kulemanni Tallinna 16. sajandi

---

⁹² *Ibid.*, lk 119–120.

⁹³ Puksoo, Friedrich. Raamat ja tema sõbrad. Tallinn: Valgus: 1973, lk 169–170.

⁹⁴ Põldmäe, Rudolf. Raamatukunsti ja -uurija Hans Treumann. – Treumann, Hans. Vanemast raamatukultuuriloost. Tallinn: Eesti Raamat, 1977, lk 8–13.

⁹⁵ *Ibid.*, lk 11–13.

⁹⁶ Treumann, Hans. Vanemast raamatukultuuriloost. Tallinn: Eesti Raamat, 1977.

⁹⁷ Treumann, Hans. Trükinduse ja raamatu arheoloogiat. – Treumann, Hans. Vanemast raamatukultuuriloost. Tallinn: Eesti Raamat, 1977, lk 22–32 (esmatr Keel ja Kirjandus 9/1959, lk 560–568); *id.* Kiviküla kivid kõnelevad. – *ibid.*, lk 18–22 (esmatr Pilt ja Sõna 7/1966, lk 20–21); *id.* Tallinna vanemast raamatukultuuriloost. Tallinna almanahh 1602. – *ibid.*, lk 32–37 (esmatr Polügrafist 4/1957, lk 10–17).

keskpaiga raamatuloos olulist rolli mänginud raamatukõitjat: Tallinna privileegide-raamatu meistri ja meistri T. S.⁹⁸ Treumann oli ka raamatute müüginimestike publitseerimise pioneere Eestis, avaldades Tallinna trükkali Adolph Simoni trükitud (hulgi)müüginimestiku aastast 1672.⁹⁹

Esimene süstemaatilisele pürgiv, kuid endiselt suhteliselt napp ülevaatlik käsitlus Eesti raamatu- ja kirjakultuuriloost enne kohalikule trükitööstusele alusepanekut, s.o kuni 17. sajandi alguseni, ilmus 1978. aastal ülevaateteoses „Eesti raamat 1525–1975“.¹⁰⁰ Peatükkide autoriks on **Voldemar Miller** (1911–2006), pikaajaline Teaduse akadeemia raamatukogu töötaja (1952–1977), sealse Baltica osakonna asutamise algataja ja juhataja, kes oli ka selle koguteose avaldamise initsiaatoriks. Kuigi raamatu eessõnas¹⁰¹ on viidatud Voldemar Millerile kui uudse territoriaalse printsiibi rakendajale siinses raamatuloos tema varasemas artiklis „Eesti raamat ja trükikunst“,¹⁰² ei erine tema lähenemine ses osas tegelikult oluliselt Puksoo omast. Keskaja peatükis antakse üks esimesi eestikeelseid ülevaateid Eesti keskajast pärinevatest käsikirjalistest raamatutest ning muudest keskaegse kirjaliku kultuuri aspektidest. 16. sajandit ja 17. sajandi algust käsitlevas peatükis seatakse vaimuliku reformi-, reformatsiooni- ja vastureformatsiooniliikumise taustale kohalikuks tarbeks (kuigi veel mujal) trükitud raamatukultuuri sünni ja varane areng, lühidalt on käsitletud ka raamatukogude ja kõitekunsti arengut. Koguteose põhisuunitlust arvestades on põhitähelepanu eestikeelse trükiraamatu arengul, kohalikku muukeelset raamatukultuurilugu pole eriti alates varauusajast olulisel määral käsitletud. Nii eesti- kui ka muukeelse kohaliku kirjakultuuri arengu juures on eriliselt üritatud esile tuua eesti päritolu isikute rolli, mille juures ei ole alati eristatud spekulatiivseid oletusi ilmselgetest faktidest. Eestlaste ja eesti keele koht kesk- ja varauusaegses Eestis oli ka Voldemar Milleri kui aja- ja koduloolase keskseid huviobjekte väljaspool kitsalt raamatuloolist uurimistööd.¹⁰³

2.2.3. Territoriaalne ajajärk

Alates umbkaudu 1980. aastatest on Eesti kesk- ja varauusaegse raamatukultuuri uurimisel põhitähelepanu kandunud esmalt vähehaaval, 1990. aastatest peale juba suuremal määral kohaliku raamatukultuuri vaatlemisele selle mitmekeelsuses, mille juures kesksel kohal on võõrkeelse – ajastut arvestades peamiselt ladina- ja

---

⁹⁸ Treumann, Trükinduse ja raamatu arheoloogiat, lk 28–30.

⁹⁹ Treumann, Hans. Adolph Simoni raamatute nimestik ja teisi raamatuloolisi mistselle. – Treumann, Hans. Vanemast raamatukultuuriloost. Tallinn: Eesti Raamat, 1977, lk 52–65 (esmatr Keel ja Kirjandus 9/1970, lk 528–542).

¹⁰⁰ Eesti raamat 1525–1975, lk 15–31.

¹⁰¹ Eesti raamat 1525–1975, lk 10–11.

¹⁰² Miller, Voldemar. Eesti raamat ja trükikunst. – Miller, Voldemar. Minevikust tulevikku. Artikleid ja ettekandeid 1940–1970. Tallinn: Eesti Raamat, 1972, lk 105–157.

¹⁰³ Miller, Voldemar. Eestlane vanas Tallinnas. – Miller, Voldemar. Minevikust tulevikku. Artikleid ja ettekandeid 1940–1970. Tallinn: Eesti Raamat, 1972, lk 171–187.

saksakeelse – kui domineeriva raamatukultuuri kihi uurimine ning tärkav eesti-keelne raamatukultuur avaldub selle raames vaadelduna võõrkeelsest kirjakultuurist tugevalt mõjustatud ning seeläbi sellega orgaaniliselt seotud aspektina. Suurima panuse sellise lähenemise arengusse on andnud eesti uurijad, kuid endiselt on ka aktiivseid saksa uurijaid, kes on kas keskendunud balti raamatu- ja kirjakultuuri ajaloo uurimisele või puudutavad seda vastava ajajärgu laiemalt saksa keele- ja kultuuriala arengute uurimise raames. Kuna uurimise allikad paiknevad valdavalt Tallinna mäluasutuste kogudes (eelkõige Tallinna Linnaarhiivis ja TLÜAR-s) ja kajastavad põhiliselt kesk- ja varauusaegse Tallinna raamatuelu, on ka teadustöö põhiraskust kandnud kogu ajajärgu vältel Tallinna teadus- ja mäluasutuste uurijad. Ka uurimistöö objektiks on väheste eranditega olnud Tallinn, kuna mujalt allikad peaaegu puuduvad ja seetõttu on kogu Eesti ala hõlmavaid üldistusi suhteliselt raske teha olnud. Nagu öeldud, sõnastas territoriaalse lähenemise põhimõtte Voldemar Miller juba eelmisel ajajärgul ning sisuliselt võib selle eellasena näha ka Friedrich Puksood, kuid suuremas ulatuses on see maks-vusele pääsenud siiski alates 1980. aastatest. Varasema raamatukultuuri uurijad jagunevad nüüdisajal põhiliselt (1) raamatuteadlasteks, kelle põhitähelepanu on enamasti mõnevõrra hilisemal uusaegsel (17.–18. sajandi) raamatukultuurilool, kes aga selle kõrval on tegelnud ka 15.–16. sajandiga, ning (2) ajaloolasteks, kes valdavalt on medievistid, mõni ka varauusaja uurija, kelle jaoks raamatulooga seonduv on üks paljudest uurimisvaldkondadest ning sageli mitte keskne.

Tinglikult võib eristada kolme peamist uurimissuunda, mis enamasti on siiski üksteisega tihedalt läbi põimunud: (1) raamatukogude ajaloo ja raamatukollektsioonide detailne uurimine (nii era- kui institutsionaalsed kogud), mis keskendub kogude kujunemisele ning kogudesse kuuluvate raamatute sisule (valdkonniti), aga ka (käibel olnud) raamatute päritolule ja seeläbi Eesti (eelkõige Tallinna) positsioonile Euroopa raamatukultuuri võrgustikus, lisaks veel (nii palju kui allikad võimaldavad) raamatukogude institutsionaalsele arengule (Robert, Reimo, Aarma); (2) raamatu kultuurilooliste mõjude uurimine, mis ühendab millegi poolest esinduslike kollektsioonide uurimise nende kohalikule kultuuriloole avaldatud mõju vaatlemisega (Altof, Kivimäe, Kala, Geiß-Wunderlich, Orula); (3) vähem uuritud suunana raamatu kui füüsilise/materiaalse objekti uurimine, mis 15.–16. sajandi osas on tähendanud eelkõige kohaliku köitetööstuse arengu uurimist (Valk-Falk, Rebane, Ots). Natuke hilisema ajajärgu, 17.–18. sajandi uurimisloos osas on jätkunud kohaliku trükiteöstuse ja tüpograafia uurimine (Jaanson, Reimo, Kaju) ning esile tõusnud samuti raamatukollektsioonide uurimise suund (Robert, Pullat, Tarvas, Reimo, Tiisel, Lusmägi jne).¹⁰⁴ Pärast kohalike

¹⁰⁴ Jaanson, Ene-Lille. Tartu Ülikooli trükikoda 1632–1710: ajalugu ja trükiste bibliograafia = Druckerei der Universität Dorpat 1632–1710: Geschichte und Bibliographie der Druckschriften. Tartu: Tartu Ülikooli Raamatukogu, 2000; Reimo, Tiiu. Tallinna linna ja gümnaasiumi trükikoja trükiteodang ja kirjastustegevus 18. sajandi II poolel – 19. sajandi algul (1769–1828): väitekiri magistrikraadi kaitsmiseks raamatuteaduse alal; [lisa:] Tallinna linna- ja gümnaasiumitrükikoja trükised 1769–1828: kronoloogiline nimestik. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikool, 1995 (käsikiri TLÜAR-s); Reimo, Tiiu. Raamatukultuur Tallinnas 18. sajandi teisel poolel. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikooli Kirjastus, 2001; Kaju, Katre.

trükikodade asutamist avardub sel ajajärgul mõõtnatult siinse trükiteodangu, sealhulgas eestikeelse, sisuline diapaseon, ent selle uurimine on juba täiesti omaette valdkond.

15.–16. sajandi raamatukollektsioonidest on enamat tähelepanu pälvinud need, millest kõige rohkem (või pigem üldse arvestataval määral) säilinud on. Samas on vaid üksikuid uurimusi pühendatud kogudele, mille koostis on teada üksnes dokumentaalsete allikate (peamiselt varaloendite) põhjal.

Kogude ajaloo uurimise alal oli pioneeriks **Kyra Robert** (1916–1997), kes Teaduste akadeemia raamatukogu pikaajalise töötajana (1952. aastast surmani)¹⁰⁵ alustas akadeemia raamatukogule aluseks olnud Eestimaa Kirjanduse Ühingu raamatukogu ja selle hulgas omakorda sellele aluseks olnud Tallinna Oleviste raamatukogu ajaloo uurimist juba ülikooliõpingute ajal, kirjutades selle kohta 1962. a Tartu ülikooli diplomitöö.¹⁰⁶ Nagu kolleeg Voldemar Miller, nii osales ka Kyra Robert aktiivselt Tallinna kodu-uurimisliikumises, mis veelgi süvendas ta huvi kohaliku varase raamatukultuuriloo ning selle allikate vastu. Aastate jooksul pühendas Kyra Robert mitu eriuurimust Oleviste raamatukogu asutamise ja varase ajaloo küsimustele¹⁰⁷, samuti 16. ja 17. sajandil raamatukogu valdusse jõudnud

---

Tallinna rootsiaegsed haridustrükised ja koolielu. – Kaju, Katre (koost). Tallinna linna- ja gümnaasiumitrükikoda (1634–1828): 10.10.–18.12.2014: näituse kataloog. Tallinn: Tallinna Ülikooli Akadeemiline Raamatukogu, Tallinna Linnaarhiiv, 2014, lk 37–92; Robert, Kyra. Christoph Reusner der Ältere: Revals Erstdrucker im 17. Jahrhundert. – Garber, Klaus; Anders, Stefan; Elsmann, Thomas (Hrsg.). Stadt und Literatur im deutschen Sprachraum der Frühen Neuzeit, Bd. 2, lk 813–821. Tübingen: Niemeyer, 1998; Pullat, Raimo (bearb.). Die Privatbibliotheken in Tallinn und Pärnu im 18. Jahrhundert = Tallinna ja Pärnu eraraamatukogud 18. sajandil. Tallinn: Estopol, 2009; Tarvas, Mari. Raamatud XVIII sajandi Tallinna varaloendites: ilukirjanduse tee literaatide kogudesse. – Keel ja Kirjandus 2012, nr 11, lk 807–823; Tarvas, Mari (Hrsg.). Bibliothekskataloge der Tallinner Literaten des 18. Jahrhunderts: Quellenedition aufgrund überlieferter Nachlassverzeichnisse. Würzburg: Königshausen & Neumann, 2014; Tiisel, Kaja. Tallinna Toomkooli raamatukogu arengulugu ja koostis. – Vana Tallinn, 11 (15). Tallinn: Estopol, 2001, lk 9–144; Lusmägi, Sirje. Die Bücher der Kirchenbibliothek zu Narva in der Estnischen Nationalbibliothek. – Kulturgeschichte der baltischen Länder in der frühen Neuzeit. (Frühe Neuzeit, 87). Tübingen, 2003, lk 105–128.

¹⁰⁵ Vt Miller, Voldemar. Kyra Roberti tööst ja elust. – Robert, Kyra. Raamatutel on oma saatus: kirjutisi aastaist 1969–1990. Tallinn: [Eesti Teaduste Akadeemia], 1991, lk 180–183; Kangur, Gerli. Raamatuloolane Kyra Robert (1916–1997) (bakalaureusetöö; Tallinna Pedagoogikaülikool). Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikool, 2002.

¹⁰⁶ Robert, Kyra. Eesti NSV TA Keskraamatukogu koosseisu kuuluva Eestimaa Kirjanduse Ühingu raamatukogu ajalugu (diplomitöö, juhendaja K. Veskimägi). Tartu: ENSV Tartu Riiklik Ülikool, Eesti kirjanduse ja rahvaluule kateeder, raamatukogunduse osakond, 1962.

¹⁰⁷ Eriti Robert, Kyra. Ühest huvitavast kultuuriloolisest dokumendist (Tallinna raamatukogumäärus XVII sajandist). – *id.* Raamatutel on oma saatus: kirjutisi aastaist 1969–1990. Tallinn: [Eesti Teaduste Akadeemia], 1991, lk 76–82 (esmatr Keel ja Kirjandus 10/1970, lk 626–629); *id.* Vanade raamatute varamus: [ENSV TA Tead. Raamatukogu baltikaosakonnas säilitatava endise Oleviste kogu ajaloost]. – Raamatukogu: metoodikat ja informatsiooni, 1972/1973 talv, lk 8–14; *id.* Tallinna linna Oleviste raamatukogu ajaloost. – Kõiv, Lea; Luuk, Mare; Reimo, Tiiu (toim). Bibliotheca Revaliensis ad D. Olai = Tallinna Oleviste raamatukogu = Revaler Bibliothek zu St. Olai. Tallinn: Eesti Akadeemiline Raamatukogu,

erakollektsioonidele (Reinold Grist, Paul Fleming, Nikolaus Specht), millele varasemal ajal eraldi tähelepanu ei olnud pööratud¹⁰⁸. Alates 1980. aastatest oli Kyra Roberti teiseks peamiseks uurimisvaldkonnaks Tallinna trükitehnikate arengulugu 20. sajandi alguseni.¹⁰⁹ Kulmineerus see suund Kyra Roberti 1993. aastal kaitsitud magistritööga trükitegevusest ja raamatukogudest Tallinnas 17. sajandist 1917. aastani.¹¹⁰

1990.–2000. aastatel tegeles 15.–17. sajandi Tallinna raamatukultuurioloog Tallinna ülikoolis raamatu- ja infoteadusi õpetanud **Liivi Aarma**, kelle teadustöö põhirõhk on olnud 17.–19. sajandi raamatu- ja kultuuriloo uurimisel. Tema 15. sajandit kuni 17. sajandi algusosa puudutavas raamatuloolises uurimistöös on olnud kesksel kohal raamatukaubanduse ja -suhtluse küsimused, samuti kohaliku raamatuvara sisuline koostis ülevaatlilikult nii era- kui institutsionaalsetes kogudes (põhiliselt säilinud raamatute põhjal) ning esimesed kohalike raamatute

---

2002, lk 15–25 (esmatr Keel ja Kirjandus 4/1979, lk 229–235; taastr Robert, Raamatutel on oma saatus, lk 45–62); *id.* 425 aastat Tallinna esimese avaliku teadusliku raamatukogu asutamisest. – Eesti NSV Teaduste Akadeemia Teaduslik Raamatukogu 1947–1977. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 1980, lk 67–77; *id.* Bibliotheca Revaliensis ad D. Olai im 16. und 17. Jahrhundert. – Kotarski, Edmund (Hrsg.). Literatur und Institutionen der literarischen Kommunikation in nordeuropäischen Städten im Zeitraum vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. Gdansk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdanskiego, 1996, lk 180–188; *id.* Die Bibliotheca Revaliensis ad D. Olai seit dem 16. Jahrhundert. – Reval: Handel und Wandel vom 13. bis zum 20. Jahrhundert. (Schriften der Baltischen Historischen Kommission, 8). Lüneburg: Institut Nordostdeutsches Kulturwerk, 1997, lk 173–182.

¹⁰⁸ *Id.* Reinhold Gristi raamatupärandist Eesti NSV Teaduste Akadeemia Teaduslikus Raamatukogus. – Kõiv/Luuk/Reimo (toim), Bibliotheca Revaliensis, lk 41–43 (esmatr Robert, Kyra. Reinhold Gristi raamatupärandist Eesti NSV Teaduste Akadeemia Teaduslikus Raamatukogus. – ENSV TA Teadusliku Raamatukogu VII teaduskonverentsi ettekannete teesid. Tallinn: ENSV TA Teaduslik Raamatukogu, 1986, lk 12–15; taastr Robert, Raamatutel on oma saatus, lk 62–65); *id.* Paul Flemingi raamatupärandist Eesti Teaduste Akadeemia Raamatukogus. – Kõiv/Luuk/Reimo (toim), Bibliotheca Revaliensis, lk 48–54 (esmatr Keel ja Kirjandus 4/1990, lk 223–228; taastr Robert, Raamatutel on oma saatus, lk 66–76); *id.* Nikolaus Specht ja tema raamatupärand Eesti Akadeemilises Raamatukogus. – Kõiv/Luuk/Reimo (toim), Bibliotheca Revaliensis, lk 63–67 (esmatr Keel ja Kirjandus 9/1997, lk 614–617); *id.* Nikolaus Specht und sein Büchernachlass in der Estnischen Akademischen Bibliothek. – Garber, Klaus; Klöcker, Martin (Hrsg.). Kulturgeschichte der baltischen Länder in der frühen Neuzeit. (Frühe Neuzeit, 87.). Tübingen: Max Niemeyer, 2003, lk 129–135.

¹⁰⁹ Varauusaja osas vt eelkõige Robert, Kyra. Eesti trükiasjanduse ajaloo uurimisest. – X Eesti raamatuteaduse konverents: ettekannete teesid: Tartu, 19.–20. november 1981. Tartu: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 1981, lk 47–56; *id.* Trükikunst Tallinnas 17. sajandil. – XII Eesti raamatuteaduse konverents: ettekannete teesid, 19.–20. nov. 1985. a. Tartu: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 1985, lk 4–9; *id.* Tallinna 17. sajandi trükised. – *id.* Raamatutel on oma saatus, lk 5–19 (esmatr Raamatuloolist. Tallinn: [Eesti Rahvusraamatukogu], 1990, lk 56–77); *id.* Tallinna esitrükkal Christoph Reusner senior. – Vana Tallinn. 4 (8). Tallinn: Estopol, 1994, lk 24–34; *id.* Christoph Reusner der Ältere.

¹¹⁰ *Id.* Trükitegevus ja raamatukogud Tallinnas 17. sajandist 1917. aastani (magistritöö). [Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikool], 1993.

autorid.¹¹¹ Käesoleva sajandi esimesel aastakümnel tegeles Tallinna 15.–16. sajandi raamatupärandiga Teaduste akadeemia, hiljem Tallinna Ülikooli Akadeemilise Raamatukogu pikaajaline töötaja ning Tallinna Ülikooli raamatuteaduse professor **Tiiu Reimo**, kelle uurimistöö põhiobjektiks on samuti olnud 17.–19. sajandi raamatukultuurilugu (vrd eespool), eriti trüki- ja kirjastustegevuse areng Tallinnas, ning Eesti rahvusbibliograafia küsimused.¹¹² 15.–16. sajandi osas on Tiiu Reimo kasutanud põhiliselt kollektisioonipõhist lähenemist, keskendudes Tallinna Oleviste raamatukogu koostise ja provenientsi küsimustele ning ajastu üldisele raamatuloolisele taustale.¹¹³ Omapoolse versiooni Eesti raamatukogude arenguloost 13.–16. sajandil esitas **Kaljo-Olev Veskimägi** (1930–2011), samuti pikaajaline Tallinna Pedagoogilise Instituudi (hilisema Tallinna Ülikooli) raamatukogunduse õppejõud, oma Eesti raamatukogude üldise ajaloo raames.¹¹⁴

Ajaloolastest on kesk- ja varauusaja uurija **Jüri Kivimäe** analüüsinud esimeste eestikeelsete raamatute ilmumise tausta ja keskkonda 16. sajandil¹¹⁵ ning

¹¹¹ Aarma, Liivi. Tallinna 15.–16. sajandi raamatusuhtlus ja Lambert Kemmerlingi Tallinna 1585. ja 1588. aasta almanahhid. – Raamatukogu, 5/1996, lk 23–27; *id.* Einige Aspekte des Buchgewerbes in Estland (am Beispiel in Reval) des 15.–17. Jahrhunderts. – Raamat ühendab = Book united (Acta Universitatis Scientiarum Socialium et Artis Educandi Tallinnensis. A, Humaniora, 16). Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikooli kirjastus, 1999, lk 30–43; *id.* Buchaustausch zwischen Deutschland und Reval/Estland im 15.–17. Jahrhundert. – Garber, Klaus; Klöcker, Martin (Hrsg.). Kulturgeschichte der baltischen Länder in der frühen Neuzeit. (Frühe Neuzeit, 87). Tübingen: Max Niemeyer, 2003, lk 39–57; *id.* Book Ownership Marks in Manuscript Inscriptions of Clergymen in Tallinn and North-Estonian District in the XVI Century. – Knygotyra: Mokslo darbai = Book Science: Research Papers, 42, 2004, lk 125–136; *id.* Die Bücher in Reval um die Wende des 16. und 17. Jahrhundert. – Kõiv, Lea; Reimo, Tiiu (eds.). Books and Libraries in the Baltic Sea Region from the 16th to the 18th Century = Bücher und Bibliotheken im Ostseeraum vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. Tallinn: [Tallinna Linnaarhiiv, Tallinna Ülikooli Akadeemiline Raamatukogu], 2006, lk 48–61.

¹¹² Kannik, Helje-Laine; Maasik, Kertu; Reimo, Tiiu; Võsa, Aira (koost). Eesti võõrkeelne raamat ja Estonica 1494–1830: kronoloogiline nimestik. I–III köide = Fremdsprachige Bücher Estlands und Estonica 1494–1830: chronologisches Verzeichnis. Band I–III. Tallinn: TLÜ Kirjastus, 2025.

¹¹³ Reimo, Tiiu. Eesti Euroopas, Euroopa Eestis: 16.–18. sajandi raamatuid sirvides. – Paar sammukest: Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2004, lk 11–27; *id.* Inkunabeln und Postinkunabeln in Revaler/Tallinner Bibliotheken und Archiven. – Buch und Bildung im Baltikum. (Schriften der Baltischen Historischen Kommission, 13), Münster: LIT Verlag, 2005, lk 89–106; *id.* Raamat Tallinnas 15. ja 16. sajandil. – Modus vivendi, II. Vana Tallinn, 16 (20). Tallinn: Estopol, 2005, lk 158–184; *id.* Book Collection of the 'Old Tallinn Library' (alte Revalsche Bibliothec). – Kõiv/Luuk/Reimo (toim), Bibliotheca Revaliensis, lk 37–47.

¹¹⁴ Veskimägi, Kaljo-Olev. Kahte kappi on ühhetassa majas tarwis: leiwakappi ja ramatokappi. Eesti raamatukogude ajalugu. Tallinn: K. O. Veskimägi, 2000, lk 25–51.

¹¹⁵ Kivimäe, Jüri. Luterliku reformatsiooni kultuurimõjud Eestis XVI sajandil. – Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis, 3. Tallinn: Eesti Raamat, 1987, lk 33–57; *id.* Teated senitundmatu eestikeelse katekismuse kohta Liivi sõja ajast. – Keel ja Kirjandus, 7/1993, lk 388–398; *id.* Kes lugesid ja kasutasid eestikeelset trükitud raamatut XVI sajandil. – Raamat on ...: Eesti bibliofiilia ja raamatuajaloo almanahh, 1. Tallinn: Tallinna Bibliofiilide Klubi, 2000, lk 59–67;

viimasel ajal 16. sajandi teise poole ja 17. sajandi alguse kirikuõpetajate raamatukogude koostist ning neis kajastuvaid kultuurimõjusid, olles sellega üks pioneere Tallinna varaloendite uurimistöös allikana kasutamise alal¹¹⁶. **Kaja Altof(-Telschow)** tõi käibesse üksikasjalise dokumentaalse andmestiku Tallinna „vaeste koolipoiste“ ja eriti neile ostetud õpperaamatute kohta ning analüüsis seda sisuliselt¹¹⁷; hiljem on temagi andnud panuse Wanradt-Koelli katekismuse ja selle ilmunise tausta uurimisse¹¹⁸. 2000. aastate algul vaatles Erasmus kui tuntuima humanistliku autori esinemist võrdlevalt Tallinna ja Soproni eraisikute varaloendis **Kaido Orula**.¹¹⁹ Kirikute varaloendid, mis sisaldavad ka raamatunimekirju, on publitseerinud **Anu Mänd**.¹²⁰ Tallinna eraisikute inventarides esinevate raamatunimekirjade esialgse loendi publitseeris **Triin Parts (Kröönström)**.¹²¹ **Kadri-Rutt Hahn** analüüsis oma keskaja Tallinna testamentide käsitluses eraldi ka testamentides vähesel määral kajastuvat raamatuomandit.¹²²

Keskaegset käsikirjalise raamatu kultuuri Eestis on kõige mitmekülgsemalt käsitlenud **Tiina Kala**, avaldades nii Tallinnas säilinud käsikirjade kataloogi¹²³

---

id. Eestikeelsest trükisest anno 1525. – Eesti vanimad raamatud Tallinnas = Die ältesten estnischen Bücher in Tallinn (Reval). Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2000, lk 13–61.

¹¹⁶ Kivimäe, Jüri. „Nedt Tarckat Pagkana Ramato Kiriutaŷat ...“: Georg Mülleri raamatukogu. – Piret Lotman (koost). Konfessioon ja kirjakultuur. (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised, 15. A, Raamat ja aeg, 4). Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2016, lk 55–97; *id.* Books and Preachers. The Microcosm of Reval in the Age of Reformation. – Assel, Heinrich et al. (Hrsg.). Reformatio Baltica: Kulturwirkungen der Reformation in den Metropolen des Ostseeraums. Berlin, Boston: De Gruyter, 2018, lk 655–668.

¹¹⁷ Altof, Kaja. Tallinna vaeste koolipoiste õppekirjandus XVI sajandi teisel poolel. – Keel ja Kirjandus, 1/1986, lk 35–38; *id.* Vaesed koolipoisid Tallinnas XVI sajandi teisel poolel. – Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis, 3. Tallinn: Eesti Raamat, 1987, lk 57–91.

¹¹⁸ Altof-Telschow, Kaja. Wanradt-Koelli katekismus ja tema aeg. – Eesti vanimad raamatud Tallinnas = Die ältesten estnischen Bücher in Tallinn (Reval). Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2000, lk 63–93.

¹¹⁹ Orula, Kaido. „Humanistide printsi“ teosed saksa varauusaegse keeleruumi kahes servalinnas: Erasmiana Sopronis ja Tallinnas. – Tuna, 4/2000, lk 21–31; *id.* Kultuurimälu ajaloolise raamaturetseptiooni peeglis. Näide varauusaegsest raamatumälust ja selle lugemisest tänapäeval. – Studia ethnologica Tartuensia 4, 2001, lk 79–96; Orula, Kaido. An Early Modern Insider's Glance at Books as Assets. Some Thoughts on Private Books in 16th and 17th Century Tallinn. – Kõiv, Lea; Reimo, Tiiu (eds.). Books and Libraries in the Baltic Sea Region from the 16th to the 18th Century = Bücher und Bibliotheken im Ostseeraum vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. Tallinn: [Tallinna Linnaarhiiv, Tallinna Ülikooli Akadeemiline Raamatukogu], lk 62–69.

¹²⁰ Mänd, Anu. Kirikute hõbevara: altariiristad keskaegsel Liivimaal. (Eesti kirikute sisustus, 1). Tallinn: Muinsuskaitseamet, 2008, lk 179–224.

¹²¹ Parts, Triin. Raamatud tallinlaste pärandinimekirjades 16.–17. sajandil. – Lotman, Piret (koost). Lugemise kunst. (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised, 13; A, Raamat ja aeg, 2). Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2011, lk 200–219.

¹²² Hahn, Kadri-Rutt. Revaler Testamente im 15. und 16. Jahrhundert. Berlin: LIT, 2015, lk 139–154.

¹²³ Kala, Tiina. Mittelalterliche Handschriften in den Sammlungen des Stadtarchivs Tallinn und des Estnischen Historischen Museums. Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv, 2007.

kui ka üldistavaid käsitlusi¹²⁴, ent samuti uurimusi üksikute käsikirjade, käsikirja-fragmentide ja Tallinna dominiiklaste raamatuomandi kohta¹²⁵ ning raamatute rollist ajastu erinevate ühiskondlike või kultuuriliste protsesside juures¹²⁶. **Marek Tamm** on seadnud reformatsiooneelse Eesti kloostriraamatukogud eelkõige Tallinna dominiiklaste konvendi näitel keskaegse Euroopa kloostriraamatukogude taustale.¹²⁷ **Martin Klöker**, kelle uurimistöö raskuspunkt on 17. sajandil¹²⁸, on kokku võtnud Tallinna raamatukogude arenguloo keskajast 17. sajandi keskpaigani, keskendudes taas paremini säilinud reformatsiooneelsele dominiiklaste ja reformatsioonijärgsele Oleviste kogule, kuid võttes arvesse ka teiste Tallinna institutsioonide kogusid.¹²⁹ **Juhan Kreem** on publitseerinud Reinold Gristi raamatuvara inventari koos põhjaliku isikuloolise käsitluse ja kogu koostise

¹²⁴ Kala, Tiina. Käsikirjaline raamat Eestis. Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv, 2008; *id.* Keskaegse Liivimaa kirikliku kirjasõna hulgast ja laadist. – Piret Lotman (koost). Konfessioon ja kirjakultuur. (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised, 15. A, Raamat ja aeg, 4). Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2016, lk 13–40.

¹²⁵ Kala, Tiina. Euroopa kirjakultuur hiliskeskaegsetes õppetekstides. Tallinna dominiiklaste David Sliperi taskuraamat. Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv, 2001; *id.* Medieval Books and Book Fragments in the Collections of the Tallinn City Archives. – Kõiv, Lea; Reimo, Tiiu (eds.). Books and Libraries in the Baltic Sea Region from the 16th to the 18th Century = Bücher und Bibliotheken im Ostseeraum vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. Tallinn: [Tallinna Linnaarhiiv, Tallinna Ülikooli Akadeemiline Raamatukogu], 2006, lk 127–137; *id.* Jutlustajad ja hingede päästjad. Dominiiklaste ordu ja Tallinna Püha Katariina konvent. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2013, lk 209–218; *id.* Regional and Trans-regional Traditions in Saints' Cults: A Dominican Calendar from Late Medieval Tallinn. – Symbolic Identity and the Cultural Memory of Saints. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2018, lk 123–144.

¹²⁶ Kala, Tiina. Mõnda reformatsioonimuutuste eeldustest Tallinnas: jutlustajad, ametnikud ja raamatud. – Reformatsioon – tõlked ja tõlgendused. (Eesti Rahvusraamatukogu Toimetised, 16), 2019, lk 51–70; Kala, Tiina. Manuscript Fragments as Testimonies of Intellectual Contacts between Tallinn and European Learning Centres in the Thirteenth and Fourteenth Century. – Mänd, Anu; Tamm, Marek (eds.). Making Livonia: Actors and Networks in the Medieval and Early Modern Baltic Sea Region. London, New York: Routledge, 2020, lk 170–186.

¹²⁷ Tamm, Marek. Kloostriraamatud keskaegses Euroopas ja Eestis. – Kloostrist Internetini. Tartu: Eesti Raamatu Aasta Peakomitee, 2001, lk 60–72.

¹²⁸ Klöker, Martin. Literarisches Leben in Reval in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts (1600–1657): Institutionen der Gelehrsamkeit und Dichten bei Gelegenheit. Teil 1–2. Tübingen: Niemeyer, 2005; eesti keeles: Klöker, Martin. Tallinna kirjanduselu 17. sajandi esimesel poolel (1600–1657): haridusinstituutsioonid ja juhuluuletamine. Tõlk. Kristi Viiding. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2014.

¹²⁹ Klöker, Martin. Das Revaler Bibliothekswesen bis zum Jahre 1658. – Kõiv, Lea; Reimo, Tiiu (eds.). Books and Libraries in the Baltic Sea Region from the 16th to the 18th Century = Bücher und Bibliotheken im Ostseeraum vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. Tallinn: [Tallinna Linnaarhiiv, Tallinna Ülikooli Akadeemiline Raamatukogu], 2006, lk 19–36. Vt ka Klöker, Martin. Der älteste Katalog der Revaler Olaibibliothek? Ein rätselhafter Fund. – Forschungen zur baltischen Geschichte, 12, 2017, lk 322–336.

analüüsiga¹³⁰, **Jürgen Geiß-Wunderlich** on avalikkuse ette toonud reformatsiooni eel ja järel mõnda aega Tartus tegutsenud ja siin ka hoogsalt oma raamatukogu täiendanud Johannes Blocki Barthis säilinud raamatukogu, publitseerides selle kataloogi ning vaadeldes kogu arengulugu omaniku vaimulike veendumuste teisenemise kajastajana¹³¹.

Tallinna hiliskeskaegse raamatuköitekunstiga tegeles nii praktilise restauiraatorina kui uurijana **Endel Valk-Falk** (1932–2019).¹³² Lisaks koostas Valk-Falk käsitluse Tallinna Niguliste kiriku raamatukogust, mille ulatuse kohta on tehtud kohati ilmselt liiga julgeid järeldusi, kuid muuhulgas on esmakordselt välja toodud Rakvere frantsisklaste konvendi köitemeistri tegevus.¹³³ Uuemat ajal on hiliskeskaegse Tallinna köidete tehnilise poole kohta publitseerinud **Grete Ots**¹³⁴ ja kunstiajaloolise külje kohta doktoriväitekirja kirjutanud **Liia Rebane**¹³⁵. Oma panuse ajajärgu köitekunsti uurimisse on andnud Jürgen Geiß-Wunderlich, kes on eristanud mitu seni tundmatut Eesti ala köitetöökoda, sh ka väljaspool Tallinna.¹³⁶ **Rene Haljasmäe** on loonud veebiandmebaasi Eestis leiduvatest inkunaablitest,

---

¹³⁰ Kreem, Juhan. Reinold Grist ja tema raamatukogu: pilk 16. sajandi esimese poole Tallinna vaimsetele võimalustele. – Lotman, Piret (koost). Lugemise kunst. (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised, 13; A, Raamat ja aeg, 2). Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2011, lk 151–165.

¹³¹ Geiß, Jürgen. Jutlustaja Johannes Block Stolpi linnast ja tema Tartu-perioodi raamatukogu: uus allikas Liivimaa varasest reformatsiooni ajaloost. – Tuna, 1/2017, lk 7–23; Geiß-Wunderlich, Jürgen. Eine Büchersammlung der Lutherzeit. – Geiß-Wunderlich, Jürgen; Gummelt, Volker (Hrsg.). Johannes Block. Der pommersche Reformator und seine Bibliothek. (Herbergen der Christenheit, Sonderband 22). Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2018, lk 13–21. Geiß-Wunderlich, Jürgen. Pommern, Livland, Finnland – und zurück. – *Ibid.*, lk 125–178. Geiß-Wunderlich, Jürgen. Katalog erhaltenen Bücher aus Blocks Gelehrtenbibliothek. – *Ibid.*, lk 179–276.

¹³² Valk-Falk, Endel. Tallinna köiteunikum. – Solomõkova, Irina (koost). Kunstist Eestis läbi aegade. Uurimusi ja artikleid. Tallinn: Kunst, 1990, lk 195–211; Valk-Falk, Endel. Renessansstiili köitekunsti ja selle ilmingud Eesti meistrite loomingus. – *Renovatum anno 1994. Ennistuskoda „Kanut“* bulletin, lk 57–63.

¹³³ Valk-Falk, Endel. Niguliste kiriku „järelejäänud“ raamatutest. – Kõiv/Luuk/Reimo (toim), Bibliotheca Revaliensis, lk 74–100; Valk-Falk, Endel. Niguliste kiriku järelejäänud raamatutest, mis anno 1660 Oleviste kiriku raamatukogule üle antud, ja teistest annetustest, mille provenients tõendab nende kuuluvust Püha Nikolause kiriku raamatukogule. – Valk-Falk, Endel. Verba volant, scripta manent = jutt lendab tuulde, kirjutatu jääb: valik raamatuajaloolaseid uurimuslikke kirjutisi autori redaktsioonis. (Tartu Kõrgem Kunstikool: toimetised, 8). Tartu: Tartu Kõrgem Kunstikool, 2008.

¹³⁴ Ots, Grete. Uurimus klappköidetest Tallinna Linnaarhiivis: magistratöö. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2015.

¹³⁵ Rebane, Liia. LVCREC – VENVS – IVDITT: Tallinner Bucheinbände zu Beginn der frühen Neuzeit. Buchbinder, Einwirkungen und Verzierungen. Helsinki, 2018 (Helsingi ülikooli doktoriväitekirj).

¹³⁶ Geiß, Jürgen. Einbände für den Barther Reformator Johannes Block (1470/80–1544/45). Teil 3: Werkstätten aus Dorpat. – *Einband-Forschung*, H. 14 (April 2004), lk 12–19.

mille andmestikus on keskendutud eriti raamatute kõiteajaloolisele küljele ning muudele eksemplariomastele näitajatele.¹³⁷

Kokku võttes nähtub, et ükshaaval on suhteliselt hästi läbi töötatud omaaegsed kogud, mis on märgatavas ulatuses säilinud. See puudutab eelkõige institutsionaalseid raamatukogusid, kuid analüüsitud on ka väheseid tuvastatud suuremaid erakogusid. Institutsionaalsetest kogudest on põhitähelepanu pälvinud Tallinna dominiiklaste raamatuomand ja hilisem Tallinna linna raamatukogu Oleviste kiriku juures, ent kõrvale pole jäetud ka vähesema säilimusega Rakvere frantsisklaste konvendi ja Tallinna Niguliste kiriku raamatukogu. Sekundaarallikate põhjal on põgusalt käsitletud Lääne-Eesti maakirikute raamatuvara ning dokumentaalseis allikais säilinud materjali on kaasatud ka eelnimetatud kogude arengu uurimisse. Erakogudest on eraldi käsitletud Reinold Gristi ja Johannes Blocki suuri kogusid, millest esimese puhul on taas võimalik olnud kasutada ka dokumentaalseid allikaid. Väiksemas ulatuses säilinud eraraamatuomand on käsitlust leidnud vähe ning Tallinna varaloenditest teada olev rikkalik materjal erakogude kohta ainult üksikutel juhtudel. Raamatute kultuurimõju või raamatukollektsioonide ideede leviku kajastajana on käsitletud peamiselt üksikute kollektsioonide koostise analüüsi või prosopoloogiliste uurimuste raames. Mõnevõrra rohkem on teada raamatute osast koolihariduses, eelkõige tänu Tallinna „vaestele koolipoistele“ ostenud raamatutele.

---

¹³⁷ Veebiandmebaas „Hälltrükised Eesti mäluasutustes“ (incunabula.tlulib.ee).

3. UURITAVA KORPUSE KOOSTIS, LIIGENDUS JA TÄNAPÄEVANE LEIDUMUS

Doktoritöö esmase uurimisobjekti ehk uuritava korpuse moodustavad kõik teadaolevad umbes 1460.–1560. aastani ehk ligikaudu trükitud raamatu ilmunisest kuni keskaegse Liivimaa ajajärgu lõpuni tänapäeva Eesti alal asunud raamatud ning sama ajajärgu dokumentaalsetest allikatest pärit teated raamatute olemasolu kohta. Käesolev peatükk annab sissejuhatava ülevaate korpuse struktuurist ehk uuritava materjali eri liikide olemusest, nende tekkest, algsest asukohast ja kuuluvusest isikute ja asutuste kollektsioonidesse uuritaval ajajärgul ning nende hilisema aja jooksul toimunud ümberpaigutustest kuni tänapäevase leidumiseni välja. Uuritav korpus jaguneb kaheks osaks: (1) n-ö reaalkorpus, kuhu kuuluvad uuritavast ajajärgust tänapäevani säilinud raamatud; (2) n-ö virtuaalkorpus, millesse kuuluvad raamatud, mille kunagise olemasolu kohta on andmeid üksnes dokumentaalsetest (sekundaarsetest kirjalikest) allikatest.

Käesolevas peatükis on korpuse mõlemasse ossa kuuluvate raamatute arvulise arvestusüksusena kasutusel „köide“. Ühte köitesse kuulub enamasti üks (trüki)-väljaanne, kuid alates esimeste trükitud raamatute ilmunisest läbi kogu varauusaja võib olla tegemist ka konvoluutide ehk koondköidetega, mille puhul kuulub ühte köitesse ehk on köidetud ühiste kaante vahele mitu väljaannet, mille kõrval üksikutel juhtudel võib esineda ka käsikirjalisi osiseid. Selliste konvoluutide osistel on ühine provenients ja ajalugu kokkuköitmisest alates, s.o üldjuhul peaaegu kogu nende elukaare vältel, kuna tavaliselt on kokkuköitmine toimunud üsna ruttu peale esimese omaniku valdusse jõudmist ehk mõne aasta jooksul pärast trükiste ilmumist. Vahel võib kokkuköitmine siiski olla toimunud hiljem, aastakümneid pärast trükiste ilmumist, ning sel juhul võib konvoluuti kuuluda ka väljaandeid, mis on läbi käinud juba mitme omaniku käest. Virtuaalkorpuse kuuluvate raamatute originaaldokumentides esinevate kirjade lakoonilise iseloomu tõttu ei ole sageli teada, kas tegu on üksikut väljaannet sisaldava köite või konvoluudiga. Igal juhul on varauusaegsetes kogudes seega trüki-väljaandeid tavaliselt mõnevõrra rohkem kui köiteid.

3.1. Reaalkorpus

Reaalkorpuse moodustavad valdavalt tänapäevani reaalselt säilinud hiliskeskajal Eestis paiknenud raamatud, mida on teada hinnanguliselt umbes 420 köidet. Reaalkorpuse kuuluvate raamatute paiknemist uuritaval ajajärgul Eesti alal võib kvalifitseerida kas (1) kindla või (2) tõenäolisena. Kindla esinemise kriteeriumiks on eelkõige selgesõnalised nii institutsioonidele kui eraisikutele viitavad omaniku-, ostu- või kinkesissekirjutused raamatutes; selleks võivad olla ka tuvastatavad graafilised omanikumärgid (majamärgid), analoogiate põhjal identifitseeritavad omaniku initsiaalid köidetel, tuvastatava käekirjaga raamatutesse kirjutatud lugejamärgmed. Tõenäolise esinemise kriteeriumiks on tavaliselt mitme järgnevalt loetletud tunnuse koosesinemine raamatus: (1) Tallinna Oleviste

raamatukokku jõudnud tänini säilinud raamatute puhul raamatu mainimine raamatukogu pisut hilisemates, 17. sajandi inventarinimekirjades, eriti nende vanematele kogudele viitavates osades, mille puhul on tõenäoline, et raamat jõudis kogu koosseisu juba 16. sajandil;¹³⁸ (2) 16. sajandi lõpu või 17. sajandi alguse kohalike eraomanike sissekirjutused, juhul kui need ei viita raamatu omandamisele sel (st uuritavast hilisemal) ajajärgul mõnelt muult maalt; (3) Eesti alale või laiemalt keskaegsele Liivimaale tüüpiline köitekujundus, mis peaks viitama, et raamat on köidetud siinmail; (4) mõne 17. sajandil Eestis asunud vanema raamatu puhul mitmesugused sisulised kaalutlused, kui need peaksid näitama, et suure tõenäosusega ei imporditud neid raamatuid Eestisse hilisemal ajal, näiteks kui raamatu sisu oli 17. sajandiks aktuaalsuse kaotanud või ideeliselt vastuvõetamatuks muutunud.

Reaalkorpuse arvulise suuruse hindamisel on eeltoodud arvu 420 juures arvestatud ka (1) väheste raamatutega, mis on kataloogide andmeil olnud alles mingi ajani 19.–20. sajandil, saades ka uusaegse kohaviida, kuid pole praegusel ajal kogudest leitavad, ent kirjelduste põhjal on kindel või väga tõenäoline, et nad on uuritaval ajajärgul Eestis olnud; (2) mõned osaliselt praeguseni säilinud mitmeköiteliste väljaannete üksikud osad, mis on dokumentaalsete allikate andmeil kunagi olemas olnud, kuid juba varasematel sajanditel teadmata kaduma läinud. Kokku on selliseid erandeid umbes 40 köidet. Sellisel viisil kadunud, kuid siiski teada olevate raamatute kohta on üldjuhul palju rohkem andmeid kui nende kohta, mis on tuntud ainult 15.–16. sajandi dokumentaalsete allikate põhjal. Nii on uusaegsete kataloogi- või inventarikannete põhjal (erinevalt napolisõnalisest hilis-keskaegsest dokumentatsioonist) üldiselt alati võimalik täpselt tuvastada, milliste väljaannetega oli tegemist (bibliograafilised andmed) ja kas raamatud on olnud säilinud terviklikult, samuti on korrektselt avatud konvoluutide koostis; vahel on üles märgitud ka varasemaid provenientsandmeid või köite iseärasusi. Suuremate ja vanemate kadude korral ei saa sellist lähenemist siiski rakendada. Näiteks võiks sobida Oleviste kiriku viimase katoliikliku preestri (a-ni 1525) Reinold Gristi kogu, mille 1550. aastatel kirja pandud varaseimast dokumenteeritud seisust oli juba järgmise teadaoleva dokumenteerimise ajaks 1660. aastatel¹³⁹ alles ainult umbes kolmandik, mis on aga suures ulatuses säilinud ka praeguseni. Kuna Gristi varakult kadunud raamatutest ei ole teada midagi muud kui ainult autor ja/või pealkiri, on võimalik, et suur osa on neist kadunud just mingi seda korpuse osa iseloomustanud füüsilise karakteristiku tõttu: näiteks võisid need olla väiksema formaati kui Gristilt üldiselt säilinud foolioformaadis raamatud, või siis harama köitega kui Gristi teadaolevad nahkkattega puukaantega raamatud, mis võis põhjustada ka nende halvema säilivuse.

---

¹³⁸ Bröcker, Heinrich. Verzeichnüs derer Bücher, so von der alten Revalschen Bibliothec, sent Ao. 1552. überblieben, und jetzo, in S. Olai Kirche, annoch vorhanden sind (käsikiri, 1658–1667, TLÜAR, Msc V-2901); Felssberg, Jacob et al. Verzeichniss derer Bücher, welche Anno 1668 in der Revalschen Bibliothec befunden worden, und seint der Zeit darzu kommen sind (käsikiri, 1668–1729, TLÜAR, Msc V-2941); vt lähemalt Artikkel IV, lk 11–17.

¹³⁹ Bröcker, *op. cit.*

Osa reaalkorpuse raamatuid on juba uuritaval ajajärgul liikunud, vahel ka mitu korda, ühelt eraomanikult teisele, ühelt asutuselt teisele, eraomanikult institutsionaalsesse kogusse. Olulisim liigendus on siiski era- ja institutsioonide kogudeks; et edasises töös käsitletakse era- ja institutsionaalseid raamatukogusid eraldi, satub osa raamatuid paratamatult vaatluse alla mitmes kontekstis.

Korpuse säilinud ossa kuuluvad suures enamuses uuritaval ajajärgul Tallinnas asunud raamatud. Selle peamine ajalooline põhjus on see, et erinevalt kogu ülejäänud Eesti alast ei langenud Tallinn alates keskajast kuni Teise maailmasõja puhkemiseni kunagi sõjategevuse käigus süstemaatilise hävitustöö ohvriks, vähemalt mis puudutab raamatukollektsioone, ning ei varasemate sõdade juhuslikumat laadi kahjustused ega Teise maailmasõja purustused ei toonud teadaolevalt kaasa suuri kaotusi raamatuvara osas. Arvatavasti kõige rängem ühekordne häving, mis ühele terviklikule osale Tallinnas asunud raamatuvarast on võinud osaks saada, oli 1684. aasta Toompea tulekahju. Selle käigus hävisid tõenäoliselt konsistooriumi, toomkiriku ja toomkooli raamatukogud, mille valdusse võis kuuluda ka kaotatud keskaegsete institutsioonide, eelkõige toomkapiitli raamatukogu säilinud osa; samuti hävis eeldatavasti aadliperekondade ja riigiametnike isiklikke raamatukogusid. Tänapäeval asuvad varaste Tallinna raamatukollektsioonide allesolevad osad endiselt suuremalt jaolt Tallinnas, vähestel juhtudel Tartus (eelkõige 18. sajandil Tallinna gümnaasiumi raamatukokku jõudnud raamatud, mis anti 1921 üle Tartu Ülikooli Raamatukogule, vt altpoolt) või juhuslikumat laadi asjaoludel ka välismaal. Sellises mahus säilinuna võib Tallinna 15.–16. sajandi raamatukollektsiooni vaadelda eksemplaarsena mitte üksnes Eesti ja laiemalt keskaegse Liivimaa, vaid ka kogu Läänemere piirkonna ning Põhja-Euroopa ulatuses.¹⁴⁰

15. sajandi teisele poolele eelnenud ajast on ainsa arvestatava kollektsioonina Eesti alal säilinud Tallinna dominiiklaste konvendile kuulunud käsikirjalisi raamatuid; dominiiklaste üldist vaimset profiili arvestades oligi nende kogu suure tõenäosusega vähemalt keskaegse Tallinna piires suurim raamatukogu.¹⁴¹ Kuna

---

¹⁴⁰ Näiteks varasematel sajanditel suhteliselt sama hea käekäiguga Riia raamatuvara tabas suur kaotus II Maailmasõja ajal, kui sõjategevusest puhkenud tulekahjus hävis suurem osa ajaloolise linnaraamatukogu kogudest ja ka kogude dokumentatsioonist, erandiks põhiliselt ainult keskaegsed käsikirjad, inkunaablid ja mõned muud eriti väärtuslikuks hinnatud kogud, mis olid paigutatud paremini säilimist tagavatesse tingimustesse; vrd Fabian, Bernhard (Hrsg.). *Handbuch deutscher historischer Buchbestände in Europa: eine Übersicht über Sammlungen in ausgewählten Bibliotheken. Band 7.2, Finnland. Estland. Lettland. Litauen.* Hildesheim, Zürich, New York: Olms-Weidmann, 1998, lk 160–163.

¹⁴¹ Veskimägi, Kaljo-Olev. Kahte kappi on ühhetassa majas tarwis: leiwakappi ja ramatokappi. Eesti raamatukogude ajalugu. Tallinn: K. O. Veskimägi, 2000, lk 36–44; Tamm, Marek. Kloostri raamatud keskaegses Euroopas ja Eestis. – Kloostrist Internetini. Tartu: Eesti Raamatu Aasta Peakomitee, 2001, lk 60–72; Kala, Tiina. Euroopa kirjakultuur hiliskeskaegsetes õppetekstides. Tallinna dominiiklase David Sliperi taskuraamat. Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv, 2001, lk 106–118; Kala, Jutlustajad, lk 212–218; vrd Artikkel I, lk 83–95, 104–108 ja allpool, ptk 4.1.2.

Tallinna dominiiklased säilitasid nii varasemaid käsikirju kui ka omandasid aktiivselt uusi, peamiselt trükitud raamatuid kuni konvendi laialisaatmiseni 1525. aastal, kuulub nende kogu vaatluse alla ka käesolevas uurimuses. Nende kogust säilinud arvestuslikult 11 käsikirjalist ja 30 trükitud raamatut (köidet) moodustavad tõenäoliselt siiski vaid väikese osa kõigist raamatutest, mis võis konvendi omandusse kuuluda vahetult enne selle laialisaatmist.¹⁴² Lisaks terviklikult säilinud raamatutele pärineb Tallinna dominiiklaste konvendist arvatavasti veel mitmekümne käsikirjalise raamatu fragmente, mida on hilisematel sajanditel kasutatud Tallinna raearhiivis asjaajamistoimikute köitematerjalina.¹⁴³ Suur osa säilinud dominiiklastele kuulunud nii trükitud ja käsikirjalisetest raamatutest kui ka fragmentidest asub praegu Tallinna Linnaarhiivis, Tallinna magistraadi fondis (f 230); arvatavasti on tegu dominiiklaste raamatukogu selle osa jäänustega, mis jõudis Tallinna rae valdusse konvendi laialisaatmisel 1525. aastal.¹⁴⁴ Peale dominiiklastelt pärit raamatute paikneb Tallinna Linnaarhiivis veel kuus 15. sajandi lõpus ja 16. sajandi esimesel poolel Tallinnas eraisikutele kuulunud trükitud raamatut.¹⁴⁵

Kõige suurem osa 16. sajandi seisuga Tallinnas asunud ja praeguseni säilinud raamatuvarast on kas algusest peale kuulunud Tallinna Oleviste raamatukogule, mis asutati tänapäeval valdavaks kujunenud seisukoha järgi 1552. aastal, või jõudnud selle koosseisu annetuste või institutsionaalsete üleandmistel teel valdavalt 16.–18. sajandi jooksul.¹⁴⁶ Kõik raamatud, mis Oleviste raamatukogu kindlalt teadaolevast koostisest 1550.–1560. aastatel säilinud on, võib jagada kolme rühma. Esiteks samal 1552. aastal surnud Reinold Gristi isiklik raamatukogu, mille ta jättis „raamatukogule“ või Oleviste kirikule.¹⁴⁷ Vähemalt säilinud ulatuses eranditult enne reformatsiooni ilmunud raamatuist koosnev ja tõenäoliselt ka sel ajajärgul hangitud kogu koosnes 1555. a üles kirjutatud inventari järgi

¹⁴² Tamm, Kloostiriraamatud, lk 61.

¹⁴³ Vrd Artikkel I, lk 74; Kala, Tiina. Manuscript Fragments as Testimonies of Intellectual Contacts between Tallinn and European Learning Centres in the Thirteenth and Fourteenth Century. – Mänd, Anu; Tamm, Marek (eds.). Making Livonia: Actors and Networks in the Medieval and Early Modern Baltic Sea Region. London, New York: Routledge, 2020, lk 170–186.

¹⁴⁴ Tallinna Linnaarhiivi on need jõudnud koos kogu endisaegse Tallinna raearhiiviga. Kindlasti neli ja tõenäoliselt veel kaks dominiiklastele kuulunud trükitud raamatut on juba hiljemalt 17. sajandil asunud Tallinna Oleviste raamatukogus, kuhu nad on sattunud teadmata asjaoludel (tänapäeval paiknevad need TLÜAR-s), veel üks on teadmata viisil sattunud era- valdusse, edasi Tallinna gümnaasiumi raamatukokku ja nüüdseks Tartu Ülikooli Raamatukokku; vt Artikkel I, lk 78–79.

¹⁴⁵ Vrd allpool, ptk 4.2.7.

¹⁴⁶ Vrd allpool, ptk 4.1.6.

¹⁴⁷ Robert, Reinhold Gristi raamatupärandist; Kreem, Juhan. Reinold Grist ja tema raamatukogu: pilk 16. sajandi esimese poole Tallinna vaimsetele võimalustele. – Lotman, Piret (koost). Lugemise kunst. (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised, 13; A, Raamat ja aeg, 2). Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2011, lk 154–155; Vrd Artikkel IV, lk 17–20.

vähemalt 143 köitest,¹⁴⁸ olles sellega suurim reformatsiooniaelsetest raamatutest koosnev dokumentaalselt teadaolev raamatukogu Eestis. Siinse liigenduse järgi kuulub valdav osa sellest siiski virtuaalkorpuse alla, kuna Gristi kogust on tuvas-tatavalt kindlasti säilinud üksnes 39 köidet, lisaks suure tõenäosusega veel kuni kümme-kond.¹⁴⁹ Teiseks rühmaks on aastail 1555 kuni (vähemalt) 1561 raamatu-kogule tehtud annetused. Teadaolevalt kümme Tallinna kodanikku või kodaniku-leske ning lisaks Saksa ordu Tallinna komtuur on annetanud vähemalt umbes 50 suureformaadilist hinnalises köites äsja ilmunud raamatut tõenäoliselt anne-tuskampaania korras; praeguseks on neist säilinud 31 köidet.¹⁵⁰ Kolmandaks rühmaks on tõenäoliselt Rakvere frantsisklaste konvendist pärast selle sõja-tegevuses purustamist 1564. aastal Tallinna toodud raamatud. Kolmeteistkümnes Oleviste kogus asuvas köites on leitav või on varem leidunud sissekirjutus „Wesen-berch 1564“ (*vel sim.*) või on need eelmistega kokku viidavad köitekujunduse analoogia põhjal; veel mõned köited võivad Rakverest pärineda nende sisu analüüsist lähtudes.¹⁵¹ Väljaspool neid kolme rühma ei ole ühegi teise hiljem (näiteks 17. sajandil) Oleviste raamatukogule kuulunud vanema raamatu kohta kindlalt teada, et see kuulunuks raamatukokku juba 1560. aastateks.¹⁵²

1660. aastal otsustati anda Oleviste raamatukogule üle 29 Tallinna Niguliste kiriku raamatukogust järele jäänud vana raamatut. Niguliste kiriku juures tekkis raamatukogu hiljemalt 16. sajandi keskel, kuid hiljem oli see unarusse jäänud.¹⁵³ Niguliste raamatud pärinevad põhiliselt katoliiklikust ajast või siis 16. sajandi keskelt. Veel umbes kümme ilma kindlate algsete provenientsiandmeteta enne 1560. a ilmunud raamatut on nimetatud „vanale Tallinna raamatukogule“ (st Ole-viste raamatukogule selle kõige varasemal ajalooetapil) kuulunuks 17. sajandi keskel.¹⁵⁴ Endiselt on alles võimalus, et kogude edasise läbitöötamise käigus leidub veelgi raamatuid, mis oleksid seostatavad varajase omanikuga või vähemalt varase paiknemisega Eesti alal, kuna seni teadmata provenientsiga 15.–16. sajandi raamatuid on endise Oleviste kogu koosseisus veel hulgaliselt. Oleviste kogusse kuulunud raamatud, mis 19. sajandil said aluseks Eestimaa Kirjanduse Ühingu raamatukogule, asuvad tänapäeval valdavalt Tallinna Ülikooli Akadeemilises

¹⁴⁸ Vt inventari publikatsiooni Kreem, Reinold Grist, lk 160–164; vrd ka Artikkel IV, lk 18.

¹⁴⁹ Vrd allpool, ptk 4.2.7.

¹⁵⁰ Artikkel IV, lk 24–29. Andmed umbes 50 köite kohta pärinevad Heinrich Bröckeri koostatud raamatukogu inventarinimestikust u 1660. a-st (Bröcker, Verzeichnüs, l. 4r–7v) ja kajas-tavad tollast seisu; algselt võis neid muidugi olla rohkem. Üks selle rühma köidetest asub erandlikult Riias, Läti Ülikooli Akadeemilises Raamatukogus; enne II Maailmasõda oli seal säilinud vähemalt mõni sama seeria köide veel, vrd *ibid.*, lk 13, viide 15.

¹⁵¹ Arbusow, Einführung, lk 75; Valk-Falk, Niguliste kiriku järelejäänud raamatutest, mis anno 1660, lk 138–139; Artikkel I, lk 95–102, 108–110; Artikkel II.

¹⁵² Vrd allpool, ptk 4.1.6.

¹⁵³ Vt Bröcker, Verzeichnüs, l. 9rv, kus on lisaks nimetatud viit juba tollal puuduvat köidet; vrd Valk-Falk, Niguliste kiriku „järelejäänud“ raamatutest; *id.*, Niguliste kiriku järelejäänud raamatutest, mis anno 1660; viimases artiklis esitatud nimekirj oletatavalt Niguliste kirikust pärinevatest raamatutest on mõnevõrra üle paisutatud; vt allpool, ptk 4.1.6.

¹⁵⁴ Bröcker, Verzeichnüs, l. 4r–8v.

Raamatukogus. Vähemalt kolm keskaegset käsikirjalist koodeksit ja kolm varajast trükitud raamatut, mis on varasel ajal kuulunud Oleviste kogusse, asuvad praegu Eesti Ajaloomuuseumis, kuhu nad sattusid pärast II maailmasõda, kui kogu Eestimaa Kirjanduse Ühingu raamatukogu (ja ühes sellega Oleviste kogu) lühiajaliselt ajaloomuuseumile kuulus.¹⁵⁵

18. sajandi jooksul täiendati seni eraomandusse kuulunud vanemate raamatutega jõudsalt veel Tallinna gümnaasiumi ja Tallinna toomkooli raamatukogu. 16. sajandil Eestis asunud raamatupärandit on neisse jõudnud siiski suhteliselt vähe: nähtavasti polnud sellised raamatuid selleks ajaks enam kuigi palju ringluses jäänud. Kuigi mõlemad koolid tegutsesid juba varasemalgi ajal, ei ole enne 18. sajandit neile kuulunud raamatuid praegu teada. Toomkooli puhul neid ei saakski kuigivõrd alles olla, kuna koolimaja hävis 1684. aasta Toompea tulekahjus ning pealegi oli Toomkool kogu Rootsi aja suhteliselt viletsal järjel ja madalama tasemega õppeasutus; 1710.–1724. aastal oli kool üldse suletud ja selle pärast tulekahju ehitatud uus hoone garnisoni käsutuses; kooli raamatukogu on esimest korda mainitud 1727. aastal.¹⁵⁶ 1927. aastal liideti toomkooli raamatukogu Eestimaa Kirjanduse Ühingu raamatukoguga ja ühes sellega kuulub see praegu Tallinna Ülikooli Akadeemilise Raamatukogu koosseisu.¹⁵⁷ 1631. aastal asutatud Tallinna gümnaasiumi (praeguse Gustav Adolfi gümnaasiumi eelkäija) raamatukogu kohta on küll teateid juba 17. sajandist, kuid ulatuslikum komplekteerimistöö paistab sealgi olevat alanud alles 18. sajandi algul, kui muutus tavaks, et professorid ja õpilased peavad annetama raamatukogule raamatuid.¹⁵⁸ Sageli olid sel viisil omandatud raamatud just seniste omanike kodustest raamatukogudest pärit vanemad väljaanded. 1920. aastatel anti raamatukogu vanem või muidu väärtuslikumaks peetud osa üle Tartu Ülikooli Raamatukogule, kus see asub praegugi; ajaloolise nn fundamentaalaramatukogu lõplikul likvideerimisel liideti selle ülejäänud osa 1938. a Tallinna Keskraamatukoguga, kust see on nüüdseks jõudnud suuremalt jaolt Eesti Rahvusraamatukogu koosseisu.¹⁵⁹ Siiski kuulub ka Rahvusraamatukokku jõudnud ossa 16. sajandil ilmunud raamatuid. Kokku on endises Tallinna gümnaasiumi kogus seni tuvastatud kümme 16. sajandil Tallinna eraomanikele kuulunud raamatut.¹⁶⁰

---

¹⁵⁵ Robert, *Bibliotheca Revaliensis ad D. Olai im 16. und 17. Jahrhundert*, lk 180–181.

¹⁵⁶ Tiisel, Tallinna Toomkooli raamatukogu, lk 23–30, 51–53.

¹⁵⁷ *Ibid.*, lk 18.

¹⁵⁸ Naber, Jaak. Tallinna gümnaasium 17.–18. sajandil. – Tallinna 1. Keskkool 1631–1981 (koost. Endel Laul). Tallinn: Valgus, 1981, lk 42; Nagel, Olev. Provenientsimärkmed Tallinna gümnaasiumi raamatukogu 16.–17. saj. raamatutes. – Raamatukogu ajaloo küsimusi: TRÜ Teadusliku Raamatukogu 9. teaduskonverents, 16.–17. VI 1982: ettekannete teesid. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1982, lk 46–48; põhjalikumaid uurimusi gümnaasiumi raamatukogu vanema ajaloo kohta avaldatud ei ole.

¹⁵⁹ Laul, Endel; Tamm, Jaan (koost). Gustav Adolfi Gümnaasium 375. [Tallinn]: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2006, lk 115, 162.

¹⁶⁰ 8 neist asuvad Tartu Ülikooli Raamatukogus ja 2 Eesti Rahvusraamatukogus; vt Artikkel V.

Vähesed tänini alles olevad mujal Eestis asunud raamatud on peaaegu eranditult säilinud välismaa kogudes. Ainsaks märkimisväärsmaks mujalt Eestist pärit ja tänini Eestis säilinud alakorpuseks on eelmainitud suure tõenäosusega Rakvere frantsisklaste konvendile kuulunud raamatud, mis jõudsid juba uuritava ajajärgul Tallinna kaitsvate müüride varju, saades osaks järgmisest, suuremast alakorpusest, Tallinna Oleviste raamatukogust. Välismaal säilinud raamatukogumitest väärivad esiletoomist eelkõige kaks Tartuga seotud kogu. Esiteks, 1514.–1528. aastal Tartus elanud jutlustaja Johannes Blocki kogu tollane osa. Preisimaalt teadaolevalt väheste raamatute omanikuna Tartu asunud Block täiendas Tartus viibides oma raamatukogu rohkem kui 60 köitega.¹⁶¹ Blocki raamatuvalik võimaldab heita pilku lisaks tema enda seisukohtade teisenemisele reformatsoonial ajal ka muidu suhteliselt tundmatule Tartu raamatuturule, informuümile ja intellektuaalsele keskkonnale 16. sajandi alguses. Hiljem muudel maadel elades täiendas Block oma kogu veel jõudsasti, see aga siinse uurimuse alla ei käi. Tänapäeval asub Blocki kogu Saksamaal Barthe kirikuraamatukogus. Teiseks Tartuga seotud raamatukogumiks on seitse uuritavast ajajärgust pärit raamatut, mis pärinevad tuvastatavalt või suure tõenäosusega vanema kohaliku raamatupärandi seast, ning on kuulunud pisut hiljem, aastail 1583–1600 ja 1615–1625 tegutsenud Tartu jesuiitide kolleegiumi raamatukogule. Pärast kolleegiumi sulgemist läks vähemalt mingi osa Tartu jesuiitide raamatuid Riia jesuiitide kolleegiumi valdusse ja sealt edasi konfiskeerituna Rootsi, kus need paigutati Uppsala ülikooli raamatukokku (hiljem on neid üle viidud ka teistesse Rootsi raamatukogudesse); mõned Tartu jesuiitide raamatud on teadmata viisil jõudnud ka teiste maade raamatukogudesse.¹⁶² Üksikuid Eestis (Tallinnas, Tartus, Saaremaal) asunud raamatuid on erinevatel asjaoludel sattunud praeguseks teadaolevalt Läti, Leedu,¹⁶³ Rootsi ja Saksamaa kogudesse; kui palju neid veel võiks leida nii nende maade kui ka näiteks Soome, Poola, Venemaa, Taani ja miks mitte kaugemategi maade kogudes, vääriks edaspidi süstemaatilist uurimist.

Reaalselt säilinud raamatud võimaldavad uurida mitte üksnes tollaste kogude sisulist koostist, vaid ka raamatu kui füüsilise objektiga ümberkäimist, sealhulgas märke kunagiste omanike või lugejate kasutusaktiivsusest ja nende suhtumisest raamatusse kui intellektuaalse info kandjasse või siis hoopis materiaalse väärtusega või emotsionaalselt olulisse objekti. Nii võimaldab omaniku- või kinkekirjutuste laad hoomata raamatute omamise või annetamisega seostuvat sotsiaalset

¹⁶¹ Geiß, Jutlustaja Johannes Block; Geiß-Wunderlich, Pommern, Livland, Finnland; *id.*, Katalog erhaltenen Bücher.

¹⁶² Helk, Vello. Jesuiidid Tartus 1583–1625: vastureformatsiooni eelpost Põhja-Euroopas. Tartu: Ilmamaa, 2003, lk 270–273; Kreigere-Liepiņa, Laura. Bibliographic Reconstruction of the Book Collection of the Riga Jesuit College: Layout of the Volume and Organising Principles of Descriptions. – Levāns, Andris; Strenga, Gustavs (eds.). Catalogue of the Riga Jesuit College Book Collection (1583–1621). History and Reconstruction of the Collection. Riga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, 2021, lk 50–68, siin lk 60.

¹⁶³ Artikkel I, lk 78, 104.

prestiiži või staatust, lugejamärkmed leheservadel ning märgistused nt allakriipsutuste või värviliste esiletõstete näol aga analüüsida, milleks täpsemalt ja kuidas lugeja vastavat raamatut kasutas või kuidas selles leiduvasse infosse suhtus. Säilinud raamatute köidete teostuse põhjal on võimalik uurida kohaliku köitetööstuse arengut, imporditud köidete puhul aga taas mõista paremini sinse kandi positsiooni Euroopa raamatute leviku võrgustikus.

Reaalkorpuse puuduseks on säilinud raamatute valikulisus ja mõningates aspektides vähene representatiivsus kunagi olemas olnud kogu raamatuvara suhtes. Võib öelda, et kõige paremini on läbi aegade säilinud raamatud, mis ongi algusest peale kaua kestma mõeldud. Need on hinnalised, kõrgeklassilise teostusega, sageli suuremõõtmelised, üldjuhul intellektuaalselt elitaarse sisuga ja vaid vaimsele eliidile mõistetavas ladina keeles väljaanded, mis on köidetud ornamenteeritud nahaga kaetud tugevate puukaante vahele. Vahel on sellised raamatud säilinud läbi sajandite, isegi äärmuslikult halvades hoiutingimustes suuremate kahjustusteta või siis on nende tugev konstruktsioon suutnud neist olulise alles hoida vaatamata märgatavatele tule-, vee-, bioloogilistele või ohtrast kasutamisest tingitud kahjustustele. Kuna säilinud on peaaegu eranditult raamatud, mis on hiljemalt 18. sajandi alguseks jõudnud institutsionaalsetesse kogudesse (aga vahel on kuulunud nendesse oma elukaare algusest peale), siis on nende näol tegu teostega, mida on peetud piisavalt väärikaks sellise kogu jaoks, millesse on koondatud kogukonna suurimad intellektuaalsed väärtused – raamatud, mis ongi algusest peale hangitud selle kogu jaoks kogukonna intellektuaalset prestiiži või tipptaset silmas pidades, või siis sellised, mida hilisemal ajal raamatukogule annetades on osatud pidada juba ajalooliseks väärtuseks.

3.2. Virtuaalkorpus

Tingliku mõistega „virtuaalkorpus“ on käesolevas töös tähistatud seda korpuse osa, millesse kuuluvad raamatud, mille kunagine olemasolu Eesti alal on teada dokumentaalsete allikate põhjal; üldjuhul ei ole need raamatud tänini säilinud või on nende samastamine mõne säilinud raamatuga võimatu andmete vähesuse tõttu. Dokumentaalseteks allikateks, millest võib leida andmeid raamatute kohta või terveid raamatunimekirju, on vaadeldava ajajärgu osas eelkõige testamendid ja inimeste surmajärgsed varaloendid, mis isikute muu vara hulgas võivad kajastada ka raamatuid. Veel on olulisema üksikallikana säilinud Tallinna Oleviste kihelkonna nn vaeste koolipoiste eestseisja arveraamat aastatest 1553–1603, milles on loetletud kulutusi mh kooliõpilastele isiklikuks kasutamiseks ostetud raamatutele. Üksikutel juhtudel on raamatuid nimetatud visitatsiooniprotokollides, arveraamatutes, kirjavahetuses jm. Kogu virtuaalkorpuse kohta on käesoleva väitekirja autor koostamas veebiandmebaasi, mis avaldatakse „Digitaalse Liivimaa“ veebiportaalis keskaegse Liivimaa raamatute andmebaasi osana.¹⁶⁴

---

¹⁶⁴ Vt portaali esilehte <https://dl.tlu.ee/> (2.11.2025).

Tallinna Linnaarhiivis on säilinud arvestatav hulk kesk- ja uusaegsest Tallinnast pärit testamente ja varaloendeid (inventare). Varaseim teadaolev testament pärineb aastast 1341. Põhjalikumalt läbi uuritud ajavahemikust kuni 1560. aastani on teada kokku 337 testamenti, kusjuures säilinud testamentide arv kasvab aja jooksul pidevalt ja kiiresti; Kadri-Rutt Hahni andmeil pärineb 14. sajandist seitse, 15. sajandi esimesest poolest kaheksa, sama sajandi teisest poolest umbes 60 testamenti ja 16. sajandist kõik ülejäänud, seega umbes 260.¹⁶⁵ Kokku 10 Tallinna testamendis ajavahemikust 1476–1559 on nimetatud raamatuid.¹⁶⁶ Tallinna varaloenditest täielikkusele pretendeerivat ülevaadet siiani avaldatud ei ole. Triin Partsi (Kröönström) hinnangul on 15.–17. sajandist (alates aastast 1406) säilinud kokku umbes tuhat loendit ja andmeid raamatute kohta sisaldavad neist 185.¹⁶⁷ Pia Ehasalu arvestuse järgi on 16. sajandist pärit varaloendeid 652 ning 17. sajandist 492.¹⁶⁸ Ivar Leimuse värskeimail andmeil on ajavahemikust 1423 kuni 1560 säilinud 525 isiku 535 varaloendit.¹⁶⁹ Raamatuid mainitakse esmamainingu aastal 1523 kuni 1560. aastani duplikaate maha arvates 84 varaloendis, millest 83-s on raamatute kohta kokku üle tuhande sissekande, mis esindavad umbes 1300–1400 eksemplari, kui arvestada ka neid raamatuid, mis pole nimeliselt välja toodud, vaid on märgitud ainult arv või ebamäärasemgi kogus. Ainus varaloend, mis eelmisest arvestusest välja jäi, on Tallinnas surnud rändraamatukaubitseja Gerardus Silvius a Betza varaloend, mis üksi sisaldab ligi 500 sissekannet (nimetust) üle 4000 müügil olnud eksemplari kohta ning on eraldi mainimist väärt, kuna võimaldab analüüsida ka raamatuturu pakkumise poolt.¹⁷⁰ Mujalt Eestist sellelaadseid dokumente peaaegu säilinud ei ole samasugustel ajaloolistel põhjustel, nagu ei ole säilinud ka raamatuid: kogu ülejäänud Eesti ala arhiivid

¹⁶⁵ Hahn, Revaler Testamente, *passim* ja ülevaatlilikult lk 566–584. Osa testamente on dateerimata ja seega ainult oletuslikult ajastatavad. Mõne testamendi dateeringut on võimalik siiski täpsustada, mis võib toodud arve vähesel määral muuta; vrd Mänd, Anu (rets.). Kadri-Rutt Hahn: Revaler Testamente im 15. und 16. Jahrhundert. – Vana Tallinn, 27 (31), 2016, lk 293–300; *id.* (rets.). Kadri-Rutt Hahn: Revaler Testamente im 15. und 16. Jahrhundert. – Forschung zur baltischen Geschichte, 12, 2017, lk 365–372.

¹⁶⁶ Hahn, Revaler Testamente, lk 139–154.

¹⁶⁷ Parts, Raamatud tallinlaste pärandinimekirjades, lk 202, 204. Kuna pärast selle artikli ilmumist on ilmnenu, et raamatuid nimetatakse veel paljudes kuni 1560. aastani koostatud varaloendites, mida artiklis polnud registreeritud, siis tegelikult on ka 16.–17. sajandi koondarv märgatavalt suurem.

¹⁶⁸ Ehasalu, Pia. Maalid ja graafika tallinlase elamus 16. ja 17. sajandil. – Acta historica Tallinnensia, 1, 1997, lk 54, 57. Nende arvude juures tuleb arvestada, et loenditega kaetud isikute arv on siiski väiksem, kuna osa varaloendeid on säilinud nii mustandi kui puhtandina. Veel hilisemates, 18. sajandi inventarides leiduvaid raamatunimekirju on põhjalikult uurinud ja publitseerinud Pullat, Raimo (bearb.). Die Privatbibliotheken in Tallinn und Pärnu im 18. Jahrhundert = Tallinna ja Pärnu eraraamatukogud 18. sajandil. Tallinn: Estopol, 2009.

¹⁶⁹ Ivar Leimus, isiklik teade.

¹⁷⁰ Betza varaloendi nimetuste ja eksemplaride arvu on hinnatud erinevalt; vrd Weiss, Das Revaler Nachlaßinventar, lk 156–164; Parts, Raamatud tallinlaste pärandinimekirjades, lk 210–211; Kivimäe, Books and Preachers, lk 665–666.

keskaegse Liivimaa ajajärgust on suures osas hävinud, eriti allikate osas, mis võimaldaksid heita pilku n-ö igapäevaelu avaldustele.

Testamente ja varaloendeid koostati eelkõige siis, kui inimesest mahajääva vara osas oli mingeid küsitavusi, nt kui inimesel ei olnud pärijaid, kel olnuks automaatne pärimisõigus, või kui testaator soovis pärandada (osa) vara kellelegi muule kui automaatsed pärijad või kui oli vaja selgust pärandi pärijate vahel jagunemise osas; surmajärgne inventuur koostati sageli siis, kui vara suhtes oli võlanõudeid; testamendi koostamise ajendina oli olulisel kohal pärandiosa määramine kiriklikele asutustele ja isikutele isikliku hingeõndsuse saavutamisele kaasaaitamiseks.¹⁷¹ Ka ei pruugi pärandidokumendid hõlmata kogu inimesest maha jäänud vara, vaid näiteks ainult seda osa, mille suhtes ei olnud automaatset pärimisõigust, või seda, mille suhtes taheti anda erikorraldusi. Juhtudel, kui nimetatud vajadusi ei esinenud, testamenti ega/või varaloendit ei koostatud. Seega ei ole sellised allikad representatiivsed terve kogukonna suhtes, vaid üksnes valikuliselt. Sellegipoolest on selliseid allikaid Tallinnast säilinud küllaltki arvukalt, mis lubab teha suhteliselt pädevaid üldistusi tolle aja raamatuomandi leviku kohta.

Muid kirjalikke allikaid, kus on nimetatud suuremal hulgal raamatuid, on säilinud juhuslikult. Tallinna Oleviste kihelkonna nn vaeste koolipoiste eestseisja arveraamatusse aastaist 1553–1603 on talletatud eestseisja aruanded institutsiooni tulude ja kulude kohta.¹⁷² Toetust vajavate kooliõpilaste heaks tehtud kulutuste seas on olulisel kohal kooliraamatute ostmine. Aastatel 1554–1583 on 22 linnakoolis õppiva poisi jaoks isiklikult kasutamiseks ostetud 78 nime pidi nimetatud õppeotstarbelist raamatut, lisaks mõnel juhul nimetamata raamatuid.¹⁷³ Andmed vaestele koolipoistele ostetud raamatute kohta võimaldavad uurida õppekirjanduse valikut Tallinnas ja linnakooli õppekava, samuti seda laadi raamatute hindu. Samasse vaeste koolipoiste eestseisja arveraamatusse on sisse kirjutatud ka juba mainitud Reinold Gristi raamatukogu vahetult omaniku surma järgne nimekiri, nagu ta selle „raamatukogule“ oli jätnud.¹⁷⁴ Erinevalt enamikust varaloenditest pole Gristi nimekirja näol tegu vara jagamise või müümise aluseks oleva dokumendiga, vaid pigem algelise raamatukogu tulmenimekirjaga. Pool sajandit varem, 1507. aastal oli ise oma vara inventari täpsemalt teadmata põhjusel üles kirjutanud äsja Lübeckist Tallinna linnakirjutaja ametit pidama saabunud Reinold

---

¹⁷¹ Hahn, Revaler Testamente, lk 84–93; Parts, Raamatud tallinlaste pärandinimekirjades, lk 202; Põltsam, Inna. Brigitta testament anno 1549. – Ariadne lõng, 1–2/2009, lk 125–137, siin lk 125–126.

¹⁷² TLA.230.1.Aa25; Altof, Tallinna vaeste koolipoiste õppekirjandus; *id.*, Vaesed koolipoisid. Kaja Altofi põhjalikult läbi uuritud andmeid vaestele koolipoistele ostetud raamatute kohta ei ole käesolevas doktoritöös uuesti vaatluse alla võetud, kuid neile on vajadusel viidatud taustaandmetena.

¹⁷³ Altof, Vaesed koolipoisid, lk 66–81. Alates 1580. aastatest institutsiooni tegevus aega mööda hääbus ja hilisemast ajast on teada vaid üks raamatute ostmise juhus.

¹⁷⁴ TLA.230.1.Aa25, l. 22v–20v; vrd Kreem, Reinold Grist, lk 154–155; samas, lk 160–164 inventari publikatsioon; vrd ka allpool, ptk 4.1.6.

Korner, kellele on muu koduse vara kõrval kuulunud ka igati arvestatav, 45 raamatust (köitest) koosnev isiklik raamatukogu.¹⁷⁵

Kirikutele kuulunud väheste raamatute kohta on teateid peamiselt Tallinna ja selle ümbruse kirikute juhuslikult säilinud varaloendite põhjal, mida tänapäeval hoitakse enamjaolt Tallinna Linnaarhiivis.¹⁷⁶ Vanim, Tallinna Jaani seegi kiriku varaloend pärineb aastast 1448 ja sisaldab sissekandeid 9 liturgilise raamatu kohta.¹⁷⁷ Kirikute varaloendeks leidub andmeid üksikutest raamatutest veel Tallinna Niguliste kiriku kohta (lisaks Niguliste säilinud raamatutele), samuti Tallinna kullasseppadele kuulunud varade hulgas Jaani seegi kirikus ja mustpeade varade seas Tallinna dominiiklaste kirikus.¹⁷⁸ Teateid liturgiliste raamatute köitmise ja parandamise kohta 15. sajandi lõpu- ja 16. sajandi algusosas on säilinud Niguliste kiriku arveraamatus.¹⁷⁹ Maakirikute raamatuvara kohta on allikaid eriti napilt. Keila kirikuvööründrite arveraamatu järgi, mis praegu asub Lübecki linnaarhiivis, on Keila kirikus 1474. aastal leidunud vähemalt viis liturgilist raamatut, veel ühe ost on registreeritud 1493. a.¹⁸⁰ Taani Riigiarhiivis säilitatavaist Saare-Lääne piiskopkonna visitatsiooniprotokollidest 1519.–1522. aastast on teada kokku vähemalt 38 raamatu olemasolu viies maakirikus; samas veel viie kiriku protokollis raamatuist juttu pole.¹⁸¹

Lõpuks on üksikuid raamatuid mainitud ka era- ja ametikirjades,¹⁸² koolide õppekavu puudutavates vähestes teadetes, kroonikates jm jutustavates allikates jne, mida on käesolevas töös vastavalt võimalusele kasutatud taustainfona.

Kõigi eeltoodud allikaliikide peale kokku on seega uuritavast ajajärgust Eesti alalt dokumentaalseist allikaist teateid umbes 6000 eksemplari siin asunud raamatute kohta, millest ülivaldav enamus ei ole säilinud ning kuuluvad seega käesoleva töö mõttes virtuaalkorpusesse. Neist 4000 on kuulunud siiski Gerardus Silvius a Betza müümata laovaru hulka, mille kohta ei ole teada, kui paljud neist siinmail omaniku leidsid. Ülejäänud aga on suures enamuses siin ühel või teisel viisil kasutust leidnud. Siiski on ilmne, et see teadaolevate eksemplaride arv on vaid

---

¹⁷⁵ LUB II/3, nr 178; vrd Kala, Tiina. Reinold Korner, linnakirjutaja. – Kala, Tiina; Kreem, Juhan; Mänd, Anu. Kümme keskaegset tallinlast. Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv, Varrak, 2006, lk 141.

¹⁷⁶ Kirikute liturgilisi raamatuid, millest säilinud on Eestis vaid mõni üksik ning nendegi provenients on teadmata, ei ole käesolevas doktoritöös eraldi vaatluse alla võetud.

¹⁷⁷ LUB 10, nr 528.

¹⁷⁸ Mänd, Anu. Kirikute hõbevara: altariiristad keskaegsel Liivimaal. (Eesti kirikute sisustus, 1). Tallinn: Muinsuskaitseamet, 2008, lk 203–211.

¹⁷⁹ Valk-Falk, Niguliste kiriku järelejäänud raamatutest, mis anno 1660, lk 129–130.

¹⁸⁰ Archiv der Hansestadt Lübeck, 06.1-3:A 535 (Abrechnungen und Notizen, sowie Inventare und andere Dokumente, betr. die Kirche zu Kegel (in Estland, Kreis Harrien)); viidatud Johansen, Paul. Das Rechnungsbuch der Kegelschen Kirchenvormünder 1472–1553 = Keila kirikuvööründrite arveraamat. Tallinn: Wassermann, 1926, lk 3, 15 järgi.

¹⁸¹ DRA, Fremmed proviniens, Lifland, Oesel Stifts registrant 1a, f. 49r–58v; vt ka Blumfeldt, Evald. Saare-Lääne piiskopkonna visitatsiooniprotokolle aastaist 1519–1522. – Ajalooline Ajakiri, 12/1–3, 1933, lk 51–54, 117–125.

¹⁸² Nt LUB II/3.842.

„tilk meres“ kõigi tollal Eestis asunud raamatute koguarvust, mille suurust ei ole võimalik kuidagi hinnata. Nii näiteks ei ole mingit põhjust arvata, et Betza oli oma ajastu ainuke raamatumüüja, kelle käest selline hulk raamatuid läbi käis, ning mõne teise pikemat aega tegutsenud müüja poest võis raamatuid kohaliku lõpptarbija omandusse jõuda hoopis tähelepanuväärsemal arvul. Väga vähe on sekundaarallikaist teateid väljaspool Tallinna – nii teistes linnades kui näiteks maa-aadli valduses – asunud raamatute kohta, üksikud vaimulikud, kelle suurte raamatukogude inventarid on säilinud, moodustavad vaimulike koguarvust vaid tühise murdosa ning Tallinna ilmalike elanike omanditestki inventeeriti 16. sajandil vaid väike osa. Nii seisneb virtuaalkorpuse väärtus esmajoones selles, et selle põhjal on võimalik uurida raamatuomandit sisuliselt hõlmavamalt kui üksnes säilinud raamatute põhjal, kuna lisaks juba suuremast kogusest tingitud suuremale esinduslikkusele on selles esindatud ka paljud raamatute liigid ja žanrid, mis on tavaliselt säilinud halvasti, nagu näiteks eraomanike tagasihoidlikud hardus- või kooliraamatud jms.

Virtuaalkorpuse osa ei ole võimalik uurida sama põhjalikult kui reaalselt säilinud raamatuid. Sageli on dokumentides raamatutele viidatud väga lakooniliselt: enamasti nimetades vaid autorit ja pealkirja, vahel ka ainult üht neist või ka üksnes raamatu liiki (nt palveraamat, katekismus), harva veel trükise keelt, kuid üldjuhul mitte kunagi ilmunisandmeid. Lisaks võib üksikjuhtudel olla öeldud, kas raamat on köidetud või mitte, väike või suur.¹⁸³ Seega ei saa esitatud andmetest tavaliselt järeldada, millise väljaande või tekstiversiooniga oli tegu, ka raamatu vanust on sageli raske hinnata, samuti, kus ta on ilmunud või mis teel siia maale sattunud. Konvoluutide puhul on varaloendeis tõenäoliselt sageli nimetatud ainult köite esimest teost. Vanemate allikate puhul ei saa alati kindlalt öelda sedagi, kas loendatu näol on tegemist trükitud või käsikirjalise raamatuga. Üldjuhul ei saa ka teha järeldusi selle kohta, kuidas omanikud raamatuid kasutasid või hankisid, milline oli nende edasine saatus ajas jne.

Sellegipoolest on nende allikate põhjal võimalik heita pilku mõnele sellisele raamatukultuuri ajaloo aspektile, millele säilinud raamatud üldiselt valgust ei heida. Erinevalt säilinud raamatutest, mille valik on ülal nimetatud põhjustel tugevasti kaldu intellektuaalselt nõudlikumate või muidu kõrgemini väärtustatud teoste poole, võib dokumentaalsetes allikates kohata ka efemeersemaid, lühemaajaliseks kasutuseks mõeldud või ka madalamatele rahvakihtidele kättesaadavaid raamatuid, tüüpilisteks näideteks võiks olla kalendrid või õpperaamatud. Samuti võimaldab reaalkorpuse raamatutest suurem kirjete koguarv statistiliselt realistikumalt hinnata raamatute üldist kättesaadavust ja lugejate osakaalu linnaühiskonnas.¹⁸⁴

---

¹⁸³ Tüpopograafilisi termineid kasutavad formaadinimetused (nagu foolio, kvart jne) ilmuvad Eesti ala dokumentidesse uuritavast ajajärgust natuke hiljem, näiteks esinevad need Tallinna raamatukaupmehe David Grundi inventaris 1597. a (TLA.230.1.Aa42, fol. 20r–24r).

¹⁸⁴ Vt ptk 4.2.4.

4. TRÜKITUD RAAMATUD, RAAMATUKOGUD JA LUGEJAD EESTIS 15. SAJANDI TEISEST POOLEST 16. SAJANDI KESKPAIGANI

Käesolev osa on põhijoontes liigendatud vastavalt viiele töösse kuuluvale artiklile. Esimesel tasandil jaguneb osa kaheks alaosaks: institutsionaalsed kogud (ptk 4.1) ja eraraamatukogud (ptk 4.2). Institutsionaalsete kogude osa jaguneb omakorda sisuliselt kaheks. Esmalt vaadeldakse kloostrite raamatuvara, mille areng jätkus läbi kogu uuritava ajajärgu, kuigi pärast 1520. aastate reformatsiooni-sündmusi väiksemas mahus kui varem (4.1.1); eraldi peatükkidena käsitletakse dominiiklaste raamatuid (4.1.2), frantsisklaste raamatuid (4.1.3), raamatute omandamist ja kõitmist mendikantide konventides (4.1.4) ning teiste vaimulike ordude raamatuomandist teadaolevat (4.1.5). See alaosa vastab doktoritöö artiklite I–III sisule. Seejärel vaadeldakse uut tüüpi luterlike raamatukogude, eelkõige Tallinna Oleviste kogu kujunemist ajajärgu lõpuosas, mis on artikli IV põhiteema (4.1.6). Eraraamatukogude osa jaguneb kaheksaks peatükiks. Esmalt käsitletakse eraisikute säilinud raamatuid (4.2.1) ja dokumentaalsetes allikates mainitud raamatuid (4.2.2) kui kaht erinevat allikaliiki. Seejärel tutvustatakse nimeliselt ja ülevaatlikult raamatuomanikke Tallinna varaloendite ja testamentide andmete põhjal (4.2.3) ning uuritakse eraraamatuomanike osakaalu muutust 16. sajandi alguse ja keskpaiga Tallinnas varaloendite andmete põhjal (4.2.4). Järgnevalt tutvustatakse lähemalt ilmalikke raamatuomanikke (4.2.5) ja nende raamatuid (4.2.6) ning lõpuks vaimulikest raamatuomanikke (4.2.7) ja nende raamatuomandit (4.2.8) kogu Eesti alal. Selles osas on tunduvalt laiendatud artikli V põhiteemat, kusjuures kõige lähemalt vastab artikli teemale ptk 4.2.1, peatükkides 4.2.5–4.2.8 on artikli käsitlust teist liiki materjaliga oluliselt laiendatud ning peatükid 4.2.2–4.2.4 on täiesti uus käsitlus, et anda eraraamatukogudest Eestis senisest terviklikum ja tasakaalustatum pilt.

4.1. Institutsionaalsed raamatukogud

4.1.1. Kloostrite raamatud

Kõrghetkel, 16. sajandi esimesel veerandil, tegutses Eesti alal 12 vaimulike ordude kloostrit ja konventi: tsistertslaste Kärkna ja Padise mungaklooster ning Tallinna, Tartu ja Lihula nunnakloostrid, birgitiinide Pirita klooster, dominiiklaste meeskonvendid Tallinnas ja Tartus, frantsisklaste meeskonvendid Tartus, Viljandis ja Rakveres ning frantsisklaste tertsiaride tõenäoliselt ühiselulisse harru kuulunud naiskonvent Tartus.¹⁸⁵ Kõik tsistertslaste ja dominiiklaste asutused rajati kindlasti

¹⁸⁵ Eesti ala kloostritest üldiselt ning ülevaatlikult ka kõigi üksikute kloostrite aja- ja ehitusloost vt Tamm, Eesti keskaegsed kloostrid, lk 37–73. 16. sajandi algul üritati veel rajada frantsisklaste konventi Tallinna ning dominiiklaste konvente Pärnu ja Narva; Tallinna ja Pärnu konventide asutamise püüdlused nurjusid juba eos, Narvas alustati 1520. aastate algul hoone-tuse püstitamist ning saabusid ka esimesed vennad, vt Kala, Jutlustajad, lk 65–67, 333–339.

või suure tõenäosusega juba 13. sajandil. Ülejäänud konventidele pandi alus 15. sajandi algusest 16. sajandi alguseni ning mõne eluiga jäi õige üürikeseks. Kerjusordude konvendid Tallinnas ja Tartus suleti reformatsioonisündmuste käigus 1525. aastal, ülejäänud kloostrid hävisid või hääbusid valdavalt sõjaoludes 16. sajandi kolmandal veerandil. Ainult Tallinna naistsistertslaste klooster ja Pirita klooster püsisid reformeerituna 17. sajandi alguseni välja.¹⁸⁶

Arvestades kloostrite tavapärase rolli raamatu ning raamatukogude ajaloos, pidid paljud neist kuuluma Eesti suurimate raamatuomanike hulka. Ühegi kloostri raamatuvara siiski suures ulatuses säilinud ei ole. Mõningaid järeldusi kloostrite raamatuomandi kohta võimaldavad peamiselt teha mõnikümmend Tallinna dominiiklaste ja Rakvere frantsisklaste konvendist säilinud raamatut. Kui mujal Euroopas on säilinud hulgaliselt kesk- ja varauusaegseid kloostriraamatukogude inventare¹⁸⁷, siis Eestist ühtegi sellist dokumenti teada ei ole. Üksikute dokumentaalsete märkmete põhjal on võimalik vähemalt mõnevõrra täiendada pilti jällegi Tallinna dominiiklaste konvendi raamatuloost 15. sajandi lõpus ja 16. sajandi alguses.

Raamatuid leidis keskaegseis kloostris vastavalt nende otstarbele ja kasutusviisidele väga erinevais paigus. Eva Schlotheuber ja John T. McQuillen on eristanud kloostri piires vähemalt seitse erinevat raamatute asukohta.¹⁸⁸ Kõige väärtuslikumad, sageli suuremõõtmelised ja uhkelt kaunistatud liturgilised raamatud ühisteks jumalateenistusteks asusid kirikus, valdavalt selle kooriosas, ning käärkambris. Refektooriumis hoiti söögi ajal ja kapiitlisaalis muudel kogunemistel ette lugemiseks mõeldud raamatuid, mis leidsid väga intensiivset kasutust. Ühisomandisse kuulunud, kuid koha peal üksi lugemiseks mõeldud raamatud paiknesid traditsiooniliselt ristikäigu põhjaküljes, kus põhjapoolsetes maades võis hiliskeskajal olla eraldatud juba klaasitud akendega ruum. Kloostrielanikele era viisiliselt kuulunud või neile üksikkasutuseks lubatud raamatud, mis tavaliselt muutusid ühisomandiks hiljemalt valdaja surma järel, olid igapäev dormitooriumis või oma kongis (vastavalt ordu elukorraldusele). Eraldi kirjavara, peamiselt liturgiline ja meditatiivne, leidis infirmaariumis, kloostri haigemajas. Lõpuks asus hulk eelkõige teoloogilist, aga ka muude erialade kirjandust n-ö päris raamatukogus, mille kõige tunnuslikum osa oli sisustatud riulitega lugemispultidega, mille külge raamatud olid ketiga aheldatud. Niimoodi kaitsti valesse kohta sattumise, aga ka varguste eest käsiraamatukogu, mis pidi alati kättesaadav olema ja millele võis olla ligipääs ka teistel kui kloostrielanikel. Samas leidis raamatukogus ka ketistamata raamatuid, mida oli võimalik laenutada.

---

¹⁸⁶ Rajamaa, Ruth. Katkenud laul: Pirita klooster 1407–1607. Tallinn: Argo, 2018, lk 299–317; Kala, Tiina. „Lühike kristlik korraldus neitsite kloostrile“. – Vana Tallinn 18 (22), (Tallinn: Estopol, 2007), lk 13–30.

¹⁸⁷ Vrd nt Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz, Bd. 1–4. München: Beck, 1918–2009.

¹⁸⁸ Schlotheuber, Eva; McQuillen, John T. Books and Libraries within Monasteries. – Beach, Alison I.; Cochelin, Isabelle (eds.). The Cambridge History of Medieval Monasticism in the Latin West, 2. Cambridge: Cambridge University Press, 2020, lk 975–997.

Vastavalt erinevale asukohale ja funktsioonile kloostris võivad raamatud ka säilinud või meile teada olla väga erineval määral või moel. Liturgilisi raamatuid kirikus on katoliiklikes maades hoitud erilise hoolega, kuid halbadesse kättesse sattununa võidi neid uusajal ka hoopis rahaks teha; protestantlikes maades läksid need sageli sisulise väärtuse kaotanuna hinnaliste materjalidena taaskasutusse. Nii ei ole vähegi ulatuslikumal kujul säilinud ühtegi Eesti ala kloostrite kesk-aegset liturgilist käsikirja, kuid üksikuid pärgamentlehti on alles köitematerjalina taaskasutatuna (vt allpool). Raamatukogu pultide külge aheldatud raamatud võisid õnnetusjuhtumis hävida koos kloostriga, kuid sekulariseerimise korral võisid just need esmajoones koha peal säilida, kuna neid polnud võimalik kiiresti kõrvale toimetada. Nagu peagi näeme, on eelkõige just sellised köited säilinud Tallinna dominiiklaste konvendist. Kloostrielanike enda käes olnud raamatud, mis üldiselt olid tagasihoidlikumad ja odavamad, võisid kaduda koos valdaja endaga. Eestist ei ole teada ühtegi tõendatult konkreetsete kloostrielanike omanduses või kasutuses olnud trükitud raamatut. Kui raamatul ei ole kunagisele asukohale viitavaid eritunnuseid või see on säilinud üksnes osaliselt, ei pruugi muidugi sageli olla võimalik öelda, millisest kloostrist see pärineb.

4.1.2. Dominiiklased

Tallinna dominiiklaste konvendi raamatuvara on mitmekümne säilinud käsikirjalise ja trükiraamatu ning mõningate dokumentaalsete ülestähenduste tõttu kõige paremini tuntud ja kõige enamat tähelepanu pälvinud raamatukollektsioon reformatsiooniaegses Eestis.¹⁸⁹ Taani dominiiklaste kroonika järgi asutati Tallinna konvent esimest korda õige pea pärast Põhja-Eesti vallutamist, 1229. aastal (dateeringu õigsuses ei saa küll kindel olla). Pärast vaenutegevusest tingitud katkestust asutati konvent traditsiooni järgi uuesti 1246. aastal; teadmata ajal 13. sajandil kolis see algsest asukohast Toompeal all-linna, kus tegutses kuni laialisaatamiseni reformatsioonisündmuste käigus 1525. aastal.¹⁹⁰ Hoopis vähem on teada Tartu dominiiklaste konvendi ajaloost, mis asutati tõenäoliselt 1296.–1297. aastal ning saadeti laiali samuti 1525. aastal.¹⁹¹

Haridust väärtustava ja oma liikmetelt haritust nõudva orduna pöörasid dominiiklased algusest peale suurt tähelepanu raamatute hankimisele, hoidmisele ja kasutamisele. Ordu seadusandluses määratleti, millised teosed pidid konventidele

¹⁸⁹ Käesolev alapeatükk on põhiosas kokkuvõte Artiklist I, lk 83–95, vrd ka lk 104–108 (dominiiklaste trükitud raamatute nimekiri); vt ka varasemal ajal Köhler, Ebstländische Klosterlectüre; uemal ajal Veskimägi, Kahte kappi, lk 31–45; Tamm, Kloostri raamatud, lk 60–76; Kala, Euroopa kirjakultuur, lk 106–118; *id.*, Jutlustajad, lk 212–218; Klöcker, Das Revaler Bibliothekswesen, lk 19–23.

¹⁹⁰ Konvendi kahest asutamisest ja all-linna kolimisest vt kõige põhjalikumalt Kala, Jutlustajad, lk 70–81; konvendi viimastest päevadest *ibid.*, lk 340–368.

¹⁹¹ Altho, Kaur. Kloostrite keskajast Tartus. – Ajalooline Ajakiri 4/2008, lk 295–316, siin lk 303; Otto, Richard. Ueber die Dorpater Klöster und ihre Kirchen. – Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, Bd. 22, H. 2. Dorpat, 1910, lk 51–56.

kuuluma ja millised olema raamatukoguhoidja ülesanded, sätestati vendade isikliku raamatuomandi küsimusi (vendade surma järel jäid nende raamatud konvendale) ja kohustati konvente koostama raamatukogude inventarinimekirju.¹⁹² Varasemal ajal, 13.–14. sajandil ei eristunud dominiiklaste raamatukogud oluliselt teiste vaimulike institutsioonide omadest, sisaldades esmajoonel Püübleid, sageli koos kommentaaridega, pühakute elulugusid, kaasaegset skolastilist teoloogiat, kanoonilist õigust, ka kooliraamatuid; hiljem tõusid nende kõrvale eriti olulisele kohale jutlustekogud ja mitmesugused jutlustamise abivahendid kui dominiiklaste põhitegevuseks – jutlustamiseks – hädavajalikud töövahendid.¹⁹³ 15. sajandi lõpuks võis suurematele konventidele kuuluda juba tuhatkond raamatut.¹⁹⁴

Seda, kui palju raamatuid leidis Tallinna dominiiklaste konvendis, dokumentaalseist allikaist teada ei ole. Kuna keskajase Liivimaa suurim dominiiklaste konvent pakkus lisaks jumalateenistusele ning jutlustamis- ja hingehoiutööle ka mitmel tasemel haridust vähemalt oma ordu liikmetele, oli selle raamatukogu tõenäoliselt Tallinna rikkalikem.¹⁹⁵ Kui suur oli Tallinna dominiiklaste raamatuvara konvendi tegevusaja lõpul, on püütud mitut puhku hinnata konvendi sulgemist ja selle vara konfiskeerimist puudutavate dokumentide andmete põhjal. Nende järgi on teada, et sulgemisel oli mingi osa raamatuid koha peal alles, ent vähemalt suur tünn liturgilisi raamatuid 500–600 marga väärtuses ja veel kolm tünni muid raamatuid oli mujale Tallinna varjule toimetatud ning teadmata hulk raamatuid oli viidud ka Toompeale.¹⁹⁶ Kaljo-Olev Veskimägi pakkus, et kolmes määratlemata raamatute tünnis oli kokku 200 köidet ja see oligi kogu dominiiklaste raamatukogu, Marek Tamm hindas raamatukogu suuruseks (ilma liturgiliste raamatuteta) vaevalt, et enam kui 300 köidet.¹⁹⁷ Tiina Kala arvestuse järgi võis neljas tünnis kokku olla 100–150 raamatut: paar-kolmkümmend liturgiliste raamatute tünnis ja 20–40 raamatut tünni kohta teistes.¹⁹⁸ Viimane peaks siiski olema miinimumi lähedane hinnang, kuna keskmiselt 30 raamatut Tallinna tündri (= u 127 liitrit) kohta tähendaks pigem suuremaid raamatuid (umbes pooleks fooliod ja kvardid).¹⁹⁹ Ent see, kui suure osa konvendi raamatuvarest need raamatud moodustasid, dokumentidest ei selgu – seega on igal juhul tegu pigem minimaalsete hinnangutega. Kui tuua võrdluseks põhjapoolse Saksamaa Saksi (Saxonia) frantsiskaani provintsi samal ajal konfiskeeritud konventide raamatukogud, siis suuremate linnade vanade, 13. sajandil asutatud konventide (nt Rostock, Halle,

¹⁹² Humphreys, K. W. *The Book Provisions of the Medieval Friars, 1215–1400*. (Studies in the History of Librarians and Librarianship, 1). Amsterdam: Erasmus, 1964, lk 18–45; Tamm, *Kloostri raamatud*, lk 56–59; Kala, *Jutlustajad*, lk 209–211.

¹⁹³ Kala, *Jutlustajad*, lk 210–211.

¹⁹⁴ Näiteks Firenze Santa Maria Novella konvendi raamatuloendis aastaist 1489–1497 leidub 946 sissekannet; vt Kala, *Jutlustajad*, lk 212.

¹⁹⁵ Kala, *Jutlustajad*, lk 203–218; Klöcker, *Das Revaler Bibliothekswesen*, lk 19–20.

¹⁹⁶ Vt Kala, *Jutlustajad*, lk 215–218, 359–361 (David Sliperi tunnistuse tekst).

¹⁹⁷ Veskimägi, *Kahte kappi*, lk 39; Tamm, *Kloostri raamatud*, lk 61.

¹⁹⁸ Kala, *Jutlustajad*, lk 216–217.

¹⁹⁹ Vt Artikkel I, lk 89–90 ja viide 71.

Göttingen, Braunschweig) raamatukogudes leidus kaasaegsete inventaride and-meil tavaliselt 500 raamatu ümber.²⁰⁰ Umbes 300 köidet kuulus sageli väiksemate linnade konventidele; veel vähemate inventeeritud raamatute puhul võib pigem kahtlustada osalist inventeerimist või palju hilisema inventeerimise korral vahe-pealseid suuri kadusid. Arvestades dominiiklaste ja frantsisklaste raamatukultuuri suhtelist sarnasust ning Tallinna konvendi tähtsust ja vanust, võib oletada, et ka selle raamatukokku kuulus sulgemise eel umbkaudu 300–500 raamatut. Sellele lisanduks veel vähemalt mõnikümmend kiriku liturgilist raamatut ning vendade isiklikus kasutuses olnud raamatud, mille tavapärase hulga kohta ka võrdluseks toodud konventide inventaridest mingeid andmeid ei leia. Tallinna konvendist lahkudes oli vendadel oma asjade seas küllap võimalus kaasa võtta ka isiklikud raamatud. Siiski leiti neid ka pärast seda vendade ruumidest ning koguti raamatu-kokku; prokuraator David Sliper tunnistas, et tema raamatuid oli hoiul Reynolt Tuve käes.²⁰¹

Seda, mis nii kohale jäänud kui kõrvale toimetatud raamatutest edasi sai – kui suur osa linnal konfiskeerida õnnestus, kus need seejärel paiknesid ja mida nen-dega tehti, kui suur osa mujale sattus –, ei kaasaegseist ega ka hilisemaist allikaist teada ei ole. Konvendi sulgemise järgsed dokumendid mainivad nii rae valdusse läinud väärisesemeid kui ka majapidamiseks tarvilikku, kuid mitte raamatuid.²⁰² Konvendi hoonetes toimus 1531. aastal tulekahju, mis võis kahjustada ka võima-likke sinna jäänud raamatuid, kuid arheoloogilistel väljakaevamistel on sealt raamatuköidete metall detaile leitud siiski üksnes vähesel määral.²⁰³ Pärast tulekahju on klostrikiriku käärkambrist 11 kirstu varaga raekotta viidud²⁰⁴; kirs-tudes võis olla ka raamatuid.²⁰⁵ Juba enne tulekahju oli konvendi ruumesse koli-nud Tallinna linnakool, mis pärast põlengut taastati.²⁰⁶ 1557. aastast on teada, et koolis oli ruum, kus leidus „vanu raamatuid“²⁰⁷, kuid pole teada, kas nende seas

---

²⁰⁰ Vt Honemann, Volker. *Bücher und Bibliotheken der Saxonien von ihren Anfängen bis zur Reformation*. – Honemann, Volker (Hrsg.), *Geschichte der Sächsischen Franziskaner-Provinz*, Bd. 1, *Von den Anfängen bis zur Reformation*. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2015, lk 521–601, siin lk 543–550. Samaaegsete dominiiklaste konventide kohta samalaadset kokkuvõtlikku ülevaadet pole koostatud, kust selguksid üldisemad suundumused ja proport-sioonid.

²⁰¹ Kala, Jutlustajad, lk 355, 361.

²⁰² Vt Kala, Jutlustajad, lk 370, 376.

²⁰³ Treumann, Kiviküla kivid, lk 18–19; Veskimägi, Kahte kappi, lk 40; vrd Tool-Marran, Elfriede. *Tallinna Dominiiklaste klooster*. Tallinn: Eesti Raamat, 1971, lk 139–142.

²⁰⁴ Kala, Jutlustajad, lk 374–376.

²⁰⁵ Treumann, Kiviküla kivid, lk 18.

²⁰⁶ Kivimäe, Jüri. *Reformatsioon, humanism ja kooliuuendus Tallinnas 16. sajandi algu-poleel. Sissevaateid ja tõlgendusi*. – Piret Lotman (koost). *Kirik, keel ja kool: haridusideed varauusaegsel Liivi- ja Eestimaal (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised, 17; A, Raamat ja aeg, 6)*. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2021, lk 38–62, siin lk 47–48; pikka aega domi-neerinud seisukoha järgi kolis kool dominiiklaste kloostrisse alles 1550. aastal, vrd Siebert, *Zur Geschichte der ehemaligen Trivialschule*, lk 123, 329.

²⁰⁷ Altof, Vaesed koolipoisid, lk 65; Klöcker, *Das Revaler Bibliothekswesen*, lk 29–30.

oli dominiiklaste omi. Et mingi osa raamatuist Tallinna linnale jäi, näitavad rae-arhiivis ja linna (Oleviste) raamatukogus säilinud raamatud ise. Mõned konvendi ostusissekirjutusega ning veel mõned tõenäoliselt dominiiklastelt pärit kett-raamatud on hiljemalt 1660. aasta paiku kuulunud Oleviste raamatukogule²⁰⁸, kuid pole teada, kas need jõudsid sinna rae-arhiivist ümberpaigutamise tulemusena või otse dominiiklaste konvendi ruumesse jäänud raamatute hulgast. Enamus dominiiklaste raamatuid, mis olid jäänud rae valdusse, jõudsid aga uurijate teadvusse raekojas hoitud rae-arhiivi kogude „taasavastamise“, linnaarhiiviks ümberkorraldamise ja korrastamise käigus 19. sajandi lõpus, kui need seostati kohe *in corpore* dominiiklaste kloostriga.²⁰⁹

Sissekirjutused tõendavad kuulumist konvendile üksnes kahe käsikirjalise ja kuue trükiraamatu puhul.²¹⁰ Siiski on uurijad üsna üksmeelselt omistanud dominiiklastele lisaks enamuse neist Tallinna Linnaarhiivis (varasemas rae-arhiivis) säilivatest keskaegsetest käsikirjadest ning 15. sajandi kuni 16. sajandi alguse trükiraamatutest, mis teadaolevalt just kellelegi teisele pole kuulunud.²¹¹ Selle tõenäolisusele viitavad nii ajaloolised taustaandmed – linn üritas pärast Tallinna ainsa mendikantide konvendi laialisaatmist selle raamatuid muu vara hulgas enda valdusse saada, raamatud on paiknenud rae-arhiivis ühtse korpusena juba varauusajast –, raamatute sisu – nende hulgas on palju jutlustamiseks vajalikku kirjan-dust, sealhulgas eriti dominiiklastest autorite teoseid – kui ka väline vorm: raamatud on valdavalt varustatud ketiga nagu kloostriraamatukogudele tüüpiline, nende kaantel on sageli olnud suhteliselt ühelaadilised pärgamendist pealkirja-etiketid, köidete kaanelehtedena on kasutatud keskaegsete käsikirjade fragmente, mis omakorda võivad viidata kloostrikasutusele ja just dominiiklastele, jne.

Nii on dominiiklaste konvendile kokku omistatavad suurema kindlusega kaheksa ja vähema tõenäosusega kolm säilinud käsikirjalist koodeksit ning kolm-kümmend köidet trükitud raamatuid, viimased väheste eranditega üsna suure tõenäosusega.²¹² Oletamisi on dominiiklastega seostatud mõnd vahepealsete era-omanike kaudu Tallinna Gümnaasiumi raamatukokku jõudnud raamatut, eelkõige dominiiklase Albertus Magnuse ja teiste filosoofilisi tekste sisaldanud 14. sajandi

²⁰⁸ Artikkel I, lk 104–108, nr 2.1–4, 2.29–30, vrd Bröcker, Verzeichnüs, fol. 6v, 8v; Bröcker varasemaid omanikke, erinevalt annetajatest, ei maini; raamatute pärinemine dominiiklaste konvendist selgus alles Artikli I ettevalmistamise käigus.

²⁰⁹ Bericht über die Verwaltung der Stadt Reval für das Jahr 1883. Reval: Lindfors, 1884, lk 42; Hansen, Gotthard von. Die Codices manuscripti in der Revaler Stadtbibliothek. – Revaler Beobachter, 1893, Nr. 189; Hansen, Gotthard von. Die gedruckte Bücher in der Revaler Stadtbibliothek. – Revaler Beobachter, 1893, Nr. 191; Hansen, Katalog, lk 1–7.

²¹⁰ Käsikirjalised koodeksid TLA.230.1.Cm7 ja Cm16, vrd Tamm, Kloostiriraamatud, lk 63; Kala, Mittelalterliche Handschriften, lk 83, 186; trükiraamatuist on dominiiklaste ostusissekirjutused neljal köitel, kaks ülejäänud on kahe sissekirjutusega köite samasse sarja kuuluvad järgnevad köited, mis kõigi formaalsete tunnuste järgi (köide, edaspidine provenients) on esimeste köidetega algusest peale kokku kuulunud, vt Artikkel I, lk 104–105, nr 2.1–6.

²¹¹ Vt Artikkel I, lk 83.

²¹² Säilinud käsikirjaliste koodeksite kohta vt Kala, Euroopa kirjakultuur lk 110–112, trükiraamatute kohta Artikkel I, lk 104–108, nr 2.1–30.

ahelkõitega käsikirja, mis olevat varem olnud linnakooli valduses, ning inkunaableid, mille seast kolm on olnud kettraamatud, ent kuna kõik need läksid I Maailmasõja käigus kaotsi, pole võimalik olnud neid enam uuemate meetoditega uurida.²¹³ Kuigi on pakutud, et ka Eesti Ajaloomuuseumis säilitatavad vähesed keskaegsed käsikirjad ja mõned inkunaablid võiksid pärineda dominiiklastelt²¹⁴, pole see siiski kuigi tõenäoline: Eestimaa Kirjanduse Ühingu raamatukogust ja erakogudest muuseumi jõudnuna²¹⁵ võisid neil olla palju erinevamad eelnevad omanikud ja varasemad saatused ning ka nende vormis ei viita miski võimalikule dominiiklaste raamatukogust pärinemisele.

Peale säilinud ja mäletataval ajal kaotsi läinud raamatute on 15. sajandi viimasest ja 16. sajandi esimesest veerandist kirjalikest allikaist teada vähemalt 15 juhtu, kui dominiiklased omandasid raamatuid, millest teadaolevalt pole ükski säilinud. Kuna alati pole neil puhkudel hangitud raamatute arv teada, võib kindel olla ainult selles, et see oli oluliselt suurem kui viisteist.²¹⁶ Lisaks terviklikult säilinud koodeksitele pärineb dominiiklaste konvendist arvatavasti veel mitmekümnest eri käsikirjast pärit fragmente, mis on säilinud Tallinna Linnaarhiivi kunagisest raearhiivist pärit säilikute köitematerjalina.²¹⁷ Fragmentidena säilinud käsikirjade kunagisi omanikke on seni analüüsitud vaid üksikutel juhtudel, kuid

²¹³ Käsikiri oli raamatukogu kohaviidaga XV.148 (vrd Каталог фундаментальной библиотеки Ревельской гимназии императора Николая I = Catalogus librorum bibliothecae fundamentalis Gymnasii Revaliensis imperatoris Nikolai I. Tallinn: Ревельские известия, 1900, lk 88), varem I.2862; vrd Amelung, *Baltische Culturstudien*, I, lk 37–41, 45–50; Hansen, *Die Kirchen*, 3. Aufl., lk 116; Köhler, *Ehstländische Klosterlectüre*, lk 119–122; inkunaablitest vt Kirchhofer/Greiffenhagen, *Verzeichnis*, lk 68, 75–77; vrd ka Veskimägi, *Kahte kappi*, lk 40. Et selline proveniens on võimalik, näitab gümnaasiumi raamatukokku jõudnud dominiiklastelt pärit Guilielmus de Rubione „Sententside“ kommentaar, vrd Artikkel I, lk 79, viide 27 ja lk 105, nr 2.6.

²¹⁴ Nii Veskimägi, *Kahte kappi*, lk 40.

²¹⁵ Vrd Kala, *Mittelalterliche Handschriften*, lk 130–134, 196–209.

²¹⁶ Sekundaarallikaist teada olevaid raamatuid vt Artikkel I, lk 108, nr 2.31–42; neile saab lisada kaks teadet testamentiga dominiiklastele raamatute pärandamise kohta: 1516. a pärandas Hennynck Passow missaali ja 1521. a Hans Hosserinck palveraamatuid, vt Hahn, *Revaler Testamente*, lk 150–151. Lisaks osteti 1521. a magister Christianuselt korraga 60 marga eest raamatuid (TLA.230.1.Bk 3, fol. 58r, vrd Kala, *Jutlustajad*, lk 215, viide 94; Artikkel I, lk 89, viide 67), mis teada olevate raamatute hindu (vrd Artikkel I, lk 104–105, nr 2.1–6) arvestades võis tähendada 6–7 suuremat folianti või 12–20 kvart- või väiksemas foolioformaadis köidetud raamatut, väiksemaid või köitmata raamatuid aga veelgi rohkem. Arvatavasti oli suur enamus dokumentaalseis allikais mainitud omandatud raamatuid (kui mitte kõik) trükiväljaanded: paremini identifitseeritavad tekstid oli omandamise ajaks juba kõik trükiilmunud ning teiste puhul muudab selle tõenäoliseks omandamise aeg. Ainus sellal kindlalt hangitud käsikiri oli antifonaar, mille kirjutamise eest maksti 1524. aastal vend Gerhardus de Goudale; vt Kala, *Jutlustajad*, lk 214–215.

²¹⁷ Dominiiklastega seotud fragmente leidub arvatavasti eelkõige Tallinna magistraadi fondi (fond 230) säilikutes. 52 magistraadi fondi fragmenti, mis küll kõik ei pruugi pärineda dominiiklaste kloostrist, on Tiina Kala kirjeldatuna avaldatud andmebaasis *Fragmenta membranea Estoniae* (vt <https://dspace.ut.ee/handle/10062/54331>, vabasõnaotsing: TLA 230), väiksem osa on veel avaldamata.

osa neist on säilinud dominiiklaste kloostrile kuulunud köidetes, üpris mitmel juhul viitab dominiiklastele ka tekstide sisu.²¹⁸

Nii on erinevate allikate andmeid kombineerides otse või kaude teateid umbes 80–120 köite kohta, neist umbes pool käsikirjalised, pool trükiraamatud, mis erineva, kuid enamikul juhtudest siiski suure tõenäosusega on kuulunud Tallinna dominiiklastele.²¹⁹ Kõigi nende arvude juures tuleb veel tähele panna, et need tähistavad köiteid, mitte tekste või väljaandeid: ühtede kaante vahele (konvoluut ehk koondköide) oli tellija soovil sageli köidetud mitu trükiväljaannet, veelgi tavalisemad oli eri päritolu osad käsikirjades, vahel sisaldas üks köide nii käsikirjalisi kui trükitud osi. Siiski peab selline hulk olema vaid väike osa dominiiklastele omal ajal kuulunud raamatutest, kui arvestada seda, et sekundaarallikaist teada olevate raamatute ja säilinud raamatute vahel pole ühtegi kattuvust. Kui tulla hetkeks tagasi eespool kirjeldatud raamatute jagunemise juurde kloostreri ruumide vahel, siis säilinud raamatute hulgas on suures enamuses raamatukogu aهلكöited, mida oli enne konvendi laialisaatmist ilmselt kõige raskem ära viia ja nii langesid need rae saagiks; võib arvata, et ka paljud hiljem rae makuleeritud pärgamentkäsikirjad kuulusid raamatukogu köidete hulka.²²⁰ Igal juhul saab tõdeda, et 16. sajandi alguses kuulus konvendile nii uuemaid ja vanemaid käsikirjalisi raamatuid kui ka trükiraamatuid, mida juhuslike teadaolevate andmetegi järgi lisandus õige hoogsalt.

Sisult domineerivad nii Tallinna dominiiklaste säilinud tervikkäsikirjade kui trükiraamatute seas jutlusteraamatud ja jutlustamise abivahendid.²²¹ Vanimad sellistest käsikirjadest, nagu Jacobus de Voragine jutlused, alfabeetiliselt liigendatud eksemplikogumik koos anonüümsete jutlustega, Nicolaus de Gorrani „*Distinctiones*“ ning Alanus de Insulise jutlustamiskunsti summa koos erinevate jutlustega pärinevad 13.–14. sajandist ja Prantsusmaalt.²²² Umbkaudu poole sajandi jooksul hangitud trükiraamatuist kuulus sellesse liiki umbes kolmandik. Inku-naabliajastul, 15. sajandi lõpuosas hankisid Tallinna dominiiklased mitmeid vanemaid, mõnesaja aasta eest kirjutatud tekste uues, nüüd aga juba trükitud väljaandes, nagu ka tollasele raamatutoodangule ja -turule tüüpiline oli.²²³ Jutluskirjandusest kuuluvad selliste teoste hulka näiteks Petrus de Palude jutlused,

---

²¹⁸ Mõnd eeldatavasti dominiiklaste päritolu fragmenti, mida 17. sajandil kasutati raearhiivi säilikutute köitmisel, käsitleb Kala, *Manuscript Fragments*; seal (lk 171) ka lühiülevaade kogu Linnaarhiivi fragmentide kollektsioonist. Vrd ka allpool ja Artikkel III, lk 85–86.

²¹⁹ Siiski ei kajasta mitte kõik fragmendid dominiiklaste raamatuvara koostist konvendi sulgemise aja seisuga: mõnd vanemat fragmenti on kasutatud köitematerjalina juba selle tegutsemise viimase umbkaudu poole sajandi jooksul; vrd Artikkel III, lk 85–86. Enamus käsikirju makuleeriti ilmselt siiski hiljem, kui need olid pärast reformatsiooni üle läinud Tallinna rae valdusse.

²²⁰ Raamatukoguruumi on konvendi laialisaatmise aegsetes dokumentides mainitud, kuid selle asukoha suhtes pole tänapäeval selgust, kuigi kloostriehitiste säilinud osi on põhjalikult uuritud, vt Tamm, *Kloostri raamatud*, lk 62–63.

²²¹ Tamm, *Kloostri raamatud*, lk 63–72; Kala, *Jutlustajad*, lk 213–214; Artikkel I, lk 92–94.

²²² Vastavalt TLA.230.1.Cm2, Cm3, Cm7, Cm8; vrd Tamm, *Kloostri raamatud*, lk 64–70.

²²³ Vrd nt Pettegree, *The Book in the Renaissance*, lk 39–40.

„Legenda aurea“ ja Johannes Contractuse jutlused; säilinud inkunaableist on täiesti kaasaegne tekst üksnes Roberto Caracciolo jutlustekogu, Johannes Herolti (Guillelmus Parisiensise nime all ilmunud) postilli tekst pärineb 15. sajandi esimesest poolest.²²⁴ 16. sajandi algul omandasid vennad juba rohkem kaasaegsete jutlustajate tekste (Petrus de Hieremia, Gabriele da Barletta, Antonius de Vercellis, Johannes von Paltz, Pelbartus de Temesvar).²²⁵ Veel kuulus dominiiklaste raamatukokku põhiliselt skolastilise ja patristliku teoloogia, isikliku vagaduse ning liturgia ja kirikukorralduse alaseid tekste. Teadaolevalt ei ole säilinud ühtegi konvendile kuulunud Piibli väljaannet, kuid mõne Piibli omandamisest on andmeid sekundaarseist allikaist.²²⁶ Samuti on säilinud piiblikäsitajade fragmente, mis võivad pärineda dominiiklastelt ja mõnel juhul olla olnud 16. sajandi algul veel kasutusel.²²⁷ Dominiiklaste kiriku liturgilisi raamatuid alles ei ole, kuid rae-arhiivist pärit fragmentidest (millest osa on tõenäoliselt dominiiklaste päritolu) pärineb üle poole liturgilistest koodeksitest²²⁸, millest võib järeldada, et käsikirjalised liturgilised raamatud olid 16. sajandi algul veel laialdaselt kasutuses.

Igal juhul on ilmselge, et Tallinna dominiiklaste raamatuvara hulgas olid suures ülekaalus usulise sisuga teosed, millele lisandus natuke (põhiliselt kanoonilist) õigust. Kui mõningaid õiguslaseid teoseid leidis kogus varemgi, siis 1510. aastate lõpus omandati lisaks kanoonilise õiguse koodeksi mahukatele kommenteeritud väljaannetele tõenäoliselt ka vähemalt üks tsiviilõiguse alane teos.²²⁹ Oletamisi on dominiiklastega seostatud veel kaht meditsiinilis-farmakoloogilise sisuga käsikirjalist koodeksit, millest üks on tänapäevaks kadunud.²³⁰ Kuigi on osutatud, et meditsiinilaseid raamatuid leidis keskaegsetes dominiiklaste konventides vaid üksikuid, kui üldse²³¹, võisid sellised teosed teoreetiliselt siiski kasutust leida haigete vendade eest hoolekandmise juures, millega igas kloostris tavapäraselt tegeldi. Vendade isiklikku valdusse kuulunud kirjavara esindab vaid konvendi viimase prokuraatori David Sliperi kooliaegne käsikirjaline kompendium.²³² Õppeotstarbelise suunitlusega on veel ladina-alamsaksa sõnastiku „Vocabularius Ex quo“ 1454. aastal Türiil valminud käsikiri, mis ketistatuna on asunud konvendi raamatukogus.²³³ Dominiiklaste igapäevaseks õppetööks kasutatud kirjandus

²²⁴ Vastavalt TLA.230.1.Inc1 (2), Inc7 (1), Inc8, Htr16, Inc7 (2); vrd Artikkel I, lk 92–93.

²²⁵ TLA.230.1.Htr14, Htr15, Htr26, Inc9 (1), Inc12; vrd Artikkel I, lk 93.

²²⁶ Kala, Jutlustajad, lk 214–215; vrd Artikkel I, lk 108, nr 2.33, 2.36.

²²⁷ Nt TLA.230.1.BO18b; TLA.230.1.Aa15a (in situ); TLA.230.1.Ac32b (in situ).

²²⁸ Kõigist Tallinna Linnaarhiivi fragmentidena säilinud koodeksitest on liturgilised käsikirjad natuke alla poole, 100-st 43, vt Kala, Manuscript Fragments, lk 171.

²²⁹ Artikkel I, lk 104–108, nr 2.1–4, 2.21 (tsiviilõiguslik: *Digestum novum*), 2.29–30.

²³⁰ *Compendium medicum* (TLA.230.1.Cm15) ja *Herbarius* (kadunud), vrd Tamm, Kloostri-raamatud, lk 71.

²³¹ Humphreys, The book provisions, lk 90–118.

²³² Vt Kala, Euroopa kirjakultuur, eriti lk 119–187.

²³³ Vt Treumann, Hans. Seigake inkunaablisajandist. Poole tuhande aastane Türi koodeks „Ex quo“. – Treumann, Hans. Vanemast raamatukultuuriloost. Tallinn: Eesti Raamat, 1977, lk 14–17; Kala, Mittelalterliche Handschriften, lk 185–195.

paiknes aga küllap lahtiselt muudes ruumides ning läks seetõttu konvendi sulgemisel hõlpsasti kaotsi.

Hiliskeskaja Eesti dominiiklaste raamatukogude temaatilist diapasooni laiendavad natuke ainukesed kaks Tartu dominiiklaste konvendist säilinud köidet, mis mõlemad on tähistatud omanikusissekirjutusega. Väljapaistva humanisti Aeneas Silvius Piccolomini teoste väljaanne sisaldab paljuski antiikepistolograafia traditsiooni vaimus kirjutatud kirju ja muid täiesti ilmaliku suunilusega teoseid ajast enne autori vaimulikukarjäärile pühendumist, mille tipuks tõusis ta Pius II nime all paavstitoolile. Teine säilinud köide koondab oma kaante vahele 15. sajandi teise poole toomistide Lambertus de Monte ja Johannes Versori Aristotelese-kommentaari, de Montelt „Füüsikale“ ja teosele „Hingest“, Versorilt „Metafüüsikale“.²³⁴ Ei humanistlik kirjandus ega filosoofiline kommentaar Tallinna dominiiklaste 15.–16. sajandi raamatute hulgas seni teadaolevalt esindatud ei ole.²³⁵ Midagi muud Tartu dominiiklaste raamatuvarast või -kasutusest teada ei ole, kuigi võib eeldada, et ligilähedaselt sama kaua tegutsenud konvendina kui Tallinna oma pidi ka sealne raamatukultuur olema enam-vähem samalaadne.

Lisaks Tallinna ja Tartu konvendi raamatutele on keskaegselt Liivimaalt säilinud veel 16 trükiraamatut, mis Nikolai Buschi rekonstruktsiooni järgi on kuulunud Riia dominiiklaste konvendile ning jõudnud selle laialisaatmise järel 1524. aastal Riia linnaraamatukogu valdusse.²³⁶ Nende hulgas on natuke rohkem teoloogilist kui jutluskirjandust, samuti kanoonilise ja tsiviilõiguse väljaandeid ning oletatavasti veel Vincent de Beauvais' entsüklopeedilise „Speculum maiuse“ kaks osa ja ülalmainitud Tartu konvendi Piccolomini teoste köide, mis ilmselt jõudis Riiga juba enne reformatsiooni. Erinevalt Tallinna ja Tartu konventide säilinud raamatuist on paljud Riia omad kuulunud sissekirjutuste andmeil vähemalt

---

²³⁴ Artikkel I, lk 94–95; lk 104, nr 1.1, 1.2. Kuna mõlemad köited sattusid varakult Eestist väljapoole, ei ole need suurema tähelepanu osaliseks saanud; Aristotelese kommentaaride köite seos just dominiiklaste konvendiga Tartus selgus Artikkel I ettevalmistamise käigus; vrd *ibid.*

²³⁵ Küll aga on Tallinnas säilinud hulk filosoofilise sisuga käsikirjafragmente, mis tõenäoliselt pärinevad dominiiklaste kloostrist; vt Kala, Manuscript Fragments, lk 171; vrd ka Artikkel III, lk 85. Osa neist on köitematerjalina taaskasutatud juba konvendi tegutsemise ajal.

²³⁶ Busch, Nikolai. Geschichte der Rigaer Stadtbibliothek und deren Bücher. (Nachgelassene Schriften. Bd. 2., Schriften zur Bibliotheks- und Büchergeschichte; redigiert von L. Arbusow). Riga: Rigaer Stadtverwaltung, 1937, lk 86–89; vt ka Levāns, Andris; Strenga, Gustavs. Gradual Formation and Dramatic Transformation. Mendicant and Cistercian Book Collections in Late Medieval and Post-Reformation Riga. – Nordin, Jonas; Strenga, Gustavs; Sjökvist, Peter (eds.). The Baltic Battle of Books. Formation and Relocation of European Libraries in the Confessional Age (c. 1500–1650) and their Afterlife. (Library of the Written Word, 116; The Handpress World, 94). Leiden, Boston: Brill, 2023, lk 37–61. Praegu on raamatud koos Riia frantsisklaste raamatutega ja veel 15 emma-kumma (või mõne kolmanda kloostrit) raamatuga Riia linnaraamatukogu varade pärija Läti ülikooli akadeemilise raamatukogu (Latvijas Universitātes Akadēmiskā bibliotēka) valduses.

mingil ajal erinevate dominiiklaste isiklikku kasutusse, mitte konvendi kett-raamatukokku.²³⁷ Ka Riia konvendi säilinud raamatud moodustavad muidugi vaid murdosa selle kunagisest raamatukogust.

4.1.3. Frantsisklased

Frantsisklased jõudsid Eestisse keskaegsetest vaimulikest ordudest kõige hiljem.²³⁸ Riias rajati frantsisklaste konvent küll juba enne 1253. aastat, kuid see jäi pikaks ajaks kogu keskaegse Liivimaa alal ainsaks. Alles observantlike reformide järel ordus rajati pärast 1466. aastat Viljandi ja Tartu ning Läti alal Lemsalu konvent. Sama sajandi lõpus lisandusid Koknese ja Aizpute ning 1503.–1508. aastal viimasena Rakvere konvent. Riia ja Tartu konvent saadeti laiali reformatsioonisündmuste käigus vastavalt 1524. ja 1525. aastal, väikelinnade konvendid püsisid kuni keskaegse Liivimaa lõpuni, mil nad riigivõimu viimasestki toest ilma jäänuna ning sageli ka sõjategevusest kahjustatuna kiiresti hääbusid.²³⁹

Frantsisklaste ordu esimene põlvkond ei pannud haridusele ja raamatutarkusele nii suurt rõhku kui dominiiklased, kuna ordu ideaalideks olid esmajoones vaesus ja lihtsus, kuid peagi kujunes nende vaimuelu ja õpetamistraditsioon ning ühes nendega ka raamatukultuur üsna sarnaseks dominiiklaste omale.²⁴⁰ Keskaegse Liivimaa alal on Riia frantsisklaste konvendi raamatukogu 16. sajandi alguse seisuga Tallinna dominiiklaste oma kõrval kõige paremini säilinud ja tuntud kloostriraamatukogu. Konvendilt selle laialisaatmise järel üle võetud raamatud said 1524. aastal aluseks Riia uuele luterlikule linnaraamatukogule ning Nikolai Buschi ja Albert Baueri uurimistöö kohaselt oli sõjaeelse seisuga konvendi raamatuvarest säilinud vähemalt 39 köidet trükiraamatuid ja kaks käsikirjalist koodeksit.²⁴¹ Seega on suur just uemate trükiraamatute osa, varasemate sajandite käsikirjapärandid on säilinud vähe.

Eesti frantsisklaste konventide kohta on üldiselt teada õige vähe. Tartu oma puhul pole kindlalt teada isegi asukoht; reformatsiooniaegses pildirüüstes sai see

---

²³⁷ Busch, *ibid.*

²³⁸ Alapeatükk põhineb eelkõige Artiklil II; vrd ka Artikkel I, lk 95–102, 108–110 ja Artikkel IV, lk 20–24.

²³⁹ Lemmens, Leonhard. Geschichte der Observantenkustodie Livland und Preußen. – Beiträge zur Geschichte der sächsischen Franziskanerprovinz vom Heiligen Kreuze, 6, 1913, lk 5–67; Tamm, Eesti keskaegsed kloostrid, lk 57–58; Altkoa, Kloostritest keskaegses Tartus, lk 305–307.

²⁴⁰ Vt nt Schlottheuber, Eva. Die Franziskaner in Göttingen: Die Geschichte des Klosters und seiner Bibliothek (Saxonia Franciscana, 8). Werl: Dietrich-Coelde-Verlag, 1996, lk 101–105; Honemann, Bücher und Bibliotheken, lk 523–540.

²⁴¹ Busch, Geschichte der Rigaer Stadtbibliothek, lk 1–3, 80–86; osa raamatuid on konvendile omistatavad sissekirjutuse, osa köitekujunduse või muude kaudsete tõendite alusel, osa on sissekirjutuste andmeil vähemalt algselt vendade isiklikku omandusse kuulunud või ka ühelt vennalt teisele üle läinud raamatud. Lisaks pärinevad väliste tunnuste (eelkõige keti olemasolu) põhjal 15 köidet määratlemata kloostritest, vt Busch, samas, lk 89–91, paljud neist oletatavasti samuti frantsisklastelt.

kannatada ning olevat hiljem muudetud lubjaahjuks.²⁴² Seega võisid kloostri varad suures osas hävida juba varakult. Viljandi konvendi hoonestuse kohta on küll rohkem andmeid, kuid raamatutest seal kõnelevad vaid mõned arheoloogilistel kaevamistel leitud köidete metallpanused ning Tallinna sadulsepa Hermen Menne testamendis mainitud 1500. aasta paiku Viljandi konvendile pärandatav Piibel.²⁴³ Hoopis vähe on igasuguseid ajaloolisi andmeid Tartus vaid lühikest aega, 1514–1525 tegutsenud naistertsiaaride konvendi kohta.²⁴⁴

Parem lugu on kõige viimasena asutatud ja umbes 1560. aastani tegutsenud Rakvere konvendi raamatuvaraga, millest on hilisema Tallinna Oleviste raamatukogu koosseisus säilinud teadaolevalt vähemalt 13 köidet 21 teosega.²⁴⁵ Kolm köidetest on märgistatud sissekirjutusega „Wesenberch 1564“ või „Wesenberch 64“, veel kolme puhul märgib pärinemist Rakvere raamatukogust 17. sajandi keskel Oleviste raamatukogu inventari koostanud Heinrich Bröcker.²⁴⁶ Eestimaa Kirjanduse Ühingu raamatukogu (kuhu oli liidetud ka Oleviste kogu) inkunaablite kataloogi koostanud Theodor Kirchhofer oli esimene, kes seostas kolm neist kuuest, mis on inkunaablid, just frantsisklaste konvendiga, kust need siis 1564. aastal Tallinna raamatukokku jõudsid.²⁴⁷ Kõiteajaloolane Endel Valk-Falk tuvastas, et neist kuuest köitest ühe kõitekujundus langeb kokku veel viie Oleviste kogus oleva kõite kujundusega, kusjuures sellist kõitekujundust ei ole teada kuskilt mujalt, ning järeldas, et ka need viis raamatut on pärit Rakvere konvendist ja arvatavasti sealsamas ka köidetud.²⁴⁸ Käesoleva doktoritöö artiklite ettevalmistamise käigus õnnestus kõitekujunduse analoogia põhjal välja selgitada veel kaks raamatut.²⁴⁹

Arvatavasti on säilinud 13 köidet siiski suhteliselt juhuslik killuke konvendi kunagisest raamatuvarast, millest enamus ei pruukinud Tallinna jõudagi ja neistki, mis jõudsid, võis osa kaotsi minna Oleviste raamatukogu jaoks segastel aegadel 16. sajandi lõpus või 17. sajandi esimesel poolel. Ühelgi raamatul pole olnud ketti: kas suhteliselt uues konvendis polnudki kettraamatukogu või siis pääsesid just need köited, mis polnud ketis. Erakordseks teeb Rakvere kogu tõsiasi, et 13 teost selles pärinevad ajast pärast seda, kui vähemalt Liivimaa suuremates linnades oli kanda kinnitanud luterlik usutunnistus, mis hakkas levima ka vasallide seas ja maapiirkondadesse ning peagi isegi formaalselt endiselt katooliklike piiskoppide, toomkapiitlite ja Saksa ordu liikmete hulgas. Rakvere kogu

---

²⁴² Alttoa, Kloostritest keskaegses Tartus, lk 307–311.

²⁴³ Tamm, Eesti keskaegsed kloostrid, lk 58–60, 106; Mäesalu, Ain; Haak, Arvi. *Mittelalterliche Klöster in Dorpat (Tartu) und Fellin (Viljandi)*. – Gläser, Manfred; Schneider, Manfred (Hrsg.). *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum IX. Die Klöster*. Lübeck: Schmidt-Römhild, 2014, lk 521–529, siin lk 526–527; Hahn, Revaler Testamente, lk 149–150.

²⁴⁴ Alttoa, Kloostritest keskaegses Tartus, lk 311–315.

²⁴⁵ Artikkel I, lk 95–102; Artikkel II; Artikkel IV, lk 20–24.

²⁴⁶ Bröcker, Verzeichnüs, fol. 4r–5r; märke nt *è Biblioth. Wesenbergens.*; järelikult oli sissekirjutus selleks ajaks säilinud ka neis köidetes, paiknedes kõite osadel, mis nüüdseks on hävinud.

²⁴⁷ Kirchhofer/Greiffenhagen, Verzeichnis, lk 66, 69, 72.

²⁴⁸ Valk-Falk, Niguliste kiriku järelejäänud raamatutest, mis anno 1660, lk 134–139.

²⁴⁹ Artikkel IV, lk 21; Artikkel I, lk 97–98.

on ainuke teadaolev raamatukollektsioon Eesti alalt, mis on kuulunud katoliiklikule omanikule ajavahemikus alates reformatsioonist Liivimaa suurlinnades kuni keskaegse Liivimaa ajajärgu lõpuni.

Rohkem kui köitekujundus või lakoonilised sissekirjutused võimaldabki raamatuid frantsisklaste konvendiga seostada just nende sisu. Kui Theodor Kirchhoferi järelduse aluseks olnud ammu enne reformatsiooni ilmunud Piibel, Justinianuse „Institutsioonid“ ja Aristotelese teosed ladina keeles võinuks tegelikult kuuluda ükskõik millisele tollasele ülikooliharidusega lugejale, siis kollektsiooni 13 reformatsioonijärgset teost reedavad usupoleemikasse kistud katoliikliku omaniku, kelleks tollases Rakveres said olla just frantsisklased. Raamatukogu reformatsioonieelne osa oma kaheksa teosega on muidugi liiga väike, et pretendeerida vähegi esinduslikule läbilõikele.²⁵⁰ Säilinud põhjal tuleb tõdeda, et midagi spetsiifiliselt frantsisklastele omast selles ei ole. Ainus frantsisklastest autor on 15. sajandi Ungari jutlustaja Pelbartus Temesvarist, kuid nii tema kui ka teist säilinud jutlustekogu sakslase Meffrethi sulest trükiti tollal massiliselt ning need võisid kuuluda ükskõik millisesse vaimulikku raamatukokku.²⁵¹ Peale kolme juba nimetatud inkunaabli on reformatsioonieelseist raamatuist alles veel kirikuisade Hieronymuse ja Ambrosiuse teosed, mõlemad samuti ülimalt levinud, ning lõpuks erandlikumana Ptolemaiuse „Geograafia“ ladinakeelne eksklusiivne kaartidega väljaanne, mille sarnaseid leidis vaid üksikute konventide raamatukogudes ja mis annab kogule ka mõningase humanistliku varjundi.²⁵² Kui arvestada, et enamusest raamatuist on ilmunud Rakvere konvendi rajamise eel või esimeste aastate paiku, võib oletada, et konvendi esimesed vennad tõid need oma senistest kodukonventidest kaasa või saadi need annetuse teel teistest konventidest või ka väljastpoolt orduit.

Ajavahemikust 1518–1531, reformatsioonisündmuste kõrgajast, Rakverest raamatuid säilinud pole. Pärast seda muutub raamatute sisu peaaegu täielikult.²⁵³ Seitsmes köites säilinud 13 väljaande seas, mis on ilmunud aastatel 1531–1541, ei leidu enam hiliskeskaegseid jutlusekogusid, mis pärast reformatsiooni kiirelt raamatuturult kadusid. Pole ka keskajale tüüpilist teoloogilist, filosoofilist ega vagaduskirjandust. Sellegipoolest on nüüd kõik säilinud just vaimulik kirjandus: kadunud on viimasedki vihjed ilmalikule humanismile, loodusteadustele, juurale. Domineerib täiesti kaasaegne, värskelt loodud poleemiline kirjandus, mis on suuresti kirjutatud vastuseks Lutherile ja tema järgijatele. Karl V õukonnas tegutsenud Hispaania minioriidi Alfonso de Castro „Adversus omnes haereses“ („Kõigi hereesiate vastu“) pani aluse Lutheri käsitlemisele juhtiva hereetikuna. Ülejäänud üheksa värskelt kirjutatud teose autorid on sakslased: Berthold Pürstinger, Georg Witzel, Friedrich Nausea, Johannes Cochlaeus, kes kõik kuulusid 1530. aastate mõjukaimate katoliiklike autorite hulka, samuti Kölni peapiiskop Hermann V von

---

²⁵⁰ Artikkel II, lk 189–191.

²⁵¹ *Ibid.*, lk 190.

²⁵² *Ibid.*, lk 190–191.

²⁵³ *Ibid.*, lk 192–195.

Wied oma katoliiklikku perioodi kuuluva reformikavaga. Selline raamatuvalik osutab, et 1530.–1540. aastate Rakvere frantsisklased püüdsid uues olukorras endiselt leida oma teed katoliikliku usutunnistuse raames. Ühtlasi võis sellistest teostest leida ainet jutlustamiseks lihtrahvale, kelle hingehoiu eest hoolitsemisega väikelinnade konventide säilitamist põhjendati²⁵⁴, ning polemiseerimiseks piirkonnas tegutsevate evangeelsete jutlustajatega. Lõpuks pärineb 1530. aastate teisest poolest kolm teost taas varasemast kristlikust kirjandusest – kirikuisa Augustinuse valimik, Haimo jutlused varakeskajast ja Jacobus de Voragine „Kuldlegend“ –, mis peegeldavad tasapisi teisenevaid voole katoliiklikus kirjastamises kaks aastakümnet pärast reformatsiooni algust, kui hakkasid uuesti ilmuma teatud kindlate vanemate autorite teosed.

Sellised tendentsid on laias laastus kooskõlas nende üliväheste põhjapoolse Saksamaa frantsisklaste konventide suundumustega, mille reformatsiooniajastul enne lõplikku laialisaatmist omandatud raamatutest üldse midagi teada on.²⁵⁵ Brandenburgi konvendile Saksi ja Grünbergile Kölni frantsiskaani provintsis kuulus likvideerimisaegse seisuga vastavalt ligi 40 ja 20 reformatsiooniajastu trükist. Kuna need konvendid lakkasid aktiivselt tegutsemast mõnevõrra varem kui Rakvere, leidis neis põhiliselt 1520. aastate teoseid, kuid needki olid erinevalt raamatukogude varasemast koostisest eranditult usulise sisuga ning peaaegu viimsteni viimaste aastate poleemika Lutheri varaste oponentide sulest.²⁵⁶ 1520. aastate kontroversiakirjanduse kohta Rakvere konvendis midagi teada ei ole. Siiski võib Rakvere raamatuid leiduda veel Tallinna Oleviste kogu reformatsoonijärgsete katoliiklike teoste seas, mille provenients on praeguse seisuga teadmata. Selliste hulka on kuulunud ka konvoluut kaheksa 1520. aastate keskpaiga katoliikliku poleemilise pamfletiga.²⁵⁷

4.1.4. Raamatute omandamine ja köitmine mendikantide konventides

Kerjusvendade konvendid omandasid raamatuid tõenäoliselt kõige sagedamini ordusiseste sidemete kaudu. Enamik majapidamisdokumentide kaudu teada olevaid Tallinna konvendi raamatuoste on tehtud oma või teiste dominiiklaste

²⁵⁴ Lemmens, Leonhard. Geschichte der Observantenkustodie Livland und Preußen. – Beiträge zur Geschichte der sächsischen Franziskanerprovinz vom Heiligen Kreuze, 6, 1913, lk 5–67, siin lk 35; Kreem, Juhan. Die Reformationszeit. – Karsten Brüggemann et al. (eds.), Das Baltikum. Geschichte einer europäischen Region. Band 1, Von der Vor- und Frühgeschichte bis zum Ende des Mittelalters. Stuttgart: Hiersemann, 2018, lk 432–462, siin lk 458–459.

²⁵⁵ Kokkuvõtlikult Honemann, Bücher und Bibliotheken, lk 543–550.

²⁵⁶ Schmitt, Anneliese. Die ehemalige Franziskanerbibliothek zu Brandenburg an der Havel. Rekonstruktion, Geschichte, Gegenwart. – Archiv für Geschichte des Buchwesens, 60, 2006, lk 1–175, eriti lk 30–33; Dersch, Wilhelm. Die Bücherverzeichnisse der Franziskanerklöster Grünberg und Corbach. – Franziskanische Studien 1, 1914, lk 444–471 (inventari editioon).

²⁵⁷ Artikkel I, lk 109–110, nr 3.14.

konventide vendadelt.²⁵⁸ Tartu konvendi Aristotelese kommentaaride väljaanne on köidetud Rostocki dominiiklaste konvendis; mis asjaoludel see Tartu jõudis, on teadmata.²⁵⁹ Juba nimetatud Tartu Piccolomini köide on sattunud Riia konvendi. Eeldatavasti Tallinna dominiiklaste juures köidetud Leonardus de Utino jutlused on hiljem asunud sama ordu Magdeburgi konvendis.²⁶⁰ Sageli liikusid raamatud arvatavasti koos ühest konvendist teise asuvate vendadega ja langesid lõpuks konventide omandusse. Viis Rakvere frantsisklaste kuuest reformatsiooni-eelsest raamatust, millest kolm on vanemad kui hiljuti asutatud konvent ise, on kõik suhteliselt eriilmeliste köitekujundustega, millest ühelegi siin kandis parallele teada pole, ning needki võisid jõuda Rakverre teistest konventidest.²⁶¹ Nagu teised vaimulikud asutused, said ka mendikantide konvendid raamatuid sageli pärandustena (vt näiteid eestpoolt). Ainus sissekirjutustega dokumenteeritud ost rahvusvahelisest raamatukaubanduse võrgustikust, aga seejuures suhteliselt suuremahuline, on teada 1519. aastast, kui Tallinna konvent hankis Tallinna kaugkaupmehe Fritz Luckenbachi vahendusel vähemalt kuus köidet lõunapoolses Euroopas trükitud, ent Antwerpeni piirkonna töökodades köidetud juriidilisi ja teoloogilisi väljaandeid.²⁶² Rohkem keskaegse Liivimaa konventide tehinguist kohalike raamatumüüjatega kindlaid teateid ei ole.

Uuena – aga miks mitte vahel ka kasutatuna vendade valdusest – omandati varasel trükiraamatuajastul enamasti ilmselt siiski köitmata raamatuid. Ka Lyoni 1510. aastate lõpu kanoonilise õiguse väljaandeid, millest osa on ostetud Antwerpenis köidetuna, on Tallinna dominiiklased samal ajal hankinud ka poognatena ja koha peal köitnud.²⁶³ Kerjusvendade konventide juures töötasid varasel trükiraamatuajastul sageli köitekojad, nii et enamik konvendi raamatuid võidigi köita koha peal. Ilse Schunke ja Konrad von Rabenau Saksamaa gooti köitekodade kataloog loetleb vähemalt kuusteist dominiiklaste köitekoda; frantsisklaste Saksi provintsi Saksamaa alal on teada vähemalt nelja konvendi köitekojad.²⁶⁴ Riia frantsisklaste raamatud on neile ainuomase köitekujundusega, mis näitab, et

---

²⁵⁸ Vt Tamm, Kloostiraamatud, lk 62; Kala, Euroopa kirjakultuur, lk 107–108; *id.*, Jutlustajad, lk 215.

²⁵⁹ Artikkel I, lk 78.

²⁶⁰ Artikkel III, lk 46–47.

²⁶¹ Artikkel II, lk 190.

²⁶² Artikkel I, lk 78–81.

²⁶³ Johannes de Imola, *Super secundo /tertio/ decretalium cum additionibus novissime his operibus adiunctis ...*, Lyon: Jacques Sacon, Vincent de Portonariis, 1517 (TLÜAR I-2338, IV-1458), vt Artikkel III, lk 48.

²⁶⁴ Schunke, Ilse; Rabenau, Konrad von. *Die Schwenke-Sammlung gotischer Stempel- und Einbanddurchreibungen nach Motiven geordnet und nach Werkstätten bestimmt und beschrieben*, II: *Werkstätten*. – *Beiträge zur Inkunabelkunde*, Folge 3, Band 10. Berlin: Akademie-Verlag, 1996, *passim*; Rabenau, Konrad von. *Von Büchern und Bibliotheken*. *Bucheinbände aus Franziskanerkloöstern der Ordensprovinz Saxonien*. – Pieper, Roland (Hrsg.). *Geschichte der Sächsischen Franziskaner-Provinz*, Bd. 5, *Kunst. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*. Paderborn etc.: Ferdinand Schöningh, 2012, lk 541–556, siin 547–553.

konvendiga oli seotud oma köitekoda.²⁶⁵ Kas mõni Tartus hiliskeskajal tegutsenud köitekodadest²⁶⁶ võib olla olnud seotud ühe või teise kerjusvendade konvendiga, on teadmata, kuna dominiiklastelt on alles ainult kaks raamatut ja frantsisklastelt ei ühtegi. Küll aga on ilmne kohapealse köitetöökoja olemasolu Tallinna dominiiklaste ja Rakvere frantsisklaste puhul, mis on eelkõige tuvastatav kindlate unikaalsete templite kasutamise järgi köitedekooris teatud perioodil.

Tallinna dominiiklaste konvendi juures tegutses köitetöökoda hiljemalt alates umbes 1470. aastast arvatavasti kuni konvendi laialisaatamiseni 1524.–1525. aastal.²⁶⁷ See kattub ligilähedaselt ajavahemikuga, kui konvent omandas trükitud raamatuid (vt ptk 4.1.2), kuid vähemalt ajajärgu algusosas köideti veel ka käsikirju, sealhulgas selliseid, mis pärinevad palju varasemast ajastust. Kas dominiiklaste juures tegeldi raamatute köitmisega veel varem, on raske öelda, kuna säilinud köiteid on ainult üksikuid ning nende dekoor on väga napp, mis ei võimalda neid seostada ühegi tuvastatava köitmiskohaga. Kas raamatute köitmisega tegelesid orduliikmed – näiteks ilmikvennad – ise ja kas töökoda asus konvendi territooriumil, ei ole teada, kuna konvendi säilinud dokumentatsioonis mingeid andmeid raamatute köitmise kohta ei ole. Et köitekoda oli dominiiklastega tihedalt seotud, näitab see, et suur osa selle toodangust on kuulunud dominiiklastele ning köidetes on sageli kasutatud suure tõenäosusega konvendist pärit keskaegsete pärgamentkäsikirjade makulatuuri.²⁶⁸ Natuke rohkem kui poole sajandi jooksul tegutses vähemalt kolm erineva käekirjaga köitemeistrit, kaks varasemat neist vähemalt osaliselt ühel ajal, ning nende seos dominiiklaste konvendiga võis olla mõnevõrra erinev. Kolm meistrit on eristatavad nii köitetechniliste võtete kui ka köitedekoori üldkompositsiooni ja dekooris kasutatud templite põhjal. Hilisem köitja, kes võis olla ühe või mõlema varasema meistri õpilane, kasutas edasi osa kummagi vähestest templitest ning võttis lisaks kasutusele hulga uusi.²⁶⁹

Dominiiklaste köitetöökoja teadaoleva tegutsemisaja algust võimaldab dateerida arvatavasti vanima säilinud köite tagakaane puidu dendrokronoloogiline uuring.²⁷⁰ Tamm, mille puidust 1454. aastal Türi kirjutatud Tallinna Linnaarhiivi „Vocabularius Ex quo“ paberkäsikirja (Cm 16) kaas on valmistatud, on langetatud aastatel 1454 kuni umbes 1466, seejärel mõne aasta kuivanud, kuni sellest on saanud valmistada köite kaanetahvli.²⁷¹ Cm 16 on ühtlasi üks kahest sissekirjutusega tõendatult Tallinna dominiiklastele kuulunud koodeksist, kuid kes ja mis

---

²⁶⁵ Busch, *Geschichte der Rigaer Stadtbibliothek*, lk 80–83.

²⁶⁶ Vt Geiß, *Einbände ... Dorpat*.

²⁶⁷ Järgnevad kolm lõiku on põhiosas kokkuvõtte Artiklist III.

²⁶⁸ Artikkel III, lk 83–86.

²⁶⁹ Artikkel III, lk 63–80.

²⁷⁰ Läänelaid, Alar; Sohar, Kristina; Daly, Aoife; Van Ham-Meert, Alicia; Paiste, Päärn; Kolk, Kaspar; Paloveer, Kadri; Suni, Raivo. New Evidence of Re-use of an Oak Panel in Estonia: Covers of the Fifteenth Century Codex of Türi. – *Journal of Cultural Heritage*, 73, 2025, lk 52–61.

²⁷¹ *Ibid.*, lk 55–56. Köite esikaas on valmistatud teist päritolu puust, mis võis olla langetatud juba 14. sajandil ning on olnud esialgu mingil muul otstarbel kasutusel (*ibid.*).

asjaoludel selle kirjutamise Türil lõpetanud on, pole päris selge.²⁷² Selle köite dekooris on kasutatud üksnes kolme arhailist templit; sama varajane meister on veel köitnud umbes 1300. aastast pärit Jacobus de Voragine jutluste pärgament-käsikirja (Cm 2), mille dekooris on lisandunud veel kolm templit. Teine varane meister 15. sajandi lõpuosast on köitnud juba valdavalt trükitud raamatuid; tema kaanekompositsioon eristub eelmisest range sümmeetria ja harmoonilisuse poolest. Tempeldekoor on suhteliselt napp, välja arvatud ühel teadaoleval juhul, kui ta on kasutusele võtnud rombväädi kujutisega plaattempli, mille sarnast kolleegi tööriistakastis ei leidunud, ning katnud selle jäljenditega kogu kaanepinna, nagu sellist templit sageli kasutati.

Noorema põlvkonna meister alustas köidetud raamatute ilmumisaegadest tuletatud dateeringute põhjal tegevust 15/16. sajandi vahetuse paiku ning töötas vähemalt 1520. aastate esimese pooleni välja. Ta uuendas mõnevõrra köite-tehnikat, hüljates lõplikult näiteks kaptaalide kasutamise, kuid suures plaanis jäid ta töövõtted, materjalid ja dekoor eelkäijatega sarnaseks; kõik köited peale kõige hilisema, mis on ta ainus teada olev dokumendiköide, on endiselt traditsiooniliselt puukaanelised. Tema kaanekompositsioon on üldiselt sümmeetriline, tempeldekoor üsna rikkalik. 1510. aastatel tuleb harva ette hooletusest tingitud kõrvalekaldu mis või liialdusi templikasutuses, mille taga võib kahtlustada abiliste või õpilaste kasutamist, kuid mingeid muid vihjeid uute töökäte lisandumisele ei ole. Eelkäijailt nähtavasti valikuliselt üle võetud vähestele traditsioonilises Põhja-Saksa laadis templitele lisas ta hulgaliselt uusi, mis võisid olla mitmekesisemat päritolu või siis olid need imporditud köidetelt nähtud eeskujude põhjal koha peal lõigatud. 1510. aastatel võttis ta kiiresti omaks sellal Madalmaadelt levima hakanud kompositsiooni, kus suurem osa kaanepinnast on kaetud ühtlase rombvõrega, mille rombe täidavad põhiliselt granaatõuna- või muud taimekompositsioonid. See laad teadaolevalt mujal Läänemeremaades tollal kanda ei kinnitanud. Kokkuvõttes hakkab eelkäijate keskaegne sümbolism (roosid, liiliad, Kristuse ja evangelistisümbolid) tema kujundustes taanduma pisut moodsama, põhiliselt taime-motiividega saavutatud dekoratiivsuse ees ning templid ise muutuvad detailirohkemaks ja peenemalt teostatuks.²⁷³

Üldplaanis jäid kõik kolm meistrit kindlaks saksa hilisgooti köitetraditsioonile ega tõtanud üle võtma ei tehnilisi uuendusi, nagu pabermakulatuurkaaned või ornamenteerimist kiirendavad rulltemplid, ega uusi visuaalseid lahendusi, näiteks ruumilisuse efekti taotlust kaanekompositsioonis, mis sai tavaliseks Põhja-Saksa renessanssköites. Suuresti sama laad valitses samal ajal ka näiteks Tartu ja Riia köitekunstis, samuti mujal Läänemereruumis. Meistrite endi päritolu jääb täiesti lahtiseks: tegemist võis olla nii kohalike köitjatega, kes võisid olla käinud end mujal täiendamas, kui ka Põhja-Saksast sisserändajatega, nagu tollal hansaruumis tavaline. Kolme järjestikuse dominiiklastega seotud traditsiooni kuuluva anonüümse köitemeistri kõrval rohkem Tallinna hilisgooti köitekunstist midagi võrreldavat teada ei ole. Kui teiste tollaste Tallinna meistrite töödest midagi ka

²⁷² Arbusow, Einführung, lk 76; Treumann, Seigake inkunaablisajandist, lk 14.

²⁷³ Artikkel III, lk 70–80.

säilinud peaks olema, siis ilmselt pole võimalik tuvastada teist nii pikaajalist traditsiooni, millest oleks maha jäänud nii palju töid. Tegemist on vanima teadaoleva peatükiga Tallinna köiteajaloost.

Rakvere frantsisklaste konvendis tegutses oma köitemeister arvatavasti 1530. aastatest 1540. aastate alguseni.²⁷⁴ Kuigi samade templitega teostatud köitekujundus on ka ühel palju vanemal, juba inkunaabliajastust pärit raamatul, võib oletada, et selle näol on tegemist hiljem ümber köidetud raamatuga, kuna kõik teised selles laadis köited koonduvad siiski suhteliselt lühikesse ajavahemikku palju hiljem.²⁷⁵ Rakvere köitemeister kuulus arvatavasti konvendi asukate hulka ja köitmine ei pruukinud olla ta põhitegevus, kuna tema kujundused on teostatud oskamatult ja ebakonventsionaalselt.²⁷⁶ Kuigi tema tegutsemisaeg on vähemalt kümnekond aastat hilisem kui Tallinna hilisgooti meistritel, jääb tema laad endiselt kindlalt gooti stiiliparadigma juurde: paksude puukaante nahkkate on kaunistatud gooti üksiktemplite jäljenditega, millega on sageli kaetud peaaegu kogu kaante pind, kaanelehtedeks on kasutatud keskaegsete pärgamentkäsikirjade fragmente. Sama aja luterlikus Tallinnas oli aga juba täielikult kinnistumas Wittenbergi stiilis saksa renessanssköide.²⁷⁷ Kuigi ka Rakvere köidete näol on tegu Saksa gootikaga, on sealsed kaanekujunduse kompositsioonipõhimõtted ja templite laad mõnevõrra teistsugused kui Tallinna hilisgootikas; nende tausta ega võimalikke eeskujusid aga ei ole seni uuritud. Võiks isegi oletada, et samu eranditult looma- ja taimemotiividega templeid on enne kuskil mujal kasutatud, kui nad koos köitjaga suhteliselt perifeersesse Rakverre jõudsid, kuid seni midagi sellist teada ei ole.

4.1.5. Tsistertsilased ja birgitiinid

Teiste Eesti alal tegutsenud vaimulike ordude raamatukultuuri kohta on andmeid õige vähe. Kõige varasemast ajast ja kõige kauem Eestis tegutsenud vaimuliku ordu, tsistertslaste raamatute kohta on andmed kõige napimad. Midagi pole teada Eesti ühe vanima, arvatavasti 1228. aastal asutatud ja 1558. aastani tegutsenud Kärkna mungakloostri raamatutest.²⁷⁸ Pärast Daugavgrīva (Dünamünde) kloostri sulgemist 1305. aastal selle järglasena rajatud ning 1559. aastani püsinud Padise mungakloostri raamatute kohta on vihjeid ainult natuke rohkem.²⁷⁹ Tavapärastelt

---

²⁷⁴ Valk-Falk, Niguliste kiriku järelejäänud raamatutest, mis anno 1660, lk 134–139; Artikkel IV, lk 96–98.

²⁷⁵ Artikkel II, lk 97.

²⁷⁶ Valk-Falk, Endel. Köiteuunikume Eestis XVIII sajandist XX sajandi keskpaigani. Lutike, 2003, lk 13–14.

²⁷⁷ Vrd Rebane, LVCREC – VENVS – IVDITT.

²⁷⁸ Kloostri aja- ja ehitusloost kokkuvõtlikult vt Altho, Kaur. Kärkna tsistertslaste klooster. – Russow, Erki (toim). Keskaja sild Padise ja Vantaa vahel = Keskiajan silta Padisen ja Vantaan välillä. Padise: Padise Vallavalitsus, 2012, lk 33–50.

²⁷⁹ Padise kloostri ajaloost vt viimati Tamm, Jaan. Padise klooster. Ehitus- ja uurimislugu = Padise Monastery. History of Building and Study. Tallinn: TEA Kirjastus, 2010, lk 19–31.

on Padise (ja algselt võib-olla isegi Daugavgrīva) kloostriiga seostatud Tallinna Linnaarhiivis asuvat käsikirjalist koodeksit Alanus de Insulise „Jutlustamiskunsti summa“ ja erinevate jutlustega ning „Dünamünde annaalidega“.²⁸⁰ Rootsi Riigiarhiivis asuvate 1560.–1590. aastate Padise foogtide arveraamatute kaantenä on kasutatud kümme kond fragmenti keskaegsetest koodeksitest, kuid nende puhul ei saa alati kindel olla, kas need pärinevad Padiselt, kuna osa arveraamatuid võivad olla köidetud hoopis Rootsis. Tõenäolisemalt võib Padisega seostada kahe 14.–15. sajandi antifonaari fragmenti, mis esindavad tsistertslaste liturgiat ning on kirjutatud gooti noodikirjas, mida kasutati tavaliselt Liivimaal, kuid üldiselt mitte Rootsis.²⁸¹

Trükitud raamatutest annetas Padise abt Everhard Sunnenschin sissekirjutuse teatel 1530. aastal oma sugulase, toomkiriku jutlustaja Peter Sunnenschini mälestuseks ja hingeõnnistuseks paljukõiteline Nicolaus de Lyra kommenteeritud piibliväljaande, millest praegu on alles 1., 2. ja 4. köide – kuid see võis olla pigem abti kui üksikisiku kingitus.²⁸² 1560. aastal, aasta pärast Padise kloostri sulgemist on Tallinnas inventeeritud kellegi Wylhelmus von Padis'e vara, kelle ladinapärasest eesnimetu muidu alamsaksakeelses inventaris võiks seostada vaimuliku seisusse kuulumisega.²⁸³ Inventar koostati Engelbrecht von der Lippe taotlusel,

²⁸⁰ TLA.230.1.Cm8; vrd Kala, *Mittelalterliche Handschriften*, lk 85–94; keskaja lõpul asus käsikiri arvatavasti Tallinna dominiiklaste raamatukogus; vrd Tamm, *Kloostiriraamatud*, lk 67–68; Kala, *Euroopa kirjakultuur*, lk 110.

²⁸¹ SRA, *Medeltida pergamentomslag*, fr 8149 ja 8151 (= vastavalt Baltiska fogderäkenskaper, 55 F 375 Padis 1563, 56:3 F 375 Padis 1571–1572); fr 8149 kohta vrd Brunius, *Jan. Zentrum und Peripherie. Fragmente deutscher Handschriften in Schwedisch-Finnland als Zeugnisse mittelalterlicher Buchkultur.* – Carmassi, Patrizia; Schlotheuber, Eva; Breitenbach, Almut (eds.). *Schriftkultur und religiöse Zentren im norddeutschen Raum*, Wiesbaden: Harrassowitz, 2014, lk 433–446, siin lk 443.

²⁸² *Biblie iampridem renouate pars prima Complectens pentateuchum vna cum glossa ordinaria ...* [Basileae: Johann Froben], 1501; *Secunda pars huius operis in se continens glosam ordinariam cum expositione lyre litterali et morali: ... Super libros Josue Judicum Ruth Regum Paralipomenon Esdre Neemie Tobie Judith Hester.* [Basel: Johann Froben, 1502]; *Quarta pars huius operis in se continens glosam ordinariam cum expositione lyre litterali et morali: necnon additionibus ac replicis. Super libros Esaie, Hieremie, Threnorum, Baruch, Ezechielis, Danielis, Osee, Amos, Abdie, Jone, Michee, Naum.* [Basel: Johann Froben, 1502] (TLÜAR, I-2241); sissekirjutus 4. köite eeslehel: *Libros hos prophetales donauit venerabilis dominus dominus Euerhardus abbas in Pades anno xxx pro anima Petri Sunenschijn quondam in summo Reu- aliensi praedicatoris eximij pro cuius anima oretur fideliter*; kolme köite ühist päritolu tõendavad ühe käekirjaga kasutajamärkmed 16. sajandi esimesest poolest. Kas Sunnenschin kinkis köited Niguliste kiriku raamatukogule, kust need 1664. a Oleviste raamatukokku üle viidi (vt Bröcker, *Verzeichnüs*, fol. 9r), tundub mõnevõrra kahtlane: 1530. aastal oli ju Niguliste juba luterlik ning tema venna positsiooni tõttu tunduks ootuspärasem toomkirik. Köidetel on olnud ka kett. Sunnenschinide kohta vt Arbusow, Leonid. *Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis ins 16. Jahrhundert (Fortsetzung).* – *Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik* 1901. Mitau, 1902, lk 1–160, siin lk 119; *id.* *Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis ins 16. Jahrhundert. Dritter Nachtrag.* – *Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik*, 1911, 1912, 1913. Mitau, 1914, lk 1–432, siin lk 208.

²⁸³ TLA.230.1.Ae3, fol. 80rv.

kelle ordumeister oli pärast kloostri sulgemist Padise kui linnuse pealikuks määranud.²⁸⁴ Wylhelmuse varanatukese hulka kuulus peamiselt riiete, aga ka mõnede ehete ja väheste raha kõrval ka kuus vaimulikku raamatut: peale psaltri ja tsistertslaste breviaari veel Martin Lutheri, Johannes Brenzi ning kalvinist Wolfgang Capito teoseid (kõik ladina keeles).²⁸⁵ See võib tunduda kummaline kombinatsioon, kuid tuleb arvestada, et ega Padise kloostri viimaste aastate munkade konfessionaalsest orientatsioonist või otsingutest midagi teada ei ole.

Rohkem pole teada ka Eesti ala naistsistertslaste kloostrite raamatute kohta. Nunnakloostrite kirjavara ei pruukinud juba algupäraseltki olla kuigi rikkalik ega mitmekesine, piirdudes põhiliselt nii ühiseks teenistuseks kui isiklikuks kasutuseks mõeldud liturgiliste raamatutega, kuna nunnad tavaliselt teoloogia ega teadustega süvendatult ei tegelnud; kõige rohkem oli nunnadel tavaliselt breviaare ja psaltreid.²⁸⁶ Siiski on kogu keskaegse Liivimaa alalt kõige esinduslikum läbilõige liturgilisi raamatuid säilinud just Riia naistsistertslaste kloostrist: neliteist hiliskeskaegset (15.–16. sajandi) liturgilist käsikirja, mille hulgas on nii nunnade isiklikku kasutusse kuulunud üheksa tunnivalveraamatut kui ka kolm breviaari, hümnar-kollektaar ja psalter, mida võidi kasutada ühistel palveteenistustel.²⁸⁷

---

²⁸⁴ Russow, Balthasar. Liivimaa provintsi kroonika (tõlkinud ja kommenteerinud Jüri Kivimäe). Tallinn: Tänapäev, 2022, lk 179.

²⁸⁵ *Euangelion quod inscribitur secundum Joannem per d. Johannem Brentium; psalterium Davids; precatones christianæ ad imitationem psalmorum* [Wolfgang Capito]; *Enarrationes d. M. Luth. in primum librum Mose; Catechesis d. Joannis Brentij; Breuiarum secundum vsu ordinis cisterciensis* (TLA.230.1.Ae3, fol. 80rv).

²⁸⁶ Neddermeyer, Von der Handschrift zum gedruckten Buch, lk 477. Saksamaa ja Šveitsi keskaegsete raamatukogukataloogide korpuse seni ilmunud osade (Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz, Bd. 1–4. München: Beck, 1918–2009) rohkem kui 150 raamatukogu seas (millest suur enamus on kuulunud vaimulikele institutsioonidele) on vaid kaks naistsistertslaste kloostrit, mis peegeldab hästi nunnakloostrite raamatuid teada oleva proportsiooni. Günterstali inventar aastast 1457 umbes 120 sissekandega ja Kirchheimi raamatuloend aastaist 1436/37 rohkem kui 40 sissekandega sisaldavad rohkete liturgiliste raamatute kõrval eelkõige erinevatel lugemistel kasutatud teoseid, nagu pühakute elulood ja kirikuisade (Augustinus, Gregorius Suur) või varasemate keskaegsete teoloogide (Haimo, Clairvaux' Bernard) jutlused; vt *ibid.*, Bd. 1, lk 149–152, Bd. 3.1, lk 144–145.

²⁸⁷ Schmid, Toni. Stundengebet und Heiligenverehrung im Magdalenenkloster zu Riga. – Beiträge zur Kunde Estlands, 21, 1937, lk 12–26; Levāns, Andris; Strenga, Gustavs. Medieval Manuscripts in the Riga Jesuit College Book Collection: Manuscripts of the Riga St. Mary Magdalene Cistercian Nunnery and Their Tradition. – Levāns, Andris; Strenga, Gustavs (eds.). Catalogue of the Riga Jesuit College Book Collection (1583–1621). History and Reconstruction of the Collection. Riga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, 2021, lk 166–186; Tabora, Laine. Fifteenth-Century Manuscripts. The Liturgical and Musical Testimonies from the Cistercian Nunnery in Riga. – Nordin, Jonas; Strenga, Gustavs; Sjökvist, Peter (eds.). The Baltic Battle of Books. Formation and Relocation of European Libraries in the Confessional Age (c. 1500–1650) and their Afterlife. (Library of the Written Word, 116; The Handpress World, 94). Leiden, Boston: Brill, 2023, lk 13–36.

Kuna osa käsikirjadest sisaldab liturgilistes tekstides Riia diötseesi eripärasid, peak-sid nad järelikult olema ka koha peal, arvatavasti kloostri endas kirjutatud.²⁸⁸

Eesti kõige pikemalt püsinud keskaegseks kloostriks oli Tallinna Miikeli (Miikaeli) naistsisterslaste klooster, mille ajalugu algas 13. sajandi keskpaigast (1249?, kindlad teated 1255) ja kestis pärast 1543. aastal ametlikult luterlikus vaimus reformimist evangeelse ühiseluasutusena 1629. aastani.²⁸⁹ Kuigi asutus tegutses Tallinna kaitsvate müüride varjus kaua, kuni selle hääbumise järel anti hooned üle avatavale gümnaasiumile, ega ole ka teada, et seda oleksid tabanud olulised hävingud (ka reformatsiooniaegsest pildirüüstest jäi see puutumata), ei ole selle arvatavasti kunagi Riia kloostriiga võrreldavast raamatuvarest siiski midagi järel. On olemas küll ruum, mida arhitektuuriajaloolased on pidanud võimalikuks raamatukoguks, kuid peale mõeldava asukoha miski seda hüpoteesi ei toeta.²⁹⁰ Raamatukasutusest kloostriks kõneleb vähemalt üks arheoloogilistel kaevamistel leitud raamatukõite metallnurgis.²⁹¹ Tiina Kala on osutanud, et kuna üks kloostri 1350. aastal välja antud ürik on kirjutatud raamatu-, mitte ürikukirjas, võib oletada, et kloostri tegeldi ka käsikirjade kopeerimisega.²⁹² Tartu ja Lihula nais-sisterslaste kloostri, millest esimene rajati tõenäoliselt ja teine kindlasti 13. sajandi lõpuosas ja mis mõlemad tegutsesid Liivimaa sõdadeni,²⁹³ raamatu-kultuurist ei ole säilinud sisuliselt mingeid andmeid. Omapärane teade kirjanduse kättesaadavuse kohta Lihulas pärineb 1552. aastast, kui Saare-Lääne piiskop Johannes von Münchhausen heitis nunnadele paljude muude nurjatuste seas ette seda, et üks nende vaimulikest tõlgib „barbaarsesse Liivimaa keelde“, „kellegi hereetiku“ saksakeelset postilli ja esitab seda lihtrahvale, kes võib selle peale määsumeelsusse kalduda, nagu Saksamaal on juhtunud.²⁹⁴ Nunnade kõikvõima-likes kõlvatustes ja distsiplineerimatuses süüdistamise tagant kumab dokumendis

---

²⁸⁸ Kala, Keskaegse Liivimaa kirikliku kirjasõna, lk 18; Levāns/Strenga, Gradual Formation, lk 45–46.

²⁸⁹ Kala, Tiina (koostaja ja peatoimetaja). Tallinna ajalugu. I, 1561. aastani. Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv, 2019, lk 281–282; kloostri reformimisest vt Kala, „Lühike kristlik korraldus“; vrd ka Kala, Tiina. Tuulte pöörises. Liivimaa tsisterslaste nunnakloostriid reformatsiooni-sajandil. – Kaju, Katre (toim). Piiri peal. Võim, usk ja kirjasõna siin- ja sealpool Rootsi aega. (Rahvusarhiiv toimetised, 4 (35)). Tartu: Rahvusarhiiv, 2021, lk 295–333, siin 301–315. Kloostri suhteliselt hästi säilinud hoonestust on pikka aega ja põhjalikult ehitusajalooliselt uuritud, vt viimatist ülevaadet koos varasema bibliograafiaga: Tamm, Jaan. Tallinna Püha Miikaeli klooster. Ehitus- ja uurimislugu. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2009.

²⁹⁰ Tamm, Tallinna Püha Miikaeli klooster, lk 37–39.

²⁹¹ Tamm, Eesti keskaegsed kloostriid, lk 106.

²⁹² Kala, Keskaegse Liivimaa kirikliku kirjasõna, lk 18; vt ka Kala, Tiina [jt] (koost). Tallinna ajaloo lugemik. Dokumente 13.–20. sajandini. Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv, 2014, lk 39–41.

²⁹³ Vt ülevaatlilikult Tamm, Eesti keskaegsed kloostriid, lk 49–51.

²⁹⁴ Vt Kala, Tuulte pöörises, lk 324–325; vrd DRA, Øsel stift, Registrant 3A, kaader 323 (vaadatud 22.06.2025; kuna Saare-Lääne piiskopkonna registratuuriraamatutel Taani Riigi-arhiivis ei ole üldkehtivat paginatsiooni, on siinkohal viidatud Rahvusarhiivi Saaga keskkonna vaatamise hetkel toimiva kaadri numbri järgi, mis aga paraku võib muutuda). Allikas on tõlkija isikut nimetatud lihtsalt „võhikuks“ (ld *ideota*), kuna aga vahetult eespool on samasugust

siiski kõikjal läbi piiskopi põhiline rahuolematus sellega, et nunnad on hüljanud katoliikliku jumalateenistuse ja kloostrireegli järgimise ning kalduvad pigem luterliku usutunnistuse poole. Sellega erinesid nad näiteks Tallinna ja Riia nunnadest, kes tõrkusid kaua linnade evangeliseerimispuüetele allumast.²⁹⁵

1407. aastal asutatud ja pärast arvatavasti 1564. aastal hoolekandeaastutuseks reformimist viimast korda 1607. aastal mainitud birgitiinide Pirita kloostri raamatutest teada olev on mõneti sarnane Padisega.²⁹⁶ Nagu üldiselt birgitiinide kloostrites, oli Pirital ideaalis 60-liikmelise ödede konvendi kõrval väiksem preestritest vendade konvent. Kummalegi konvendile pidi ordu kloostrites kuuluma oma raamatukogu. Suurimad birgitiinide raamatukogud olid hiliskeskajal paisunud oma aja mõistes hiiglaslikeks: Inglismaal Syonis kuulus vendade raamatukokku umbes 1300 köidet, emakloostri Vadstenas umbes 1500, lisaks on seal säilinud kokku umbes 250 mujal kloostris paiknenud raamatut.²⁹⁷ Peale ordu preestritele vajalike tavapäraste teoloogiliste teoste ning jutluskirjanduse leidis kloostrites ödede loetavat rahvakeelset usulist kirjandust, millest märgatav osa oli ordu-spetsiifiline. Väga eripäraseks kujunes ka ordu liturgia, milles erilisel kohal oli ödede „katkematu laul“, *cantus sororum*, mille talletamiseks tekkis oma käsikirjatraditsioon.²⁹⁸ Pirita kloostri asutamisel 1407. aastal Vadstenas käinud saadikud said sealt asutatava kloostri jaoks kaasa *cantus sororum*’i käsikirja.²⁹⁹ Üks käsikirjaline Pirita kloostri kalendrikatke ning mõned *cantus sororum*’i fragmendid on säilinud Rootsi riigiarhiivis taaskasutatuna asjaajamisraamatute kaantena.³⁰⁰ Mõned Pirital asunud rootsikeelsed oletatavasti kloostri asutamise aegu Vadstenast toodud mitmekesise hardus- ja pastoraalkirjandusliku sisuga käsikirja katked 14. sajandi lõpust ja 15. sajandi esimesest poolest on kaanemakulatuurina säilinud Taani Riigiarhiivis Saare-Lääne piiskopkonna registriraamatute kogus.³⁰¹

---

nimetust kasutatud teise isiku kohta, kes oli (kanoonilise õiguse vastaselt) ordineeritud kloostri protestantlikuks vaimulikuks, tuleks ilmselt ka tõlkijat pidada vaimulikuna tegutsevaks isikuks. Tiina Kala oletab, et postilli näol võis tegu olla Lutheri 1521. aasta „Deutsche Postille’ga“, kuid see on vaid üks võimalus paljude selleks ajaks ilmunud luterlike postillide seas.

²⁹⁵ Vrd *ibid.*, lk 307–312, 316–319.

²⁹⁶ Pirita kloostri ajaloo kohta vt Rajamaa, Katkenud laul. Pirita raamatukultuurist teada olev on põhiosas kokku võetud artiklis Kurisoo, Tuuli; Kolk, Kaspar. Mida kõnelevad arheoloogilised leiud Pirita kloostri raamatukultuurist? – Vana Tallinn, 32 (36), 2023, lk 97–141.

²⁹⁷ Bateson, Mary. Catalogue of the Library of Syon Monastery, Isleworth. Cambridge: The University Press, 1898; Walta, Ville. Libraries, Manuscripts and Book Culture in Vadstena Abbey. Helsinki, 2014 (Ph.D. diss., University of Helsinki), lk 235–299, vrd ka lk 49–51.

²⁹⁸ Rajamaa, Katkenud laul, lk 144–148.

²⁹⁹ *Diarium Vadstenense. The Memorial Book of Vadstena Abbey*. Ed. by Claes Gejrot. (Studia Latina Stockholmiensia, 33). Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1988, lk 151, nr 149.

³⁰⁰ Johansen, Kalendrikatkend; Rajamaa, Katkenud laul, lk 142–144, 147; Kurisoo/Kolk, Mida kõnelevad, lk 112.

³⁰¹ Gelting, Michael H. Bridgettines, Church Fathers, the Seven Sages of Rome, and the Treasurer of Oesel Georg Bardyn. A Preliminary Report on Some Newly Found Manuscript Fragments from the Archives of the Bishopric of Oesel. – Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis aastaraamat, 10, 1985–1987, lk 11–32.

Omaaegsest rikkalikust raamatuvarast Piritall annavad kõige paremini tunnistust arvukad arheoloogilised raamatuköidete metallpanuste leiud.³⁰² Seni on kloostri alalt leitud vähemalt viiekümne köite metallpanuseid, mis on Eesti hilis-keskaja raamatukollektsioonide teadaolevat suurst arvestades üsna suur arv.³⁰³ Seejuures vendade konvendi alal, kus pidanuks asuma kloostri raamatukogu ja leiduma enim raamatuid, seni väljakaevamisi tehtud ei ole. Samuti on tegu ainult koha peal hävinud raamatutega, kuid ei ole teada, mis sai raamatutest üldiselt. Kahe tõenäolise ketidetaili põhjal võib järeldada, et kloostri pidi olema ka kett-raamatukogu.³⁰⁴ Märkatav osa leide pärineb tõenäolise metallitöökoja alalt, mis näitab, et kloostri tegeldi vähemalt 15/16. sajandi vahetuse paiku köidete metallpanustega varustamisega. Selleks võidi kasutada nii koha peal valmistatud detaile kui ka importturult hangitud masstoodangut. Arvatavasti orduksidemetep eripärast tingituna olid paljud metallpanused – ning küllap ka neid kandnud raamatud – suhteliselt erinevad samal ajal Tallinnas kasutatuist.³⁰⁵ Köitepanused pärinevad ajavahemikust 14. sajandist kuni 16. sajandi keskpaigani, enim siiski 15. sajandi viimasest ja 16. sajandi esimesest veerandist, juba trükiraamatuajastust, mis oli tõenäoliselt kloostri raamatuomandi kõrgaeg. Siiski võis 16. sajandil kasutusel olla ka üksikuid kloostri endast isegi vanemaid köiteid.³⁰⁶

4.1.6. Luterlik raamatukogu

Luterlik reformatsioon märkis uue peatüki algust linlikus raamatukogukultuuris. Kõige tüüpilisem linnaline raamatukogu hiliskeskaegsel Saksamaal oli olnud kerjasmungaordu konvendi raamatukogu.³⁰⁷ Mendikantide konvendid olid tihedalt lõimitud linnakogukondade igapäevaellu jutlustamise, hingehoiu, mälestusteestistuste, saadavate annetuste ja puhtalt isiklike sidemetep kaudu, linnavõimud kasutasid haritud vendi eksperdina religiooni, aga ka näiteks õiguse alal, kohati pakkusid konvendid haridust ka ilmalikule linnarahvale, nende raamatukogud, millele rikkalikkuselt võrdseid linnades üldiselt ei leidunud, olid vähemalt osaliselt avatud haritumatele linlastele, nii vaimulikele kui ilmalikule eliidile. Arvestades Tallinna dominiiklaste rolli linna vaimulikus ja ühiskondlikus elus³⁰⁸, oli Tallinnaski dominiiklaste raamatuvara roll linnas küllap üsna samasugune, ning sama võib eeldada kerjusordude konventide kohta teisteski keskaegse Liivimaa

³⁰² Kurisoo/Kolk, Mida kõnelevad, eriti lk 114–131; vrd ka Tamm, Eesti keskaegsed kloostriid, lk 105–108.

³⁰³ Kurisoo/Kolk, Mida kõnelevad, lk 131–133.

³⁰⁴ *Ibid.*, lk 126.

³⁰⁵ *Ibid.*, lk 128–129, 133–135.

³⁰⁶ *Ibid.*, lk 136.

³⁰⁷ Moeller, Bernd. Die Anfänge kommunaler Bibliotheken in Deutschland. – Moeller, Bernd et al. (Hrsg.). Studien zum städtischen Bildungswesen des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit. (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen. Philologisch-historische Klasse, F. 3, Bd. 137). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1983, lk 136–151, siin lk 137–138.

³⁰⁸ Vt Kala, Jutlustajad, lk 237–242, 283–314.

linnades. Mendikantide raamatukogude kõrval leidis tärkaval trükiraamatu-ajastul Saksa linnades kohati suuremate kogudusekirikute juures nn kiriku-raamatukogusid, mis olid sageli kogunenud annetuste ja päranduste teel ning mille haldajaks ja kasutajaks oli lisaks vaimulikele ka linnakogukond, ning üksikutes linnades raeraamatukogusid, kus leidis kirjandust peamiselt linnade õiguslike ja administratiivsete funktsioonide toetamiseks, kuid midagi linnakogukondadele üldisemalt omast sellised asutused ei olnud.³⁰⁹ Selliste raamatukogude kohta keskaegselt Liivimaalt kindlaid andmeid pole ning kui raamatuid kirikuis ja raekodades leidis, siis arvatavasti olid sellised kollekttsioonid eraldi institutsionaliseerumata tasemel.

Käsitlusi uutest või uuenevatest reformatsioonijärgsetest kiriku- ja linna-raamatukogudest alustatakse tüüpiliselt viitega Lutheri 1524. aastal ilmunud kirjutisele „An die Ratsherren aller Städte deutschen Lands, daß sie christliche Schulen aufrichten und halten sollen“ („Saksamaa kõigi linnade raehärradele, et nad peaksid kristlikke koole asutama ja ülal pidama“), mille lõpuosa on pühendatud raamatukogude loomisele ja nende soovitatavale koostisele.³¹⁰ Tallinna Oleviste raamatukogu puhul ulatub selline historiograafiline traditsioon juba 17. sajandisse, kui Heinrich Bröcker põgusalt raamatukogu asutamist käsitledes viitab just Lutheri traktaadi autoriteedile³¹¹ – kes teab, võib-olla mõne veelgi varasema raamatukogu rajamist puudutava allika eeskujul. Kui otsene Lutheri programmilisena käsitleva teksti mõju ühe või teise raamatukogu asutamisele või ümberkorraldamisele oli või milliste vahendajate kaudu see avaldus, oleks paljudel konkreetsetel juhtudel küllap siiski üsna raske tuvastada. Luther kutsus (eriti suuremaid) linna üles asutama raamatukogusid, mis ei oleks täidetud mitte keskaegse kirjavara ja Aristotelesega, vaid kõigega, mis on vajalik Pühakirja mõistmiseks. Sellisteks raamatuteks pidid olema kõigepealt Piibel ise nii ladina, kreeka ja heebrea kui ka uutes keeltes, siis parimad Pühakirja seletused ja kiriku-isad, edasi antiik- ja humanistlik kirjandus, et osata keeli, lõpuks ka valik õigus- ja arstiteaduse raamatuid ning eraldi välja tooduna veel ajalugu.³¹² Oma juurtelt on see humanistlik lugemisprogramm ja nagu Lutheri teksti üldisest suunitlusest

---

³⁰⁹ Moeller, Die Anfänge, lk 137–143; vrd ka Kaegbein, Paul. Deutsche Ratsbüchereien bis zur Reformation. (Zentralblatt für Bibliothekswesen, Beiheft 77). Leipzig: Harrassowitz, 1950.

³¹⁰ Esmatrükk: Luther, Martin. An die Radhernn aller stedte deutsches lands das sie Christliche schulen auffrichten vnd hallten sollen. Wittenberg: Lukas Cranach, Christian Döring, 1524; e.k veebiajakirjas Kirik & Teoloogia, nr 304 (6.10.2017) ja 305 (13.10.2017), tlk Anne Burghardt. Vrd nt Schade, Herwarth von. Der Einfluß der Reformation auf die Entwicklung des evangelischen Bibliothekswesens. – Göpfert, Herbert G. et al. (Hrsg.). Beiträge zur Geschichte des Buchwesens im konfessionellen Zeitalter. (Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens, 11). Wiesbaden: Harrassowitz, 1985, lk 147–177; Kraack, Gerhard. Die St.-Nikolai-Bibliothek zu Flensburg. Eine Büchersammlung aus dem Jahrhundert der Reformation. Beschreibung und Katalog. (Schriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte, 35). Flensburg, 1984, lk 9; Moeller, Die Anfänge, lk 146–147; Robert, Tallinna linna Oleviste raamatukogu, lk 15; Klöcker, Das Revaler Bibliothekswesen, lk 25–26.

³¹¹ Bröcker, Freywillige Zusteuer, lk 4; vrd Robert, Tallinna linna Oleviste raamatukogu, lk 16.

³¹² Luther, An die Radherrn, fol. D iv v – E iii r.

tuleneb, pidi selline raamatukogu olema seotud kooliga, tagama uudse, humanistlikel hariduspõhimõtetel rajaneva, linnavõimule alluva ning teoorias kõigile avatud linnakooli funktsioneerimise.³¹³ Sellise haridus- ja raamatukogukorralduse laiem siht oli konsolideeruva luterluse ajajärgul aga õpetusliku ühtsuse tagamine ning lõppkokkuvõttes inimese hingeõnnistus Pühakirja tundmise kaudu.³¹⁴ Praktikas viis uute raamatukogude rajamiseni esialgu siiski peamiselt mendikantide konventide likvideerimisel linnade valdusse läinud raamatukogude haldamise vajadus ning oma eelkäijate pärandina sisaldasid need algusest peale suurel hulgal just Lutheri põlatud keskaegset lugemisvara. Esimesi sedasi alguse saanud raamatukogusid – Riia, Jáchymov (Sankt Joachimsthal), Magdeburg – mainitakse juba 1524. aastal³¹⁵, kui Lutheri tekst vaevalt küll juba kõikjal tuttav oli. „Heade“ kõrval ka „halbade“, st mendikantide konventidelt päritud raamatute säilitamist mainivad programmiselt mitmed Johannes Bugenhageni koostatud Põhja-Saksa kirikukorrad, näiteks Hamburgi (1529) ja Lübecki (1531).³¹⁶

Tallinna Oleviste raamatukogu on keskaegse Liivimaa lõpuajast pärast reformatsiooni, umbkaudu ajavahemikust 1525–1560, ainuke uut tüüpi luterlik linnakogukonna raamatukogu Eesti alal, millele alusepanemise kohta on kindlamaid andmeid. Nagu äsja viidatud, sai Riia linnaraamatukogu ajaloolise traditsiooni järgi alguse kerjusvendade konventide raamatute ülevõtmise teel juba 1524. aastal, olles seega varaseim Liivimaal tekkinud luterlik raamatukogu ning üks esimesi kogu Saksa kultuuriruumis.³¹⁷ Kuigi viimasel ajal on Riia raamatukogu asutamist puudutava pärimuse täpsus mõnevõrra kahtluse alla seatud³¹⁸, on siiski selge, et vähemalt osa kerjusvendadelt võõrandatud raamatutega pandi raamatukogule alus juba vahetult konventide laialisaatmise järel ning konventidest pärit raamatud moodustavad suurema osa hilisema linnaraamatukogu vanimatest (reformatsiooniaelsetest) kogudest. Tallinnaski lakkas dominiiklaste konventi laialisaatmisega 1525. aastal olemast linna arvatavasti suurim raamatukogu, kuid nagu eespool öeldud, ei ole dominiiklaste raamatute saatusest pärast seda dokumentaalseist allikaist midagi teada, ning nagu allpool näeme, uue raamatukogu valdusse need suuremal arvul ei jõudnud. Kas mingi uut tüüpi raamatukogu tekkis ka keskaegse Liivimaa kolmandas suuremas linnas Tartus, on allikate puudusel teadmata, kuid arvestades seda, et Tartuski likvideeriti kaks mendikantide konventi nagu Riias, oleks see mõeldav. Väiksemate linnade kohta pole ammugi mingeid andmeid, ent kuna neis konvente ei suletud, olnukski seal selliste

³¹³ Schade, *Der Einfluß der Reformation*, lk 153–156, 174.

³¹⁴ *Ibid.*, lk 172–173.

³¹⁵ Moeller, *Die Anfänge*, lk 145–146.

³¹⁶ Schade, *Der Einfluß der Reformation*, lk 168–169; Sehling, Emil (Hrsg.). *Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts*, Bd. 5: Livland, Estland, Kurland, Mecklenburg, Freie Reichsstadt Lübeck mit Landgebiet und Gemeinschaftsamt Bergedorf, das Herzogthum Lauenburg mit dem Lande Hadeln, Hamburg mit Landgebiet. Leipzig: O. R. Reisland, 1913, lk 340.

³¹⁷ Busch, *Geschichte der Rigaer Stadtbibliothek*, lk 1–5.

³¹⁸ Levāns/Strenga, *Gradual Formation*, lk 56–58.

raamatukogude tekkimine vähem tõenäoline ja nõudnuks hoopis suuremat omaette jõupingutust.

Tallinna Oleviste raamatukogugi tekkis tõenäoliselt tükk aega hiljem kui Riia linnaraamatukogu või esimesed uued kiriku- ja linnaraamatukogud Saksamaal. Kuigi mõni varasem uurija on oletanud, et Tallinnaski võidi uue raamatukogu asutamiseni jõuda peagi pärast reformatiooni või eksisteeris mingit tüüpi linnakogukonna raamatukogu juba varemgi³¹⁹, ei ole selle kohta allikates mingeid vihjeid, ning nagu kohe näeme, viitavad asutamisloo üksikasjad ja vanimad raamatud kogus pigem mõnevõrra hilisemale tekkele. Tallinna linna ega linnaga seotud asutuste 16. sajandi keskpaiga dokumentatsioonis ühtegi märget raamatukogu asutamise kohta teada ei ole. Teadaolevalt figureerib raamatukogu linna dokumentides esimest korda 1597. aastal ehitusarves, milles mainitakse raamatukoguruumi Oleviste kirikus (arvatavasti Maarja kabelis)³²⁰, ning prominentsemalt alles 1606. aastal, kui Tallinna kirikukorra raamatukogudele pühendatud peatükis räägitakse Oleviste raamatukogust kui ammu olemasolevast, ent hooletusse jäetust.³²¹

Küll aga on raamatukogu 1550. aastate alguse kontekstis kahes kohas nimetatud Oleviste kiriku ja kogudusega seotud dokumentides, mõlemal korral seoses Oleviste kunagise viimase katoliikliku preestri, hiljuti surnud Reinold Gristi raamatutega, mille ta raamatukogule pärandas.³²² Gristi pärandatud raamatute kohta koostati inventar, mis on kirjutatud Oleviste koguduse vaeste koolipoiste eestseisja arveraamatusse. Inventari päises märgitakse, et Grist on oma raamatud „annetanud raamatukogule“ (*gegeuen tho der liberie*).³²³ Grist suri 1551. aastal, inventar dateeritud ei ole, ent arveraamat seati sisse aastal 1555, kuigi vaeste koolipoiste asustus ise asutati juba 1552.–1553. aastal.³²⁴ Inventari asend raamatus on mõneti segadust tekitav: vaeste koolipoiste asutuse tulud ja kulud on arveraamatusse sisse kantud kummastki otsast eri pidi, inventar on kirjutatud tulude poolele, kuid sealse ümbritseva sisu suhtes tagurpidi ning tundub, et suhteliselt

³¹⁹ Greiffenhagen, *Geschichte der ehstländischen öffentlichen Bibliothek*, lk 343; Weiss, *Zur Bibliotheksgeschichte Revals*, lk 281.

³²⁰ Weiss, *op. cit.*, lk 282; Kõiv/Luuk/Reimo (toim), *Bibliotheca Revaliensis*, lk 124; Klöcker, *Das Revaler Bibliothekswesen*, lk 30.

³²¹ Robert, Kyra. Ühest huvitavast kultuuriloolisest dokumendist (Tallinna raamatukogu-määrus XVII sajandist). – *id.* Raamatutel on oma saatuse: kirjutisi aastaist 1969–1990. Tallinn: [Eesti Teaduste Akadeemia], 1991, lk 76–82, siin lk 78–79. Kirikukorrast, sh selle täpsemast dateeringust vt Kõiv, Lea. Die „Christliche Kirchenordnung der Stadt Reuall“. – *Forschungen zur baltischen Geschichte*, 15, 2020, lk 93–120.

³²² Gristi ja tema raamatukogu kohta vt allpool, ptk 4.2.7–8 ja viited seal.

³²³ TLA.230.1.Aa25, fol. 22v; vrd Kreem, Reinold Grist, lk 160.

³²⁴ Altof, Vaesed koolipoisid, lk 60–63; *id.*, Tallinna vaeste koolipoiste õppekirjandus, lk 35; vrd ka Kreem, Reinold Grist, lk 154–155.

juhuslikku kohta.³²⁵ Inventari on kirja pannud linnakirjutaja Laurentius Schmidt³²⁶, kelle käe alt pärinevad ka ülejäänud arveraamatu alustamisaja, 1555. aasta sissekanded, kuid mitte enam palju hilisemad, millest järeldub, et inventargi on kirjutatud umbes samal ajal, kui raamat sisse seati. Kuna 1555. aasta sissekanded puudutavad ka vähemalt 1553.–1554. aastat, on ilmne, et see osa on kopeeritud varasemast mustandist, ning sama võib arvata ka Gristi inventari kohta. Kuigi Gristi inventari ees seisvast põgusast sissejuhatuses võib aru saada, et raamatunimetusi plaaniti ka edaspidi vaeste koolipoiste eestseisja arveraamatusse sisse kandma hakata, ei ole seda siiski tehtud. Teise varase teatena on Oleviste kiriku dokumentide seas säilinud kirikuraamatu fragmendis mainitud, et „26. veebruaril 1551 suri õnnis Reinold Grist, kes oli siin enne kirikurüüstet pastor; ta annetas kirikule oma testamendis kaks kullatud karikat ja mõningad raamatud raamatukogu jaoks“.³²⁷ Ka see teade võib olla kirjutatud mõni aasta hiljem varasemate märkmete põhjal, kuna järgnevate aastate sissekanded järgmiste kirikuõpetajate annetatud peamiselt karikate kohta on kirjutatud sama käekirjaga ja sama skeemi alusel.

Vahest kõige rohkem on vaatamata mõnevõrra erinevatele tõlgendustele Oleviste raamatukogu asutamisaja allikana kasutatud sajandi jagu hilisemat ajaloolist pärimust, kuna siis on mainitud konkreetset aastaarvu. 1660. aasta paiku toonase raamatukoguhoidja Heinrich Bröckeri koostatud Oleviste raamatukogu raamatunimekirja esimese osa pealkirjas ning samuti tema sisse seatud rahaliste annetuste registreerimise raamatu avasõnades on raamatukogu asutamisajana nimetatud 1552. aastat, mida peetaksegi tänapäeval üldiselt Oleviste raamatukogu asutamisaastaks.³²⁸ Kust Bröcker selle aastaarvu võttis, pole teada. Arvatavasti oli ta allikaks mingi tänapäevani säilimata kirjalik dokument. Kumbki eespool nimetatud teade Gristi annetuse kohta selleks pigem ei saanud olla, sest pole mingit märki, et ta neid üldse teadnuks või kasutanuks, pealegi on inventar dateerimata ja teine dokument dateeritud 1551. aastaga ning Gristi surmaaeg ei tarvitsenud talle ka mujalt teada olla. Gristi annetusi mainib Bröcker oma Oleviste

³²⁵ TLA.230.1.Aa25, fol. 22v–20v; lehenumbriid jooksevad tagurpidi, kuna inventari tekst on ümbritseva teksti suhtes vastupidises suunas. Lisaks siinsele foliatsioonile on arveraamatu kulude poolel omaette, raamatu teisest otsast algav ehk klappkoite tavapärast kodikoloogiat arvestades tagant ettepoole jooksev foliatsioon.

³²⁶ Vrd Kreem, Reinold Grist, lk 160.

³²⁷ TLA.236.1.119, fol. 96v: *Anno 1551 den 26 februario do starff Salige her Renholdt gryst welcke vor den kercken stormen hir pastor was de gaff der kercken In synen testament 2 vorgulde kelcke un etliche boke to der liberye*; vrd Weiss, Zur Bibliotheksgeschichte Revals, lk 282; Kõiv/Luuk/Reimo (toim), Bibliotheca Revaliensis, lk 125.

³²⁸ Bröcker, Heinrich. Freywillige Zusteuer oder Verzeichnüß milder Gaben, die zur wieder-aufgerichteten Revalschen Bibliothec [...] verehret und eingenommen von Heinrich Bröcker Rev. Liv. im Jahr nach Christi Gebuhrt 1659 (TLÜAR, Msc V-2900), fol. 4v (*Anno 1552 ... zu S. Olai eine Bibliothec anrichten*); Bröcker, Verzeichnüs, fol. 4r (*Verzeichnüs derer Bücher, so von der alten Revalschen Bibliothec, sent Ao. 1552. überblieben ...*); vrd eelkõige Robert, Tallinna linna Oleviste raamatukogu, lk 15–16; samuti nt Klöcker, Das Revaler Bibliothekswesen, lk 27–28; Artikel IV, lk 10–11.

raamatukogu nimekirjas küll järjekindlalt, kuid ta andmed pärinevad tõenäoliselt alati üksnes raamatutes leiduvatest sissekirjutustest. Samuti ei leidu aastaarvu 1552 üheski teises teadaolevas 1550. aastatel Oleviste raamatukogu annetatud raamatus (nende sisust vt lähemalt altpoolt, varaseimad annetused pärast Gristi pärinevad aastast 1555), mistõttu ei tohiks tegu olla ka n-ö loogilise järeldusega.

Siinkohal kerkib küsimus, milline oli raamatukogu asutamisaegne seos Oleviste kiriku, vaeste koolipoiste asutuse või muude institutsioonidega. Oleviste kiriku-raamatu fragmendis on Reinold Gristi raamatute saajana mainitud „[Oleviste] kirikut“ ja eraldi välja tooduna veel „raamatukogu“. Gristi inventar nimetab raamatute saajana üksnes „raamatukogu“, ent kuna see on kirjutatud vaeste koolipoiste eestseisjate arveraamatusse ja selle ees seisva juhise järgi oli annetatud raamatute registreerimine (nooremate) eestseisjate ülesanne³²⁹, on loogiline eeldada raamatukogu seost selle asutusega. Sellega tekib ühtlasi kaudne seos linna-kooliga, mille õpilasi asutuse kaudu toetati. Raamatukogu varase perioodi kohta leiab lisaks vihjeid säilinud raamatutest ja sissekirjutustest nendes. Sissekirjutused Gristi raamatutes, mis on kirjutatud peagi pärast Gristi surma, mainivad annetuse saajana alati lihtsalt Oleviste kirikut (*ecclesiae/templo Divi/Sancti/Beati Olavi*).³³⁰ 1550. aastate teise poole annetuste sissekirjutustes on aga juba alati nimetatud Oleviste raamatukogu või raamatukogu Oleviste kiriku juures: *Liber bibliothecae divi/S. Olavi / ad divum/S. Olavum*.³³¹ Mõne sel ajal omandatud uue raamatu annetussissekirjutuses on tuvastatud Oleviste vaimuliku (siis diakon ja asepastor, alates 1561 või 1563 pastor) Johannes Robertus von Gelderni käekiri³³², mis näitab, et raamatute eest hoolitsemine oli tollal Oleviste vaimuliku ülesanne.

³²⁹ Vt Kreem, Reinold Grist, lk 155.

³³⁰ Nt *Munus sum ecclesiae S. Olai ex testamento d. Reinholdi grist relictum* (TLÜAR, I-2227); *Ecclesia beati Olavi ex testamento d. Reinholdi Grist me iure possidet* (TLÜAR, I-2236, 6. kd); *D. Reinholdus grist ecclesie diui Olavi hunc librum legavit* (TLÜAR, I-2319, 4. kd); *Et hunc d. reinholdus grist templo Olauj legavit* (TLÜAR, X-1117); ainsa teadaoleva erandina on raamatukogu mainitud sissekirjutuses *Liber bibliothecae S. Olauj ex testamento domini Reinholdi Gresse relictus* (TLÜAR, I-2341), kuid see pole ka sama käekirjaga kirjutatud kui teised Gristi raamatute sissekirjutused, vaid tõenäoliselt ühe 1550. aastate teise poole annetuste sissekirjutuste käekirjaga.

³³¹ Nt *Liber Bibliothecae ad diuum Olauum, quem honesta et pia matrona Agneta Elers uidua dono dedit 1556* (TLÜAR, I-2230); *Liber Bibliothecae S. Olavi, quem honestus et pius vir Heino Becker ciuis Revaliensis dd. 1556* (TLÜAR, VI-191); korra esineb ka täpsustus, et tegu on Tallinna Oleviste raamatukoguga: *Liber Bibliothecae d. Olavi Revaliensis quem pius, honestus et eruditus uir Urbanus deynne Monetarius Revaliensis studiosorum Maecenas dono dd. 1555* (TLÜAR, I-2201, 5. kd). Viimane sissekirjutus on ainus, milles annetuse saajana mainitakse kaudselt õpilasi/õpihimulisi (‘Tallinna Oleviste kiriku raamatukogu raamat, mille annetas vaga, auväärne ja õpetatud mees, Tallinna müntmeister Urban Dene, õpilaste/õpihimuliste metseen’).

³³² Luuk, Mare; Reimo, Tiiu; Valk-Falk, Endel. Omanikumärkidest Oleviste raamatutes. – Kõiv/Luuk/Reimo (toim), *Bibliotheca Revaliensis*, lk 102–110, siin lk 102–105; Johannes Robertus von Gelderni kohta vt Kivimäe, Jüri. Teated senitundmatu eestikeelse katekismuse kohta Liivi sõja ajast. – Keel ja Kirjandus, 7/1993, lk 388–397, siin lk 392–395; Aarma, Põhja-Eesti vaimulike lühielulood, nr 268.

Kui raamatukogu tekkele andis esialgse impulsi Reinold Gristi annetus, nagu sageli on arvatud³³³, võiski selle areng olla esialgu mõnevõrra planeerimata, loksudes paika alles 1550. aastate jooksul või hiljemgi, ning selle käigus võisid seosed erinevate Oleviste kiriku juures olevate institutsioonidega ka teiseneda.

Täpsustamist vajab ka raamatukogu seos Tallinna linnaga. Paljude Saksa linnade varauusaegsetes allikates võib ette tulla, et üht raamatukogu nimetatakse kord linna-, kord kiriku-, kord kooliraamatukoguks: linnavõimu ja luterlikul ajal linnavõimule alluvate kiriklike asutuste seosed olid mitmeplaani- ning alati ei pruugitud raamatukogude alluvus- või rahastusskeeme ühtmoodi tõlgendada.³³⁴ Oleviste raamatukogu puhul on mõned mõjukad uurijad kohati vihjanud linnavõimu initsiatiivile raamatukogule alusepanemise juures, mis jätab mulje, nagu hakanuks Tallinnas 16. sajandi keskel kujunema linnaraamatukogu (nagu juhtus paljudes teistes linnades Saksa kultuuriruumis, sh Riias). Hellmuth Weiss oletas, et linnakooli paiknemine Oleviste kiriku juures kallutas raadi koondama ka raamatuvara Oleviste kiriku juurde.³³⁵ Kyra Robert pealkirjastas oma keskse artikli, mis käsitleb olulisel määral ka Oleviste raamatukogu asutamiskiriku, „Tallinna linna Oleviste raamatukogu ajaloost“; samuti vihjas ta võimalusele, et linna tähtsaim raamatukogu tekkis Oleviste kiriku juurde seetõttu, et Oleviste kujunes pärast reformatsiooni Tallinna peakirikuks, pakkus, et Reinold Grist jättis oma raamatud „linnale või kirikule“ (kuigi „linna“ ükski allikas ei maini), ning nimetas Oleviste raamatukogu 17. sajandi alguse kontekstis kiriku- ja linna-raamatukogu üleminekuvormiks.³³⁶

Oleviste raamatukogu sidemeid linnas aitavad lisaks eespool toodud andmetele täpsemalt määratleda 1550. aastate keskpaiga ja teise poole annetajate isikuandmed. Allolevas tabelis (Tabel 1) on toodud annetajate või nende lähiperekonnaliikmete positsioon linnas ja elukoht 16. sajandi keskpaiku.³³⁷ Nagu esmalt näha, on kõigi annetajate näol tegu Tallinna eliidi, linna kodanike ja Suurgildi liikmete või nende leskedega, kui välja arvata Tallinna komtuur Franz von Siegenhoven, kes esindas veel kõrgemat positsiooni, olles maaisanda Saksa ordu kõrgeim esindaja koha peal ja seega mitte linlane, vaid Toompea asukas.³³⁸

---

³³³ Klöcker, *Das Revaler Bibliothekswesen*, lk 31; Reimo, *Book Collection of the 'Old Tallinn Library'*, lk 44.

³³⁴ Vrd nt Kramm, Heinrich. *Deutsche Bibliotheken unter dem Einfluss von Humanismus und Reformation. Ein Beitrag zur deutschen Bildungsgeschichte*. Leipzig: Harrassowitz, 1938, lk 68–69; Moeller, *Die Anfänge*, lk 149.

³³⁵ Weiss, *Zur Bibliotheksgeschichte Revals*, lk 282.

³³⁶ Robert, *Tallinna linna Oleviste raamatukogu*, eriti lk 15–16; *id.*, *Ühest huvitavast kultuuri-loomisest dokumendist*, lk 80.

³³⁷ Lisaks naissoost annetajatele (leskedele), kelle andmed on paratamatult enamasti seotud (tõenäolise või oletatava) abikaasa andmetega, ei ole säilinud andmete kohatise katkendlikkuse tõttu alati selge, kas mõni mitu aastakümnet allikais esinev nimi tähistab kõik see aeg ühte isikut (nt Johannes Moller, Johannes Eickholt). Enamasti võib eeldada, et ka mitme isiku korral oleks siiski tegu isa ja pojaga, kelle puhul kandus positsioon peresiseselt edasi. Tänan Anu Mändi ja Inna Põltsam-Jürjot andmete jagamise ja nende üle arutamise eest.

³³⁸ Vrd ka Artikkel IV, lk 24–25; Luuk/Reimo/Valk-Falk, *Omanikumärgidest*, lk 104–108.

Oleviste raamatukogu seisukohalt on aga informatiivne ka linlastest annetajate täpsem elukoht. Ilmneb, et enamus annetajaid on elanud Oleviste kihelkonna alal, st olnud vastava koguduse liikmed. Niguliste kihelkonnas on olemasolevail andmeil elanud vaid kaks-kolm annetajat, nende hulgas „ühe rikkaima tallinlase“ mainega Urban Dene, kelle puhul tuleb ilmselt loomulikuks pidada, et tema heategevus ei piirdunud üksnes kodukogudusega. Nii on üha ilmsem, et raamatukogu asutamine oligi esmajoonel Oleviste kiriku ja koguduse ringkondade aktsioon, milles Niguliste koguduse liikmed osalesid üksnes vähesel määral, ning tollast raamatukogu võib õigusega nimetada kirikuraamatukoguks. Tõsi küll, mõningase lisatõuke raamatukogu kollektsiooni arendamisele andis küllap linnakooli paiknemine Oleviste kiriku juures.

Tabel 1. Tallinna Oleviste raamatukogule raamatute annetajad 1555–1561. 1 – sissekirjutus(t)e dateering; 2 – annetaja nimi; 3 – annetaja positsioon (kod = mainitud Tallinna kodanikeraamatus: kaldjoonega on eraldatud tõenäoliselt sama isiku mainimised eri aastatel kuni raamatute annetamise ajani, sidesõnaga „või“ tõenäoliselt erinevate isikute mainimised³³⁹; SG = Suurgildi liikmeks astumise aasta, kaldjoonega mõnel juhul ka Suurgildis hilisema mainimise aasta³⁴⁰); sissekirjutustes on kõiki kolme naist tituleeritud leseks (*vidua*), Urban Denet müntmeistriks (*monetarius*), Franz von Siegenhovenit Tallinna komtuuriks (*commendator Revaliensis*), Johannes Eickholt on tiitlita, kõiki ülejäänuid on nimetatud Tallinna kodanikeks (*civis Revaliensis*); 4 – annetaja elukoht³⁴¹ (tänav, kiriku-kihelkond; leskede elukohaandmed põhinevad (tõenäolise või oletatava) abikaasa andmetel).

1	2	3	4
1555	Urban Dene	kod 1536/1550/1552, SG 1536	Viru tn / Niguliste khk (Einwohnerlisten, 1538, nr 73)
1556	Agneta Elers	tõenäoliselt raehärra Joachim Elersi (suri enne 5.6.1553) lesk ³⁴²	Pikk tn / Oleviste khk (Anu Mänd)
1556	Johannes Eickholt	kod 1525/1550, SG 1537	Pikk tn / Oleviste khk (Einwohnerlisten, 1538, nr 709)
1556	Johannes Moller	kod 1547/1552 või 1551/1552, SG 1523/1553	Pikk tn / Oleviste khk (Anu Mänd)
1556	Johannes Frilingus	kod 1550, SG 1526	Pikk tn / Oleviste khk (Einwohnerlisten, 1538, nr 693)

³³⁹ Allikas: Greiffenhagen, Otto (toim./Hrsg.). Tallinna kodanikkuderaamat 1409–1624 = Das Revaler Bürgerbuch 1409–1624. (Tallinna Linnaarhiivi väljaanded, 6). Tallinn: Tallinna Eesti Kirjastus Ühisus, 1932

³⁴⁰ Allikas: Anu Mänd, isiklik teade.

³⁴¹ Allikad: Mühlen, Heinz von zur. Drei Revaler Einwohnerlisten aus dem 15. u. 16. Jahrhundert. – Zeitschrift für Ostforschung, 19, 1970, lk 699–744, siin nimekiri B (1538), lk 716–724; Anu Mänd, isiklik teade.

³⁴² Sissekirjutuse juures majamärk initialsidega IE; vrd Derrik, Torsten. Das Bruderbuch der Revaler Tafelgilde (1364–1549). (Edition Wissenschaft. Reihe Geschichte, 59). Marburg: Tectum-Verlag, 2000 (pdf-väljaanne), lk 79.

1	2	3	4
1556	Gertrud Holthusen	tõenäoliselt Hans Holthuseni (kod 1525, suri enne 21.6.1548) lesk ³⁴³	Olevimägi / Oleviste khk (Einwohnerlisten, 1538, nr 782)
1556	Christophorus Cappell	kod 1547/1550/1552, SG 1550	Lai tn / Oleviste khk (Anu Mänd)
1556	Gertrud Dellinckhusen	võimalik, et Hinrik Dellinckhuseni (kod 1521/1525, elas veel 1546) lesk (?) ³⁴⁴	Olevimägi / Oleviste khk (Einwohnerlisten, 1538, nr 751)
1556	Johannes Hasselberg	kod 1552, SG 1541	Pikk tn / Oleviste khk (Anu Mänd)
1556	Heino Becker	kod 1542/1550/1552, SG 1542/1556	Vene tn (?) (Anu Mänd)
1558	Franz von Siegenhoven	Tallinna komtuur 1553–1558	Toompeal
1561	Everhardus Dellinckhusen ³⁴⁵	kod 1561	Pikk tn / Oleviste khk (?)

Niisiis ei ole vihjeteks linna initsiatiivile Oleviste raamatukogu asutamise juures alust: rae ega teiste ülelinnaliste asutuste sellesuunalisest tegevusest mingeid andmeid ei ole ning selliste teadete puudumine ei tule mitte halvast säilivusest, vaid 16. sajandi keskpaigast tegelikult säilinud dokumentaalsed mainimised ja raamatute sissekirjutused näitavad, et selliseid teateid ei pidanudki olema. Nagu peagi näeme, toimus umbkaudu samalaadne raamatukogu kujunemise protsess samal aja paiku ka Niguliste kiriku juures, kuigi arvatavasti tagasihoidlikumate tulemustega. Otseselt linnale ja ülelinnalistele asutustele alluvaks asutuseks kujunes Oleviste raamatukogu siiski alles 17. sajandi keskel, kui linn raamatukogude ümberkorraldamise ja taaselavdamise asjas initsiatiivi haaras, kuigi isegi siis ei nimetata seda linnaraamatukoguks (*Stadtbibliothek*).³⁴⁶ Just siis võtab Heinrich

³⁴³ Sissekirjutuse juures majamärk initialsidega HH; vrd Derrik, *Das Bruderbuch der Revaler Tafelgilde*, lk 278; Hahn, *Revaler Testamente*, lk 618.

³⁴⁴ Sissekirjutuses on kõigepealt hakatud eesnimena kirjutama Catha[rina], mis on pooleli jäetud ja maha tõmmatud ning seejärel kirjutatud Margareta; hiljem on ka see maha tõmmatud ning rea kohale kirjutatud Gertrud. Hinrik Dellinckhuseni abikaasa on 1538 olnud Margarete (Derrik, *Das Bruderbuch der Revaler Tafelgilde*, lk 71). Võib-olla pole võimatu, et igapäevasuhtluses Gertke või Gretena tuntud naiste ristinimeks võisid kirjutajad oletamisi pidada kord Margaretet, kord Gertrudit ja sellest ka siin parandus. Kirjalikus asjaajamises nimetati lesknaisi sageli hoopis üksnes nende kadunud abikaasa perekonnanime järgi.

³⁴⁵ Everhardus (Evert) Dellinckhusen ei olnud Gertrud Dellinckhuseni poeg, nagu on oletatud Artikkel IV, lk 25, viide 74, kuna tema vanemad olid Conrad Dellinckhusen vanem (eelmises viites nimetatud Hinriku vend) ja Magdalena; vrd Põltsam-Jürjo, Inna. Conrad Dellingshuseni joonistatud maailm = *The Worlds of Conrad Dellingshusen in Quill and Ink*. Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv, 2024, lk 22.

³⁴⁶ Robert, Tallinna linna Oleviste raamatukogu, lk 18.

Bröcker raamatukogu raamatute sissekirjutusena kasutusele *Bibliotheca Revaliensis ad D. Olai* ('Tallinna raamatukogu Oleviste kiriku juures')³⁴⁷ ning kujundab nimetusega *alte Revalsche Bibliothec* ('vana Tallinna raamatukogu') Oleviste raamatukogule järelpõlvede silmis algusest peale linnaraamatukoguliku maine.

Oleviste raamatukogu 16. sajandi kollektsooni uurimise lähtepunktiks on ühelt poolt Gristi inventar ning teiselt poolt Heinrich Bröckeri raamatukogunimekiri 1660. aastatest, mille algusossa on sisse kantud „vanast Tallinna raamatukogust järele jäänud“ raamatud.³⁴⁸ Bröckeri nimekirjas on „vana Tallinna raamatukogu“ raamatute kohta 94 kannet, mis konvoluute ja mitmekõitelisi väljaandeid arvestades esindavad 117 teost vähemalt 162 köites.³⁴⁹ Fraas „järele jäänud“ viitab raamatukogu vahepealsele hooletusse jätmisele ja raamatute kaole. Raamatukogu hooletusse jätmisele viidatakse juba ka 1606. aasta Tallinna kirikukorras, kuid vaatamata tollastele kavatsustele järgneva poole sajandi jooksul olukord ei paranenud.³⁵⁰ Ei ole täpselt teada, mis 16. sajandi lõpuosas ja 17. sajandi esimesel poolel raamatukogu raamatutega juhtus ning kas lisaks pikaajalistele protsessidele oli oma osa ka ühekordse(te)l õnnetusjuhtumi(te)l. Kyra Robert oletas, et lisaks sõjale, taudidele, näljale ja majanduslangusele avaldas mõju ka luterluse kinnistumise faasi lõpulejõudmine, mille tõttu kadus esialgne vajadus varustada uue usu kuulutajaid vajaliku kirjandusega, ning lisaks polnud nii teadusliku suunitlusega raamatukogu Tallinnas lihtsalt kellelegi vaja.³⁵¹ Selle kõige pärast katkes siis ka 1560. aastatel raamatukogu aktiivne varustamine uue kirjandusega. Klöcker toob välja, et varaste koduloolaste teadete järgi võis raamatukogu kannatada saada tulekahju(de) tõttu, kuid selle ajajärgu tuntuima, 1625. aasta Oleviste põlengu hävitustööd ei pea ta teadaolevaid asjaolusid arvestades tõenäoliseks.³⁵²

Samuti ei ole teada, kui suur osa raamatutest oli kaotsi läinud, kuid 1560. aastast varasemate raamatute puhul sobib üheks väga umbkaudseks orientiiriks Gristi kogu, millest oli Bröckeri ajaks alles (ja on ka tänini) umbes üks kolmandik (vrd allpool, ptk 4.2.7). Hävingu iseloomu kohta võib mõningaid vihjeid anda Bröckeri nimekirja kantud „vana Tallinna raamatukogu“ kuni 1560. aastateni ilmunud osa jagunemine formaatide vahel. Või õieti – kui jagunemisest üldse saab rääkida: kõik

³⁴⁷ Veel 1619 on annetuskirjes juttu lihtsalt Oleviste raamatukogust: *Diese alte Bibel hat der Herr Schloßvogt Lorenz Bielefeldt ... zu S. Oloff Liberey verehret ...* (TLÜAR, I-2247, 1. kd).

³⁴⁸ Bröcker, Verzeichnüs, fol. 4r: *von der alten Revalschen Bibliothec, sent Ao. 1552. überblieben, und jetzo, in S. Olai Kirche, annoch vorhanden sind.*

³⁴⁹ Vrd Artikkel IV, lk 13 ja viide 14; seal 163 köidet. Köidete arvu on praegu kahe võrra muudetud varasemate arvestusvigade tõttu. Mis raamatute kohta käib Bröckeri sissekanne „XIX. Bücher des Thomae Aquinatis mangeln (Reinhold Grist)“ (Bröcker, Verzeichnüs, fol. 8r), ei ole õieti aru saada: Gristi inventaris nimetatud Aquino Thomase raamatud olid kõik endiselt alles. Kui aga tõesti pidanuks arvestuslikult olemas olema veel 19 Aquino Thomase raamatut, peaks köidete ja võib-olla ka teoste arvu suurendama. Bröcker on mujalgi arvestusse kaasanud seeriaste üksikuid köiteid, mida vähemalt nimekirja koostamise ajal kohal ei olnud, kuid neil juhtudel on alati vähemalt mõni köide seeriast siiski olemas olnud.

³⁵⁰ Robert, Ühest huvitavast kultuuriloolisest dokumendist.

³⁵¹ Robert, Tallinna linna Oleviste raamatukogu, lk 16–17.

³⁵² Klöcker, Der älteste Katalog, lk 324, viide 7 ja 331–333.

kuni 1560. aastani ilmunud raamatud on fooliod peale ainult kolme kvartformaadis erandi, väiksemaid formaate pole üldse mainitud. Kolmest kvardist kaks on Lucas Lossiuse „Psalmodia“ väljaanded, mis sissekirjutuste ja käsi-kirjaliste täienduste järgi on veel vähemalt 1628. aastal olnud kasutusel Oleviste kirikus, st teenistusel, ja seega mitte tollal raamatukogu koosseisus³⁵³; üksnes kolmas köide, mis nüüdseks on ammu kadunud³⁵⁴, võib olla juba varem raamatukokku kuulunud. Lisaks neile on „vana Tallinna raamatukogu“ nimekirjas veel 20 köidet vaimulike vokaalteoste häälepartiide raamatuid, mis on ilmunud 16. sajandi lõpus ja 17. sajandi alguses ning need on kõik just kvartformaadis.³⁵⁵ Kuid need noodid osteti Oleviste ja Niguliste kiriku jaoks alles 1635. aastal, et „kirikutes head muusikat saaks ette kanda“.³⁵⁶ Seega on ilmne, et kogu kirikumuusika osa oli koguga liidetud alles tunduvalt hiljem: pärast 1635. aastat, ent lõplikult võib-olla isegi alles Bröckeri ajal, sest sisse on see kantud ümbritsevast mõnevõrra erineva käekirjaga.

See, et kogu 1550.–1560. aastate säilinud kollektsioon on niisiis sisuliselt tervikuna fooliod, tundub ebaloomulik: ootuspäraselt võinuks väikestes formaatides raamatud olla umbkaudu sama palju kui foolioide, võib-olla isegi rohkem. Näiteks 23-st Tallinna Linnaarhiivis asuvast tõenäolisest Tallinna dominiiklaste köitest, mille väljaannete ilmumisaegad langevad 15. sajandi lõppu ja 16. sajandi algusse, on 11 kvart- või oktaavformaadis. Kataloogis, mida on oletamisi peetud Oleviste raamatukogu 17. sajandi algupoole ostunimestikuks, on 2022-st formaadi järgi liigitatud raamatust (st kõigist peale noodiraamatute) foolioformaadis ainult 227, st 11% või 1/9.³⁵⁷ Tõsi, on ka teistsuguseid näiteid: Flensburgi Niguliste kiriku raamatukogu esimeses nimestikus 1580. aastast on 80-st köitest „peaaegu kõik“ fooliod, 1681. aastal leidis seal 279 fooliot ja 76 väiksemat formaati köidet (kogu polnud pärast 17. sajandi algust enam palju täienenud).³⁵⁸ Päris selline olukord Oleviste raamatukogus siiski olla ei saanud. Kindlasti on väiksemates formaatides raamatuid olnud Reinold Gristi pärandi hulgas: näiteks sellised Bröckeri ajaks kadunud raamatud, mis peituvad kirjete *Grammatellus cum glossa alemanica*,

³⁵³ Luuk/Reimo/Valk-Falk, Omanikumärkidest, lk 108.

³⁵⁴ Bröcker, Verzeichnüs, fol. 6r: *Hieronymi Hangesti Tr. Contra Lutherum de Libero Arbitrio, Parisiis, 1515; Lampert. Campestri contra M. Lutheri Apologiam, ibid., 1523; Iacob. Hoechstrati Disput. Contra M. Luther, [ibid.], 1526*; vrd Artikkel IV, lk 13, viide 14.

³⁵⁵ Bröcker, Verzeichnüs, fol. 6r.

³⁵⁶ Heinmaa, Heidi. Protestantlik kantoriinstitutsioon Tallinnas 16.–17. sajandil. (Eesti muusikaloo toimetised, 4). Tallinn: Eesti Muusikaakadeemia, 1999, lk 41–42, 115–116; vrd ka Schaper, Anu. Tallinna vanimast noodikataloogist. – Katre Kaju (toim). Piiri peal. Võim, usk ja kirjasõna siin- ja sealpool Rootsi aega. (Rahvusarhiivi toimetised = Acta et commentationes Archivi Nationalis Estoniae, 4 (35)). Tartu: Rahvusarhiiv, 2021, lk 239–259, siin lk 254.

³⁵⁷ Vrd Klöcker, Der älteste Katalog, lk 324. Keskelt läbi mõnevõrra uuemate raamatute puhul võis väiksemate formaatide arv ollagi veel suurem kui kõige vanemal osal. Kas selle nimestiku näol on tegu tõesti Oleviste raamatukogu ostunimestikuga, on siiski mõnevõrra kaheldav, sest praeguse seisuga pole kindlalt teada ühtegi sellesse nimekirja kantud raamatut, mis ka alles oleks; samuti ei ole neid raamatuid kantud alates 1668. aastast peetud Felssbergi nimekirja.

³⁵⁸ Kraack, Die St.-Nikolai-Bibliothek, lk 13, 15–16.

Epitomata logicae, *Stultifera nauis*, *Enchiridion Erasmi Roterodami* või *Celfodina* taga, pole Gristi ajal teadaolevalt foolioformaadis ilmunudki.³⁵⁹ Võib eeldada, et ka näiteks breviaar ja Vergiliuse teosed võisid Gristil olla väiksemas formaadis. Pole ka alust kahtlustada, et Bröckeril jäid väiksemad formaadid millegipärast üles kirjutamata või et ta kavatses seda teha hiljem: kümmekond aastat hilisemas Jacob Felssbergi nimekirjas, mis ilmselgelt on täielikkuse taotlusega, ei ole samuti peaaegu ühtegi 1560. aastast varasemat väikeseformaadilist teost, mille puhul oleks kindel või väga tõenäoline, et see olnuks raamatukogus juba 16. sajandil.³⁶⁰ Samas mõned selgelt 1550.–1560. aastatel raamatukogus leidunud ja tänini säilinud foolioformaadis köited, mis esinevad Felssbergil, on Bröckeril tõesti üles märkimata jäänud.³⁶¹ Nii tundub tõenäoline võimalus, et Oleviste kogu vanimast osast oli Bröckeri ajaks alles ainult foolioformaad, ent väiksemad formaadid olid kaotsi läinud. Väiksemaid raamatuid võis pikaajalise hooletuse tagajärjel küll ka juba oma väiksuse tõttu rohkem kaotsi minna, kuid pole võimalu, et täielikule kaole aitas kaasa ka mingi üksiksündmus 16. sajandi lõpus või 17. sajandi algul, mis tabas kohta, kus asusid väiksemad formaadid, ent mitte fooliote hoiukohta.

Oleviste raamatukogu kindlalt teada olev (kaasaegsete sissekirjutustega tõendatud) 1550. aastate kollektsioon – mis oli alles Bröckeri ajaks ja suuresti ka tänini –, on kaht alapära: Reinold Gristi pärand ning 1550. aastatel omandatud uued raamatud.³⁶² Kolmanda, natuke hilisema kategooria moodustavad 1564. aastaga dateeritud, st tõenäoliselt sel aastal Tallinna jõudnud Rakvere frantsisklaste konvendi raamatud (vt eestpoolt, ptk 4.1.3). Üldise seisukoha järgi jõudsid viimased otse Oleviste raamatukokku³⁶³, ent on ka oletatud, et nende algne peatuspaik Tallinnas võis olla pigem Niguliste kiriku raamatukogu.³⁶⁴ Lisaks neile kolmele liigile on Bröckeri nimekirjas registreeritud 24 köidet, millest 22 on praegugi alles, mis võivad, aga ei pruugi olla Oleviste raamatukokku jõudnud selle esimes(t)el aastkümne(te)l: mingeid sissekirjutusi raamatukokku jõudmise kohta neis ei ole. Nende hulgas on neli kindlalt ja kaks suure tõenäosusega dominiiklastelt pärit köidet³⁶⁵, Zacharias Hasele kuulunud Hieronymuse teoste köide (vt allpool, ptk 4.2.8), katoliiklikke raamatuid 16. sajandi teisest veerandist, mis sisu järgi võinuks samuti kuuluda Rakvere frantsisklastele, kuigi mingid välised tunnused sellele otseselt ei viita³⁶⁶, ning mõned veel vanemad raamatud, mis

³⁵⁹ Vt VD 16; USTC; ISTC; ka *Secreta Alberti Magni mulierum* 91-st väljaandest vaid üks oli olnud foolio.

³⁶⁰ Artikkel IV, lk 16–17.

³⁶¹ Näiteks Martin Luther. In *Genesin enarrationum ... Tomus tertius [quartus]*. Nürnberg: Johann vom Berg, Ulrich Neuber, 1552 (TLÜAR, I-2203), mille on sissekirjutuse järgi Oleviste raamatukogule annetanud Urban Dene 1555.

³⁶² Järgnevalt on käesolev alapeatükk põhiosas kokkuvõtte Artiklist IV, eriti lk 17–29.

³⁶³ Vrd nt Artikkel II, lk 187.

³⁶⁴ Valk-Falk, Niguliste kiriku järelejäänud raamatutest, mis anno 1660, lk 134–139.

³⁶⁵ Vt Artikkel I, lk 104–105, nr 2.1–6.

³⁶⁶ *Ibid.*, lk 109–110, nr 3.14, 3.17, 3.18.

võinuks samuti pärineda mõnest kloostrist³⁶⁷. Ent pigem võib siiski eeldada, et enamus neist raamatuid jõudis Oleviste kogusse mingil muul ajal, kuna neis pole raamatukokku saabumise sissekirjutusi, mis Gristi ja 1550. aastate uutes raamatutes peaaegu alati olemas on.³⁶⁸ Seejuures pole ka võimatu, et mõni neist raamatuid oli Olevistes, sealsete vaimulike käsutuses juba varem, enne 1550. aastaid, ja integreeriti raamatukogu koosseisu kohe selle asutamisel. Lõpuks on 1560. aastast varasemate raamatute seas registreeritud ka mõni, mis selle aasta seisuga kindlasti Oleviste raamatukogu koosseisu ei kuulunud: kaks köidet Hieronymus Welleri ja Johannes Brenzi piiblikommentaaridega, mille seppade tsunft annetas 1573. aastal Niguliste kiriku raamatukogule ja mis jõudsid Oleviste raamatukokku teadmata ajal, ning vana kaheköiteline alamsaksakeelne Piibel, mis annetati Oleviste raamatukogule 1619. aastal³⁶⁹.

Niisiis koosnes Oleviste raamatukogu vähemalt 1560. aasta seisuga (põhiosas) kahest sisu poolest küllalt erinevast osast. Esiteks ligi 150 raamatukogule aluseks saanud Reinold Gristi raamatut, mille seast uusimadki on ilmunud enne 1520. aastat ja millest valdav enamus ei pruukinud katoliikliku sisu tõttu enam kuigi aktuaalsed olla. Lähemalt tuleb nende sisust juttu allpool (vt pkt 4.2.8). Nagu öeldud, pole võimatu, et neid täiendas veelgi mõni samalaadne vana katoliiklik väljaanne. Ning nagu Rakvere raamatute näitel näha, ei põlatud seda laadi täiendusi ära edaspidigi. Kogu teise osa moodustasid aga täiesti värsked, valdavalt 1550. aastatel ilmunud raamatud, mille algne koguarv pole teada, kuid mis teadaolevas ja säilinud osas on suures enamuses teoloogilise sisuga. Kõik need raamatud on annetanud Tallinna (ilmalik) eliit – komtuur Franz von Siegenhoven, müntmeister Urban Dene, suurkaupmehed, kodanikud, nende lesed (vrd eestpoolt). Et enamus raamatuid on annetatud vähem kui kümne aasta jooksul, paljud isegi aasta-paari jooksul pärast ilmumist, ning uhke köite saanud alati vahetult enne annetamist (vt järgmine lõik), on selge, et tegemist ongi spetsiaalselt annetuseks ostetud raamatutega, mitte annetajate varasema varaga.³⁷⁰ Lisaks poleks enamuses ladinakeelsed akadeemiliselt teoloogilise sisuga väljaanded ilmalikule tavalugejale paratamatult vajalikud olnud.

See, et tegu on temaatiliselt suhteliselt kindlalt piiritletud valikuga (vt altpoolt), näitab omakorda, et valiku tegijateks olid raamatukogu koostamise sisulised juhid, kes edastasid oma soovid potentsiaalsetele annetajatele, mitte annetajad

---

³⁶⁷ Näiteks seitsmeköiteline Hugo de Sancto Caro jutluste vormis glosseeritud piibliväljaanne, mille köited on varustatud ketiga: Biblia latina cum postillis Hugonis de Sancto Caro, T. I–VII. Basel: Anton Koberger, Johann Amerbach, 1498–1502. Bröckeri (Verzeichnüs, fol. 8r) ja Felssbergi (Verzeichniss, lk 85) ajal olid kohal I, II, V ja VII köide, praegu on lisaks neile olemas ka III kd, mis köite järgi otsustades on siiski algusest peale samasse seeriasse kuulunud (TLÜAR, I-2320, I-1061).

³⁶⁸ Alternatiivina võiks oletada, et sissekirjutus tehti austuse märgiks järjekindlalt ainult annetajailt saadud raamatutesse, kuid niisama „juhuslikult“, näiteks mingite varasemate kogude ümberkorraldamise käigus raamatukokku sattunud köiteid ei pruugitud üldiselt niimoodi tähistada.

³⁶⁹ Artikkel IV, lk 14 ja viited 19, 21.

³⁷⁰ Artikkel IV, lk 27.

ise. Nii on erinevalt pärandiks saadud ja sisult märgatavalt aegunud Gristi kogust tegemist teadlikult ja sihipäraselt komplekteeritud kaasaegse kollektsiooniga, mis ilmselt õnnestus koostada otseselt kiriku või linna vahendeid kaasamata. Siinkohal oleks paslik küsida, kes ja kuidas aktsiooni korraldas, kuid dokumentaalseist allikaist pole selle kohta midagi teada. Kuigi helled annetajad olid väarikad linlased, siis asja sisulised koordinaatorid pidid tõenäoliselt olema siiski vaimulikud ja/või kooliõpetajad.³⁷¹ Oleviste vaimulikest tuleb esmalt kõne alla pärast Peter van Halle surma pastori puudumisel 1550. aastal asepastoriks kutsutud noor Königsbergi ja Wittenbergi haridusega magister Johannes Robertus von Geldern, hilisem piiskop ja suure isikliku raamatukogu omanik, kes – nagu juba mainitud tema tehtud sissekirjutused näitavad – vähemalt mingis funktsioonis raamatukogus toimetas³⁷²; teiseks samuti Königsbergis õppinud Bartholomeus Frölich, kes 1540. aastate lõpus õpetas linnakoolis ja ordineeriti 1551 Oleviste diakoniks³⁷³, ning lõpuks 1553. aastal Mihkli kiriku pastori kohalt Oleviste pastoriks tulnud vana Hermann Gronau, kes pikemat aega oli olnud ka kooliõpetaja, keda aga peetud pigem konservatiivseks vaimulikuks³⁷⁴. Samuti oleks mõeldav 1549. aastal linnakooli juhiks kutsutud Nicolaus Tegelmani kaasalöömine (tema kohta vt natuke allpool).

Bröckeri nimekirja ja säilimuse andmeid kombineerides on teada 51 raamatut (köidet), mille Tallinna eliit annetas raamatukogule 1550.–1560. aastatel. Neist on alles 31, mille annetamisaastateks on sissekirjutuste järgi 1555–1561.³⁷⁵ Säilinud väljaannete ilmumisaastateks on ühe varasema erandiga 1545–1560, osa mittesäilinuist oli tõenäoliselt siiski ilmunud hiljem 1560. aastatel.³⁷⁶ Peaaegu kõigil köidetel on esikaane siseküljel ladinakeelne dateeritud sissekirjutus annetamise kohta, mis on alati koostatud ühtse skeemi järgi, seega juba raamatukogus meelepidamiseks ja austuse märgiks.³⁷⁷ Peaaegu kõik köited, mis on originaalkujul säilinud, on kaanel pime trükitüüpidega dateeritud: kõige sagedamini 1555.,

³⁷¹ Võrdluseks võib taas tuua Flensburgi Niguliste kiriku raamatukogu kujunemise 1570.–1580. aastatel, mille juures on alati hinnatud kohalike suurkaupmeeste, eelkõige oma koguduse liikmete panust, mille taga aga seisis siiski kiriku pastor, Wittenbergis õppinud Sebastian Schröder, kes annetusaktsiooni korraldas; vt Kraack, *Die St.-Nikolai-Bibliothek*, lk 14, 21–26.

³⁷² Aarma, *Põhja-Eesti vaimulike lühielulood*, nr 268; Kivimäe, Teated senitundmatu eesti keelse katekismuse kohta, lk 392–395; vrd Artikkel V, lk 166–169.

³⁷³ Aarma, *Põhja-Eesti vaimulike lühielulood*, nr 254.

³⁷⁴ Aarma, *Põhja-Eesti vaimulike lühielulood*, nr 314; vrd Johansen/zur Mühlen, Balthasar Rüssow, lk 139.

³⁷⁵ Artikkel IV, lk 24; hiliseima teadaoleva annetuse aastaarvu on siin korrigeeritud praegu Riias asuva Magdeburgi „Centuriate“ köite sissekirjutuse järgi; vrd *ibid.*, lk 13, viide 15: artikli ilmumise järgse *de visu* kontrollimise tulemusena selgus, et Riias säilinud köide sisaldab täpsemalt I–III osa ning sissekirjutuse õige aastaarv on 1561, mitte 1562.

³⁷⁶ Viimane puudutab Magdeburgi „Centuriate“ hilisemaid osi, mis pole säilinud; seeria viimane, 13. osa ilmus alles 1574. aastal (VD16 E 238), kuid pole selge, kas see Tallinnas olemas oli: kui eeldada, et kokku oli kümme köidet (vrd Artikkel IV, lk 13, viide 15) ja kokku olid köidetud ainult I–III osa, mis on teistest väiksema mahuga, siis võis raamatukogus olla ainult 12 osa.

³⁷⁷ Artikkel IV, lk 24.

harvem 1556. või 1558. aastaga.³⁷⁸ Kõigi foolioköidete puukaaned on kaetud maarjasparknahaga, mis on kaunistatud luterlikul Saksamaal sel ajajärgul valitsenud renessanslikus nn Wittenbergi stiilis pimetrukidekooriga. Kujundused on teostanud kaks või kolm erinevat meistrit (või töökoda), kellest üks on nn Tallinna privileegideraamatu meister, kelle töökoja loominguks on Tallinnas säilinud arvukalt teisigi näiteid³⁷⁹, ja teine nn meister T.S., keda on peetud Tallinna meistriks³⁸⁰, kuid et tema köiteid rohkem Tallinnas teada ei ole, kui Urban Dene Oleviste raamatukogule annetatud raamatud, võib tegu olla ka importtoodanguga.³⁸¹

Temaatiliselt jagunevad Oleviste raamatukogu 1550. aastate uudisteosed põhiliselt kahte rühma: esiteks Lutheri ja luterlaste ning teiseks kirikuisade teosed.³⁸² Luther ja kirikuisade teosed kuulusid üldistava uurimuse andmeil olulisemate temaatiliste rühmade hulka näiteks ka Mecklenburg-Vorpommerni varauusaegsetes kirikuraamatukogudes, ent seal kolmanda keske rühma, piibliväljaannete kõrval, ning neile liitusid veel muu teoloogiline kirjandus, jutlustekogud jms, mida kõike leidis küll Oleviste raamatukogu reformatsiooniaegse (st peamiselt Gristi päritolu) kirjanduse seas, ent 1550. aastate uudiskirjanduse hulgas teada ei ole.³⁸³

Luther on Oleviste kogus esindatud peamiselt värske kogutud teoste väljaannetega. Alates 1539. aastast ilmunud Lutheri kogutud teoste sarjade mahukad köited võimaldasid aegade jooksul trükitud laialipillutatud, sageli väikesemahulised kirjutised kättesaadavaks teha ühiste kaante vahele koondatuna ning ühes sellega panid need aluse teoste kaanoni kujunemisele.³⁸⁴ Esimese, Wittenbergi väljaande köited ilmusid mitmes trükis ja mitme kirjastuse väljaandel ning peagi ka järeltrükkidena teistes linnades. Suurima usuautoriteedi kogutud teoste soliidse väljaande omandamine sai nii raamatukogudele kui vaimulikele praktilise väärtuse kõrval kahtlemata ka prestiiži või muus mõttes emotsionaalseks küsimuseks. Tallinnaski jõudsid kogutud teoste köited peagi nii institutsionaalsete kogude kui ka üksikute vaimulike valdusse. Oleviste raamatukogule

---

³⁷⁸ *Ibid.*, lk 24–25.

³⁷⁹ *Ibid.*, lk 25, viide 75; töökoja kohta vt Rebane, LVCREC – VENVS – IVDITT, lk 173–187, 284–295.

³⁸⁰ Treumann, Vanemast raamatukultuuriloost, lk 30; Luuk/Reimo/Valk-Falk, Omanikumärkidest, lk 105.

³⁸¹ Vrd Rebane, LVCREC – VENVS – IVDITT, lk 188–203, 301–307; pealkirja „Urban Dene köiterühm“ all on seal käsitletud tõenäoliselt kahe erineva töökoja toodangut, mida ühendab tellija Urban Dene.

³⁸² Järgnevad kaks lõiku kujutavad endast põhiliselt täiendustega kokkuvõtet Artiklist IV, lk 28–29.

³⁸³ Vrd Braun, Hellmut; Chamrad, Cornelia; Michaelis, Christiane. Historische Kirchenbibliotheken in Mecklenburg-Vorpommern: ein Projektbericht. – Zepf, Robert (Hrsg.). Historische Kirchenbibliotheken in Mecklenburg-Vorpommern. Modelle der Vernetzung, Erschließung, Erhaltung und Nutzung. (Veröffentlichungen der Universitätsbibliothek Rostock, 145). Rostock: Universitätsbibliothek, 2019, lk 3–26, siin lk 5.

³⁸⁴ Vt Michel, Stefan. Die Kanonisierung der Werke Martin Luthers im 16. Jahrhundert. (Spätmittelalter, Humanismus, Reformation, 92). Tübingen: Mohr Siebeck, 2016, lk 135–163.

annetas Tallinna müntmeister Urban Dene vähemalt 18 köidet Lutheri teoseid: nii viis köidet ladinakeelseid kui kaksteist köidet saksakeelseid teoseid Wittenbergi väljaandes, lisaks vähemalt 3.–4. osa Nürnbergis trükitud „Genesisi“ kommentaarist.³⁸⁵ Küllap oli algselt olemas ka viimati mainitud teose algusosa, võib-olla veel ladinakeelsete teoste 6. ja 7. köide, mis ilmusid vastavalt 1555. ja 1557. aastal, ja ehk muidki teoseid. Teisi luterlastest autoreid esindab üksnes 1550.–1560. aastatel Magdeburgi gnesioluterlikes ringkondades koostatud ja Baselis jooksvalt avaldatud monumentaalne kirikulugu, mida sajandite kaupa liigenduse järgi tuntakse „Centuriae“ (sks „Magdeburger Centurien“, e.k „Magdeburgi sajandid“) hüüdnime all.³⁸⁶ Magdeburgi „Sajandite“ hankimine kogusse pole imekspandav, kui arvestada, et gnesioluterlikud ideed olid muidugi Tallinnas hästi tuntud ja tunnustatud ning vähemalt Betza laovaru näitel ka kohalikul raamatuturul hästi esindatud.³⁸⁷

Kirikuisade teoste valik on väga esinduslik. Kreeklastest esinevad (ladina tõlkes) Eirenaios, Origenes, Eusebios ja teised kirikuloolased, Basileios Suur, Kyrillos Aleksandriast, Gregorios Nazianzosest ja Johannes Chrysostomos, ladinlastest Tertullianus, Cyprianus, Hilarius Poitier'st, Ambrosius ja kõige mahukamalt Augustinus. Selline valik sobib hästi nende kirikuisade nimekirjaga, kes olid Augustinusega eesotsas kõige suuremateks autoriteetideks Lutheri jaoks. Lutheri teoseis enim tsiteeritud kirikuisadest puuduvad kreeklastest ainult Pseudo-Dionysios Areopagita ja Athanasios, ladinlastest Hieronymus, Gregorius Suur ja kirikuloolane Rufinus.³⁸⁸ Kuigi sellestki rubriigist võib mõni teos jälle kaotsi läinud olla, pole võimatu, et näiteks Hieronymuse ja Gregorius Suure uusväljaandeid ei peetud vajalikuks seepärast, et Gristi pärandina olid Hieronymuse kogutud teosed ja Gregoriuse üks peateoseid „Moralia“ korralikus väljaandes juba olemas. Vahest kõige omapärasema valikuna liitub kirikuisade teostele kalvinist Johann Heroldi koostatud vähetuntud varakristlike ja varakeskaegsete autorite kogumik „Orthodoxographa“, mis algkristluse õpetuse varal üritab

---

³⁸⁵ Artikkel IV, lk 17, 24, 27; saksakeelsetest teostest on säilinud vaid üks köide, ülejäänud on teada 17. sajandi nimestike põhjal; vt Bröcker, Verzeichnüs, fol. 7v; Felssberg, Verzeichniss, lk 77.

³⁸⁶ Teose kohta vt nt Scheible, Heinz. Die Entstehung der Magdeburger Zenturien. Ein Beitrag zur Geschichte der historiographischen Methode. (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte, 183). Gütersloh: Gerd Mohn, 1966; Diener, Ronald E. The Magdeburg Centuries. A Bibliothecal and Historiographical Study. Cambridge (Mass.): Harvard Divinity School (Ph.D. diss.), 1979; Hartmann, Martina. Humanismus und Kirchenkritik. Matthias Flacius Illyricus als Erforscher des Mittelalters. (Beiträge zur Geschichte und Quellenkunde des Mittelalters, 19). Stuttgart: Thorbecke, 2001.

³⁸⁷ Kreem, Juhan. Liivimaa ja Augsburgi Interim 1548. Lisandusi teadmistele reformatsiooni levikust Baltikumi. – Tuna, 4/2011, lk 6–16; *id.* Das Augsburger Interim in Livland. Evangelische und Altgläubige in den baltischen Landen in der Mitte des 16. Jahrhunderts. – Historisches Jahrbuch, 134, 2014, lk 121–141.

³⁸⁸ Artikkel IV, lk 27.

mahendada kaasaja konfessionaalseid vastuolusid.³⁸⁹ Kogu patristika esineb värskete humanistlikel põhimõtetel toimetatud Baseli väljaannetena Hieronymus Frobeni ja temaga seotud trükkalite pressilt. Et ka Magdeburgi „Sajandid“ on Baseli (Oporinuse) väljaanne, näitab, et Baseli väljaandjail oli Tallinna raamatumüüjate seas tõenäoliselt oma esindaja, kes võis korraldada ka raamatute koha peal köitmise. Ka 1550. aastate annetuste ainuke säilinud otseselt filoloogiline teos, Conrad Gessneri kreeka-ladina sõnastik on ootuspäraselt Baseli väljaanne.³⁹⁰ Ainsana langeb nii sisu kui väljaandmiskoha ning osalt ka ilmumisaaja poolest ansamblist välja konvoluut Johannes Schöneri matemaatiliste teoste (Nürnberg, 1551) ja Ptolemaiose „Almagesti“ ladina tõlkega (Köln, 1537)³⁹¹ – viimane neist oli päris kaua köitmata ostjat oodanud.

Lõpuks tuleb küsida, milleks sellist raamatukogu tollal Tallinnas vajada võidi. Gristi raamatute nimekirja seotusest nn vaeste koolipoiste institutsiooniga võib järeldada, et raamatukogu võis vähemalt esialgu kuidagi seotud olla Oleviste kiriku juures asunud Tallinna linnakooliga. Alates Leonid Arbusowist on omaks võetud käsitus, et linnakool oli pärast reformatsiooni luterliku haridusuuenduse tuules 1528. aastal ümber kujundatud humanistlikuks ladina- või triviaalkooliks, mille õpetajad olid sageli Wittenbergi ülikooli haridusega.³⁹² See põhineb suuresti Arbusowi veendumusel, et uuendajaks oli Wittenbergis õppinud Joachim Walther, kes selle aasta lõpus kooli tööle asus, kuna 1529. aasta algul kandsid kooliõpilased Tallinna raekojas ette Terentiusse komöödia „Andria“, mis sobib hästi humanistliku haridusuuenduse indikaatoriks.³⁹³ Kindel see siiski pole, et Terentiusse lavalettoojaks oli Walther, kuna koolis töötas sellal edasi ka varasem õpetaja Hermann Gronau, ning kuigi Waltheri (õpetas koolis kuni 1531) uuendaja roll pole võimatu, ei ole kooliõpetuse sisu kohta esialgu siiski mingeid andmeid.³⁹⁴ Alles hilisema koolijuhhi (rektori) Marcus Leo kirjast raele ilmneb, et 1540. aastail oli koolis kolm klassi nagu tollal tavaline: madalamas klassis õpiti lugemist, kirjutamist ja katekismust, keskmises algas põhjalikum ladina keele õpetus, mis jätkus ladina grammatika ja kooliautorite lugemisega kõrgemas klassis. Kõigis astmes oli õpetus läbi põimitud usuõpetuse ning koorilaulu ja muusikalise

³⁸⁹ *Orthodoxographa Theologiae sacrosanctae ad syncerioris fidei Doctores numero LXXVI, ecclesiae columnina luminaque clarissima, Authores partim Graeci, partim Latini ...* Basel: Heinrich Petri, 1555 (TLÜAR, I-2250). Teose kohta vt Backus, Irena. *Historical Method and Confessional Identity in the Era of the Reformation*. (Studies in Medieval and Reformation Traditions, 94). Leiden, Boston: Brill, 2003, lk 253–255.

³⁹⁰ Artikkel IV, lk 27, viide 84.

³⁹¹ *Ibid.*, lk 26, viide 79.

³⁹² Arbusow, *Einführung*, lk 687–690.

³⁹³ Arbusow, *Einführung*, lk 688; Joachim Waltheri kohta Tallinna koolmeistrina vt Kivimäe, *Reformatsioon, humanism ja kooliuuendus*, lk 44–48; tema edasise karjääri kohta Aarma, *Põhja-Eesti vaimulike lühielulood*, nr 1048.

³⁹⁴ Vrd Kivimäe, *op. cit.*, lk 46–52; Gronau kohta ka Aarma, *Põhja-Eesti vaimulike lühielulood*, nr 314.

ettevalmistusega.³⁹⁵ Selline oli siiski veel suhteliselt madala tasemega kool. Hiljemalt aastast 1549 kuni umbes 1556. aastani oli linnakooli rektor Rostockist pärit ja seal ülikooli lõpetanud Nicolaus Tegelman, kelle saabumisega on samuti seostatud linnakooli ümberkorraldamist tõeliseks ladinakooliks.³⁹⁶ Tegelmani uuenduste sisu kohta pole küll otseseid teateid, kuid kaudsete andmete põhjal saab tuletada, et tema ajal kooli õppekava laienes tõepoolest veelgi. Nimelt on vaeste koolipoiste eestseisja arveraamatus alates 1555. aastast koolipoistele ostenud rohke madalama taseme õppekirjanduse kõrval mitut puhku nimetatud ka retoorika ja dialektika käsiraamatuid, kreeka keele õpperaamatuid, antiikautoritest Terentiust ning Melanchthoni teoloogia-alast peateost „Loci communes“.³⁹⁷ Need ained, autorid ja raamatud on ligilähedaselt samad, keda või mida on nimetatud Johannes Bugenhageni Lübecki ja Hamburgi kirikukordades sätestatud linnakoolide kõrgemate klasside õppekavades, Tallinnast puuduvad andmed ainult mõnede antiikautorite ja heebrea tähestiku õppe kohta viimases klassis.³⁹⁸ Nii pidi sellise õppekava läbimine olema juba enam-vähem piisav ülikooli astumiseks.

Oleviste kogu teadaolevat koostist arvestades on siiski selge, et suurem osa sellest oli kaugelt üle kooliõpilaste taseme. Gristi läbinisti katoliiklikus haritlasraamatukogus (vrd allpool, ptk 4.2.8) oli väga vähe sellist, mida linnakooli õpilasele võinuks vaja minna – kui, siis ehk antiikautorite või humanistide teosed, kuid enamusele õpilastest käinuks needki üle jõu. Ka raamatukogu kollektsiooni edasine areng, niivõrd kui sest säilinud raamatute põhjal teada on, ei näita linnakooli õpilaste vajaduste silmaspidamist. Teadaolevaist 1550. aastate teisel poolel Oleviste kogusse hangitud raamatuid võinuks otseselt õpilastele kasu olla ehk vaid kreeka-ladina sõnaraamatust. Seega on ilmne, et orienteeruti pigem kõrgelt haritud lugejaskonnale – raamatute põhiliselt teoloogilist suunitlust arvestades eelkõige vaimulikele ja kooliõpetajatele. Kõige igapäevasemalt võinuks kirikuõpetajatele ära kuluda Lutheri teoste väljaanded. Samas kirikuisade teosed eeldanuks justkui juba mõnevõrra tõsisemat teoloogiastuudiumi, mis pastorite seaski ei pruukinud kõigile jõukohane olla. Veelgi enam käib see Gristi katoliiklike teoloogide või jutlustajate tööde (ettevaatusega suhtudes) lugemise kohta. Nii jääb

³⁹⁵ Schieman, Theodor. Materialien zur Geschichte des Schulwesens in Reval. I. Schreiben des Rectors der Revaler Stadtschule, Marcus Leo and den Rath der Stadt Reval, 1546. – Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands, Bd. 4, H. 1. Reval, 1887, lk 1–5; vrd Kivimäe, *op. cit.*, lk 52–58.

³⁹⁶ Siebert, Zur Geschichte der ehemaligen Trivialschule, lk 123; uueal ajal nt Robert, Tallinna linna Oleviste raamatukogu, lk 16; Tegelmani kohta vt Aarma, Põhja-Eesti vaimulike lühelulood, nr 979.

³⁹⁷ Altof, Tallinna vaeste koolipoiste õppekirjandus, lk 36–38; Altof, Vaesed koolipoisid, lk 68–80.

³⁹⁸ Sehling, Die evangelischen Kirchenordnungen, lk 340–342, 495–497; vrd Altof, Vaesed koolipoisid, lk 64. Bugenhageni viieklassilises õppekavas olid retoorika ja dialektika, kreeka ja heebrea keel kõrgeima klassi ained. Tallinnas teadaolevalt viieklassilist õppekava tollal ei olnud, kuid Melanchthoni kolmeklassilise ja Bugenhageni viieklassilise õppekava sisuline maht oli enam-vähem sama.

mulje, et raamatukogu koostajate plaanides oli vaimulike ja kooliõpetajate haridustaseme märgatav süvendamine ning võib-olla kavatseti seeläbi tõsta ka linnakooli taset – kuid peatselt peale tulnud pikk sõja ja majandusliku surutise periood tõmbas sellele kriipsu peale.

Siiski, kui eeldada, et järgneva sajandi jooksul kaotsi läinud raamatute seas oli rohkem just väiksemaformaadilisi, siis nende hulgas võis leiduda kooliõpilastelegi sobivat või vähemalt õpetajatele igapäevaseks koolitööks vajalikku kirjavarat: luterlike autorite nii teoloogilisi kui ka muude kooliprogrammi kuulunud distsipliinide alaseid teoseid, nagu katekismused, Melanchthoni „Loci“ ning keeleainete, matemaatika ja muusika õppekäsiraamatud, samuti Erasmuse ja teiste humanistide ning mõne antiikautori väljaandeid, mis esinevad eespool viidatud Marcus Leo linnakooli õppekavas või vaestele koolipoistele ostetud kirjanduse seas. Kirikuõpetajate vajadusi silmas pidades eeldanuks kindlasti piibliväljandeid mitmes keeles (luterlik Piibel puudus praegusi teadmisi mööda Oleviste raamatukogust tollal täiesti!), postille ning peale Lutheri teistegi luterlike autorite teoloogilisi teoseid. Võrdluseks võib tuua, et 16. sajandi luterlikes kirikukordades on kõige sagedamini nimetatavad raamatud, mis kirikutele peaksid kuuluma ja pastorite igapäevatööks vajalikud olema, saksa ja ladina Piibel, Lutheri postillid ja katekismused, samuti (kogutud) teosed, Augsburgi usutunnistus ja apoloogia, Melanchthoni „Loci“³⁹⁹ – Olevistes 1550. aastate kogus on nende seast prominentselt esindatud ainult Lutheri teosed. Samas kirikuisasid on kirikukordades mainitud vaid üksikutel juhtudel; Bugenhageni Braunschweigi kirikukord (1528) on üks väheseid, kus soovitakse otsesõnu raamatukogudesse kirikuisade (Augustinus, Ambrosius, Hieronymus „jt“) hankimist, kuna igauks ei jõua neid osta.⁴⁰⁰ Muidugi võib olla, et Olevistes kõige soovitu hankimiseni ei jõutudki, enne kui hoog rauges. Kuid seda ootamatum on siiski, et alustati suures valikus kirikuisadest, ka vähetuntuist, ja kirikuloost.

Luterliku Tallinna raamatukoguajalugu vaadeldes ei pääse mööda ka Niguliste kiriku raamatukogu küsimusest, mida on seni ainsana põhjalikumalt käsitleda üritanud Endel Valk-Falk.⁴⁰¹ On oletatud, et Niguliste kiriku juures oli raamatukogu juba enne reformatsiooni⁴⁰², kuid mingeid dokumentaalseid tõendeid selle kohta ei ole. Aastail 1473 kuni 1520 on Niguliste arveraamatus kaheksa korda

---

³⁹⁹ Schade, *Der Einfluß der Reformation*, lk 166–167.

⁴⁰⁰ *Ibid.*, lk 167–168.

⁴⁰¹ Valk-Falk, Niguliste kiriku „järelejäänud“ raamatutest; *id.*, Niguliste kiriku järelejäänud raamatutest, mis anno 1660. Valk-Falgi Niguliste kiriku raamatute nimekiri on mõnevõrra ülepaisutatud, kuna ilma selgitusteta on sinna lisatud kõik raamatud, mis tagastati 1664. aastal Oleviste raamatukogule Niguliste pastori Erich von Beecki pärandist, sealhulgas sellised, millel on selgesõnalised Oleviste raamatukogu sissekirjutused 16. sajandist; vrd Valk-Falk, Niguliste kiriku „järelejäänud“ raamatutest, lk 83–85, nr 41–52; *id.*, Niguliste kiriku järelejäänud raamatutest, mis anno 1660, lk 146–150; vrd Bröcker, *Verzeichnüs*, fol. 6r.

⁴⁰² Treumann, Tallinna vanemast raamatukultuuriloost, lk 34; Valk-Falk, Niguliste kiriku järelejäänud raamatutest, mis anno 1660, lk 130; Klöcker, *Das Revaler Bibliothekswesen*, lk 23–24.

mainitud raamatute köitmist⁴⁰³, kuid neil puhkudel on alati olnud tegemist liturgiliste raamatutega, mille olemasolu kirikus on ootuspärane ega kõnele omaette n-ö õpetatud raamatukogust. Siiski ei saa välistada ka päris raamatukogu: paljudes Saksa linnades olid kogudusekirikute juures raamatukogud juba 15. sajandil. Kui 1664. aastal mainitakse Niguliste raamatukogu jäänuste ületoomist Oleviste kokku, siis on nende 29 köite hulgas 21 reformatsiooniaegset.⁴⁰⁴ Kuigi mõni neist raamatuist jõudis eravaldusest Nigulistesse kindlasti alles pärast reformatsiooniaega, on ometi säilinud 11 varast köidet, mis on varustatud ketiga⁴⁰⁵, mis vihjab võimalusele, et Nigulistes oli isegi kettraamatukogu. Siiski on 1587. aastal mainitud, et Nigulistes leidis kloostreist pärinevaid raamatuid.⁴⁰⁶ Kui see teade on õige, võib see tähendada, et dominiiklaste konvendi raamatuid jagus pärast laialisaatmist lisaks rae kätte jäänule ja Oleviste kogusse sattunuile ka Nigulistesse.⁴⁰⁷ Teisalt võis üleskirjutaja ahelköiteid lihtsalt automaatselt kloostri raamatukoguga seostada, adumata, et selliseid võis leida ka reformatiooniaegsetes linnakirikutes. Seetõttu ei ole selge, kui palju raamatuid enne reformatsiooni Nigulistes oli ja kas neid saaks nimetada just raamatukoguks.

Varaseim säilinud sissekirjutusega tõendatud annetus Niguliste kirikule pärineb arvatavasti ajavahemikust 1512–1525, kui toomherra Johannes Rotert kinkis *Corpus juris civilis*’e kommentaarid (vt ptk 4.2.7); sellest peale saab kindlalt rääkida ka muude raamatute olemasolust Nigulistes peale liturgiliste. Tõenäoliselt kujuneski raamatukollektsioon esialgu peamiselt juhuannetuste teel. Järgmine, natuke kaheldav annetus on teada 1530. aastast (Sunnenschin, vt ptk 4.1.5). Konkreetselt raamatukogust on dokumentides ja sissekirjutustes juttu teadaolevalt alates 1550. aastate teisest poolest ja seejärel mõnda aega juba regulaarselt: 1557 kaupmees Jürgen Honerjegeri annetatud Lutheri teoste sissekirjutuses⁴⁰⁸, 1558 Niguliste pastori Johann Hobbingi testamendis pärandatud Lutheri teoste ja Piibli sihtkohana⁴⁰⁹, 1564. aastal ostetud Conrad Gessneri leksikoni „Kõigi kirjanike nimekiri“ sissekirjutuses⁴¹⁰, 1573 seppade tsunfti annetatud kahe

⁴⁰³ TLA.31.1.216, fol. 50r, 180v, 195r, 195v, 205r, 237r, 240v, 248v; vrd Treumann, Tallinna vanemast raamatukultuuriloost, lk 34.

⁴⁰⁴ Bröcker, Verzeichnüs, fol. 9rv.

⁴⁰⁵ Valk-Falk, Niguliste kiriku „järelejäänud“ raamatutest, lk 78–82, nr 7–8, 23–27 (konvo-luut), 29, 30.

⁴⁰⁶ Treumann, Tallinna vanemast raamatukultuuriloost, lk 34.

⁴⁰⁷ Mõne võimaliku sel viisil Nigulistesse sattunud oletatava dominiiklaste raamatu kohta vt Artikkel III, lk 83–84.

⁴⁰⁸ Valk-Falk, Niguliste kiriku „järelejäänud“ raamatutest, lk 77–78, nr 1–5; Artikkel V, lk 164–165 ja viide 44.

⁴⁰⁹ Valk-Falk, Niguliste kiriku „järelejäänud“ raamatutest, lk 76; vrd ka järgmine lõik.

⁴¹⁰ Conrad Gessner, *Elenchus scriptorum ominum, veterum scilicet et recentiorum*. Basel: Johannes Oporinus, 1551 (TLÜAR, XIV-21; vrd Valk-Falk, Niguliste kiriku „järelejäänud“ raamatutest, lk 83, nr 37).

piiblikommentaariide kõite sissekirjutuses⁴¹¹. Lisaks neile neljale juhule on umbes sama aja paiku Niguliste raamatukogu nimetatud veel dateerimata sissekirjutuses 1546. aastal ilmunud heebrea Piibli väljaandes.⁴¹² Nii paistab üsna tõenäoline, et samal aastakümnel, kui pandi alus Oleviste raamatukogule, üritati hakata viima senisest kõrgemale tasemele ka Niguliste raamatukollektsiooni, ning kaasaegsed allikadki selle kohta on üpris samalaadilised: peamiselt sissekirjutused raamatuis. Niguliste komplekteerimismeetod oli siiski teistsugune: kui Oleviste raamatukokku hangiti selge kava järgi peamiselt uuena kirikuisade ning Lutheri teoseid, siis Nigulistesse teadaolevalt just järelturul saada olevat, mis tingis valiku teatud juhuslikkuse ja võib-olla lähtuti rohkem annetajate endi eelistustest: Honerjegeri annetatud Lutheri teosed olid varem olnud pastor Jürgen Brandti omad, Gessneri teatmeteos oli köidetud juba 1555. aastal ja seega samuti kuulunud varem kellelegi teisele, seppade tsunfti annetustest vähemalt üks oli varem kuulunud piiskop Johannes Robertus von Geldernile.⁴¹³ Küll aga on väheste tuntud annetajate põhjal aimatav seos just Niguliste koguduse liikmeskonnaga: Jürgen Honerjeger elas Viru tänavas⁴¹⁴ ning seppade asuala oli tollases Tallinnas peamiselt Harju (Sepa) tänavas⁴¹⁵, mis mõlemad asusid Niguliste kihelkonnas. Võib vaid spekuloida, miks ei ole Nigulistest teadaolevate raamatute seas ühe rikkaima tallinlase, Niguliste koguduse liikme Urban Dene annetusi – kas oli Oleviste natuke varem alanud aktsioon Dene annetushuvi ammendanud või kahandanud või ei ole neid lihtsalt säilinud.

Annetuste vähesema koordineerituse tõttu ei kujunenud Niguliste raamatukogu koostis nii ühtseks kui Oleviste kogu oma ning väljaanded polnud nii uued. Katoliikliku aja mälestusena oli seal olemas Nicolaus de Lyra paljukõiteline glosseeritud piibliväljaanne ning alamsaksakeelne Piibel, patristikast kaks Augustinuse väljaannet, keskaja teoloogiast Bernard de Clairvaux jutlused⁴¹⁶ ning lisaks

---

⁴¹¹ Hieronymus Weller. *Samuelis liber primus, annotationibus pijs iuxta ac eruditius explicatus*. Frankfurt: Peter Brubach, 1555; Johannes Brenz. *Samuelis liber prior, sexagintasex homilijs ... explicatus*. Frankfurt: Peter Brubach, 1554 (TLÜAR I-1132, konvoluut); Johannes Brenz. *Esaia propheta, commentariis explicatus*. Frankfurt: Peter Brubach, 1550 (TLÜAR, I-1053); vrd Valk-Falk, Niguliste kiriku „järelejäänud“ raamatutest, lk 83, nr 38–40.

⁴¹² *En tibi lector Hebraica Biblia*. Basel: [s.n.], 1546 (TLÜAR, I-2318); vrd Valk-Falk, Niguliste kiriku „järelejäänud“ raamatutest, lk 78, nr 6.

⁴¹³ Vt eelmisi viiteid; Johannes Robertus von Geldernile kuulunud raamatu kohta ka Artikkel V, lk 169. Johannes Robertus oli surnud 1572, st aasta varem, kui seppade tsunft raamatu Niguliste raamatukogule annetas. Raamatu sattumist järelturule võib seletada Johannes Robertuse laste eeskostjale Joachim Waltherile esitatud süüdistusi vabas ringikäimises Robertuse pärandiga; vrd Kivimäe, Teated senitundmatu eestikeelse katekismuse kohta, lk 390–391.

⁴¹⁴ Kivimäe, Jüri. Jürgen Honerjeger – Tallinna suurkaupmees ja raehärra 16. sajandil. – *Vana Tallinn*, 32 (36), 2023, lk 185–200, siin lk 191, 197

⁴¹⁵ Johansen/zur Mühlen, *Deutsch und Undeutsch*, lk 110.

⁴¹⁶ Vastavalt Valk-Falk, Niguliste kiriku „järelejäänud“ raamatutest, lk 78–82, nr 7–11, 22, 12–20, 21, 29

mõned mõlema õiguse alased teosed⁴¹⁷. Tavapärast jutlustamise, kirikukorralduse või hingehoiu alast kirjandust teada ei ole. Neli katolikuaegset liturgilist raamatut ja Lucas Lossiuse luterlik lauluraamat⁴¹⁸ olid arvatavasti kõik algselt kasutusel kirikuteenistusel ning alles aktiivsest käibest välja jäänuna üle viidud iganevasse raamatukokku. 16. sajandi keskpaiga „kohustuslikele“ Lutheri teostele lisandusid mõned piiblikommentaariid ja arvatavasti ka saksakeelne Piibel⁴¹⁹ ning eripärase mate väljaannetena ülal mainitud heebrea Piibel ja Gessneri kirjanike leksikon. See valik vastab (osaliselt) kirikuraamatukogu elementaarnõuetele ning lisab midagi ka nõudlikumale haritlasele, kuid mingit erilisemat suunitlust või sihtgruppi siiski välja ei joonistu. Lõpuks on Endel Valk-Falk oletanud, et tõenäoliselt 1564. aastal Tallinna jõudnud Rakvere frantsisklaste konvendi raamatud (vt eestpoolt, ptk 4.1.3) võisid esmalt saabuda just Niguliste kiriku raamatukokku⁴²⁰, inspireerituna ilmselt eespool viidatud teatest, et 1587. aastal leidis Nigulistest kloostrite raamatuid. See poleks ju võimatu, kuid tundub siiski suhteliselt kahtlane, sest miks pidanuks 1564. ja 1658. aasta vahel Nigulistest Olevistesse üle viidama just *in corpore* Rakvere raamatud, kui muudest sarnastest üleviimistest peaaegu teateid pole?⁴²¹

1550. aastatel alanud Niguliste raamatukogu aktsioon ei olnud tõenäoliselt siiski nii ulatuslik kui Oleviste oma ja hääbus umbes sama ruttu. 1606. aasta Tallinna kirikukorras on kirjutatud, et mõlema kogudusekiriku juures olev raamatuvara on hooletusse jäetud, kuid raamatukoguks ja iseäranis rikkalikuks nimetatakse seejuures ainult Oleviste oma; mõlema kogu eest peetakse siiski

⁴¹⁷ Lisaks juba mainitud *Corpus juris civilise*’le vastavalt Valk-Falk, Niguliste kiriku „järelejäänud“ raamatutest, lk 81–82, nr 23–28, 30–31.

⁴¹⁸ Valk-Falk, Niguliste kiriku „järelejäänud“ raamatutest, lk 82, nr 32–36.

⁴¹⁹ Johann Hobbingi testamendis (1558) on mainitud Niguliste kiriku raamatukogule püüdatavana *de Meisnische dusesche Bibell in twee dele gebunden* (‘Meißeni (alam)saksa Piibel kahte ossa köidetuna’), vt Valk-Falk, Niguliste kiriku „järelejäänud“ raamatutest, lk 76; Hahn, Revaler Testamente, lk 147, 153. Sellist väljaannet – sel ajajärgul Meißenis trükitud või muul viisil Meißeniga seotud Piiblit – pole teada (vrd GW, VD 16). Niguliste raamatukogust Oleviste omasse 1660 üle antud raamatute seas on eespool juba mainitud katoliiklik Halberstadt alamsaksa Piibel aastast 1522 (Valk-Falk, *op. cit.*, nr 22), kuid selle kaks osa on praegu ja olid juba Bröckeri ajal kokku köidetud. *Bibell in twee dele gebunden* saaks hea tahtmise korral mõista ka kui ’Piibel, kahes osas, köidetud’, kuid seos Meißeniga jääks ikka segaseks. Pigem ekslik on Valk-Falgu (Niguliste kiriku järelejäänud raamatutest, mis anno 1660, lk 140–141) alternatiivne identifitseering, et tegu võiks olla Halberstadt Piibli teise, tõepoolest kaheköitelise eksemplariga (TLÜAR, I-2247), mille Tallinna lossifoogt Lorenz Bielefeld on sissekirjutuse järgi 1619 annetanud Oleviste raamatukogule.

⁴²⁰ Valk-Falk, Niguliste kiriku järelejäänud raamatutest, mis anno 1660, lk 134–139.

⁴²¹ Bröcker (Verzeichnüs, fol. 6r) küll nimetab äsja mainitud kaht seppade tsunfti Nigulistele 1573. aastal annetatud raamatut koos teiste raamatutega, mis Erich von Beecki pärandist 1664. aastal Oleviste raamatukokku tagastati, kuid need kaks ei tarvitsenud tingimata varem Oleviste kogule kuulunud ollagi ning nende Olevistele „tagastamise“ võis tingida see, et mõni aasta varem, 1660. aastal olid kõik Niguliste vanad raamatud Olevistele üle antud ja nii peeti sobivamaks needki kaks köidet üle anda – kuid Bröckerile ei pruukinud see päris selge olla.

vajalikuks edaspidi paremini hoolt kanda.⁴²² 1616. aastal paiknes Niguliste käärkambris 27 foolioköidet.⁴²³ Nagu eespool öeldud, oli neid umbes sama palju alles siis, kui Niguliste raamatukogu jäänused 1660. aastal Oleviste raamatukokku üle anti – nii et vähemalt pärast seda enam ilmselt kuigi palju kaduma ei läinud.

4.2. Eraisikute raamatud

Eraisikute või üksikisikute raamatutena ehk siis individuaalse või eraraamatuomandina on käesolevas töös käsitletud kõiki raamatuid, mis ei kuulunud uuritava ajajärgu piires mingil konkreetsel ajahetkel ühegi institutsionaalse kogu koosseisu, vaid olid üksiku inimese valduses. Analoogselt institutsionaalsete kogudega on ka eraisikute raamatuomandina käsitletud raamatuid, milles on selged provenientsimärked, mis selgesõnaliselt tõendavad raamatu kuulumist üksikindiviidile. Eelkõige on nendeks sissekirjutused, mis võivad olla tehtud kas raamatut ostes või muul viisil omandades, mingil hilisemal ajal, kui raamat kuulus isiku valdusse, või siis raamatut järgmisele isikule või juba institutsionaalsele raamatukogule kinkides, pärandades või müües. Üldjuhul on nendes sissekirjutustes isiku omandussuhe täiesti üheselt mõistetavalt välja toodud. Pärast esimesi alapeatükke eraisikute raamatuomandit puudutavate allikate ja nende põhjal tehtavate järelduste kohta (4.2.1–4.2.4) on edasistes alapeatükkides (4.2.5–4.2.8) käsitletud eraldi ilmalike isikute ja vaimulike raamatuomandit, mille ajalooline kujunemine vaadeldaval ajajärgul oli märgatavalt erinev. Õiguslikult on mõlema omanikukategooria omandussuhe hiliskesk- ja varauusajal siiski võrdne. Keerulisemaid omandiõiguslikke suhteid, mille puhul eelkõige kerjusvendade ordudes võisid raamatud kuuluda vendade kasutusse (ld sissekirjutus (*concessus*) *in usum* vms) mingiks määratud perioodiks või ka eluajaks, minnes seejärel tagasi ordu ja kodukonvendi valdusse, Eesti uuritava ajastu allikmaterjalis ette ei tule.

Eraisikute raamatuomand trükiraamatu esimesel sajandil Eestis on olemasolevat allikmaterjali hulka arvestades palju vähem läbiuuritud teema kui institutsionaalsed kogud. Selline tasakaalustamatus on eelkõige põhjustatud kahest tegurist. Esiteks on ainult kahe suuremas mahus säilinud eraraamatukogu kõrval suurema osa omanike raamatuid alles ainult üksikuid ning need on laiali pillutatud paljude erinevate kollektsioonide vahel mitmel maal, mistõttu need on süstemaatiliselt läbi uurimata ja paljud kahtlemata veel leidmata või tuvastamatagi. Teiseks on üksikisikute säilinud raamatutega võrreldes palju rohkem säilinud sekundaarseid andmeid kunagi eksisteerinud raamatute kohta arhiiviallikates. Needki andmed on seni koondamata või pälvinud vaid vähest uurijate tähelepanu. Ka käesoleva doktoritöö raamesse kuulub ainult üks artikkel eraraamatuomandi kohta, mis on temaatiliselt kitsalt piiritletud, olles esimene katse hõlmavalt kirjeldada ja analüüsida tallinlaste säilinud raamatuid kolmveerand

---

⁴²² Robert, Ühest huvitavast kultuuriloolisest dokumendist; Klöcker, Das Revaler Bibliothekswesen, lk 26–27.

⁴²³ Treumann, Tallinna vanemast raamatukultuuriloost, lk 34.

sajandi jooksul pärast reformatsiooni.⁴²⁴ Nii ei ole selles kuigivõrd käsitletud reformatsioonieelset ega väljaspool Tallinna tegutsenud isikutele kuulunud raamatuvara, samuti raamatuid, mis on teada üksnes dokumentaalsete allikate põhjal. Et seda lünka täita, on järgnevas alaosas antud ülevaade teadaolevate raamatumanike isikutest ja nende sotsiaalsest profiilist, nende raamatumandi suurusest ja koostisest trükiraamatu esimese sajandi jooksul kõikjal Eestis senisest täielikumalt, kaasates lisaks säilinud raamatutele ka teisi allikatüüpe (virtuaalkorpust) ning kasutades võimalust mööda kogu Eesti alalt säilinud andmeid. Sellega on artiklis käsitletud teemat tunduvalt laiendatud. Sekundaarsete allikate põhjal teada olevate isiklike raamatukogude koostise täpsem sisuline eritlemine jääb paljus siiski edasise uurimistöö ülesandeks.

Eraisikutele kuulunud (käsikirjalistest) raamatutest ning eraisikutest raamatute või raamatukogude omanikena Eesti alal enne 15. sajandi teist poolt peaaegu midagi teada ei ole. Keskaegse Liivimaa alaga seondult on kõige üksikasjalisemaid teateid kahe järjestikuse Riia peapiiskopi, aastaid paavstikuuria juures Avignonis elanud Friedrich von Pernsteini (valitses 1304–1341) ja Engelbert von Doleni (1341–1347) raamatukogust, mille mõlema kohta on säilinud mitu nimesitiku; Engelbert von Dolen oli seejuures enne peapiiskopiks saamist pikka aega Tartu piiskop (1323–1341).⁴²⁵ Tšehhimaalt pärit ning paavstikuuria ametniku kohalt Riia peapiiskopi ametisse tõusnud Friedrich von Pernstein veetis peaaegu kogu oma pika ametiaja Avignonis, külastades Liivimaad vaid kolmel korral aastatel 1305–1307, 1311/12 ja 1324/25.⁴²⁶ Tema raamatute loendid, mille sisu aja jooksul mõnevõrra muutub, on koostatud aastail 1324 Lyonis ja 1325 Pariisis, ilmselt teel Liivimaale ja tagasi, kuid arvatavasti ei ole raamatukogu koos temaga Liivimaale reisinud.⁴²⁷ Kokku käib loenditest läbi eri uurijate hinnangul kuni 80

⁴²⁴ Artikkel V; järgnevates alapeatükkides on arvestatud põhiliselt Artikli V kuni 1560. aastaid puudutavaid andmeid.

⁴²⁵ Forstreuter, Kurt. Erzbischof Friedrich von Riga (1304–1341). – Zeitschrift für Ostforschung 19, 1970, lk 652–665; Jähnig, Bernhart. Friedrich von Pernstein. – Gatz, Erwin (Hrsg.). Die Bischöfe des Heiligen Römischen Reiches 1198–1448. Ein biographisches Lexicon. Berlin: Duncker & Humblot, 1996, lk 651–652; *id.*, Engelbert von Dolen. – *ibid.*, lk 652.

⁴²⁶ Forstreuter, Erzbischof Friedrich von Riga, lk 658.

⁴²⁷ Arbusow, Leonid. Römischer Arbeitsbericht I: Mit einem Anhang von Papstregesten des 13. und 14. Jahrhunderts und von Urkunden. – Latvijas Universitātes Raksti. Acta Universitatis Latviensis 17, 1928, lk 285–423, siin lk 310–314, 374–392 (varaloendite jm dokumentide publikatsioon); Arbusow, Leonid. Römischer Arbeitsbericht II. Nebst Papstregesten und -urkunden des 14. Jahrhunderts. – Latvijas Universitātes Raksti. Acta Universitatis Latviensis 20, 1929, lk 475–657, siin lk 480–489; Valenti, Tommaso. Gl'inventari di Fr. Federico de Pernstein O. M. Archivescovo di Riga (1304–1341). – Miscellanea Francescana di Storia, di Lettere, di Arti, nuova serie 23, 1933, lk 46–66; Williman, Daniel (éd.). Bibliothèques ecclésiastiques au temps de la papauté d'Avignon. I, 2, Inventaires de prélats et de clercs non français. Paris: Éditions du C.N.R.S., 1980, lk 147–151; vrd Rand, Nele. Millest kõneleb Riia peapiiskopi Friedrich von Pernsteini (1304–1341) raamatukogu? – Tuna, 2/2005, lk 14–22; Toomaspoeg, Kristjan. Ühest Brugge kirstust, Riia peapiiskoppidest Avignonis ja arhiiviuuringutest Vatikanis. – Vana Tallinn 28 (32). Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv, 2017, lk 202–224,

erineva teose nime.⁴²⁸ Tõenäoliselt Bologna ülikoolis juurat õppinud piiskopi raamatukogu sisaldas nii ta haridust kui ametit arvestades ootuspäraselt rohkelt kanoonilise õiguse alast kirjandust, samuti muidugi standardseid teoloogilisi tekste ja jutluskirjandust. Kui see kõik oli suhteliselt kaasaegne, siis kogu tähelepanuväärseima osa moodustavad klassikaliste autorite teosed, sealhulgas Livius Rooma ajaloo kolm esimest dekaadi, kusjuures ta pidi olema teise dekaadi viimane teadaolev omanik. Kuna Pernsteini saavutused poliitika ja misjoni alal jäid olematuks – pikaajalises vastasseisus Saksa ordu Liivimaa haruga jäi ta alla, ebaõnnestus ka Leedu ristiusustamine – ning talle ei leidunud rakendust ka paavsti kuurias, on järeldatud, et ta rahulduski pigem intellektuaalsete huvidega jõuka bibliofiili positsiooniga.⁴²⁹

Seevastu Liivimaalt pärit Engelbert von Dolen jõudis alles seoses Riia pea-piiskopiks valimise kinnitamisega Avignoni, kuid jäi sinna kogu oma edasiseks ametiajaks. Oma Tartu piiskopiaja oli ta veetnud põhiliselt koha peal, nii et tema puhul on rohkem võimalust, et vähemalt osa ta raamatukogust on algselt ka Tartus olnud. 1353. aastast pärit varaloendi täielikus variandis on kokku kirjeldatud 42 koodeksit.⁴³⁰ Tema raamatukogus olid veelgi suuremas ülekaalus piiskopile ametialaselt vajalikud kanoonilise õiguse alased teosed, millele lisandusid vähesed teoloogilised ja liturgilised raamatud. Kahtlemata on vähemalt mingil määral Pernsteini ja Doleni koguga võrreldavaid raamatukogusid kuulunud siiski ka sama aja paiku Liivimaal koha peal resideerinud prelaatidele ja madalamatelegi vaimulikele, kuid nende kohta mingeid teateid säilinud ei ole.

Võrdluseks võib hetkeks pöörduda keskajal poliitiliselt ja kultuuriliselt Eesti alale suhteliselt lähedase Preisimaa näite poole. Preisimaal pärinevad varaseimad teated piiskoppidele kuulunud raamatutest 13. sajandist; 14.–16. sajandil pärandasid mitmed piiskopid ja toomhärрад oma raamatud toomkapiitlitele, näiteks on Pomesaania (Pomezania) piiskop Nikolaus von Radam 1374. aastal pärandanud umbes 30 köidet.⁴³¹ Võib arvata, et ligilähedaselt samasugused

---

On oletatud, et osa Friedrich von Pernsteini raamatuist jõudis siiski tema päranduse või annetusena Riia frantsisklaste konventi; vrd Levāns/Strenga, *Gradual Formation*, 47–48.

⁴²⁸ Kahe tervikliku varaloendi ja ühe fragmendi konkordantsi või detailset võrdlust ei ole seni avaldatud.

⁴²⁹ Forstreuter, *Erzbischof Friedrich von Riga*, lk 663–665.

⁴³⁰ Hildebrand, Hermann. *Livonica, vornämlich aus dem 13. Jahrhundert*, im Vatikanischen Archiv. Riga: J. Deubner, 1887, lk 65–69; Ehrle, Franz. *Historia bibliothecae pontificum Romanorum*, t. 1. Roma: Typis Vaticanis, 1890, lk 234–235; Arbusow, Römischer Arbeitsbericht II, lk 565–569 (mõlemas lühendatud variandi editisoon); Arbusow, Leonid. Römischer Arbeitsbericht III. – Latvijas Universitātes Raksti. *Acta Universitatis Latviensis, Filoloogijas un Filosofijas Fakultātes serija I*, 3, 1929–1931, lk 65–160, siin lk 101–109 (täieliku variandi editisoon); Arbusow omistab inventarid Pernsteinile, järgnevad uurijad juba kindlalt Dolenile; vrd Valenti, Gl'inventari, lk 52–53; Toomaspoeg, *Ühest Brugge kirstust*, eriti lk 209–216.

⁴³¹ Sarnowsky, Jürgen. *Buchbesitz, Bibliotheken und Schriftkultur im mittelalterlichen Preußen*. – Wenta, Jarosław et al. (Hrsg.). *Mittelalterliche Kultur und Literatur im Deutschordensstaat in Preussen: Leben und Nachleben*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2008, lk 291–308, siin lk 299–302.

näitajad iseloomustasid sama ajajärgu kõrgemate vaimulike raamatuomandit ka keskaegsel Liivimaal ning Friedrich von Pernsteini ja Engelbert von Doleni raamatukogud ei olnud vähemalt mitte täielikult üksnes nende Avignonis paiknemisest tingitud erand. 1452. aastast on Preisimaalt Mühlhausenist (tnp Gvardeiskoje Kaliningradi oblastis) säilinud küllalt tagasihoidliku maakiriku vaimuliku, vikaar Johannese teistele vaimulikele välja laenatud ja omakorda neilt laenutatud raamatute nimekiri.⁴³² Selles sisalduvate raamatute nimetuste ja koguste järgi on hinnatud, et Johannesele võis kuuluda umbes 20 raamatut (käsikirja) ja umbes samas suurusjärgus võis neid olla ka teistel sellesse „vahetusvõrgustikku“ kuuluvatel kihelkonnavaimulikel. Raamatud olid valdavalt religioosse sisuga – liturgilised, jutlused, vagaduskirjandus –, kuid esindatud olid ka kanooniline õigus ja ilukirjanduslikumad teosed nagu *Historia Alexandri Magni*. Eelkõige näitab aga säilinud nimekiri maakihielkonnavaimulike üldist ja laialdast huvi raamatute järele, mis ületas isikliku raamatuomandi piire.

4.2.1. Eraisikute säilinud raamatud

Enamus keskaegseid käsikirjalisi raamatuid ja vanimaid trükiseid on hävinud.⁴³³ Eeldatavasti puudutab see eraisikute raamatuvara veel rohkem kui institutsioonide raamatukogudele kuulunud kirjandust, kuna viimase säilitamisele on üldiselt rohkem tähelepanu pööratud ning selle hankimisel on sageli juba algusest peale silmas peetud pikaajalist kasutusväärtust. 13.–14. sajandist ei ole teada ühtegi säilinud käsikirjalist raamatut, mis oleks kindalt kuulunud tollal eraisikule Eesti alal. 15. sajandistki on säilinud vaid mõni üksik käsikirja, mille võib olla kirjutanud üksikisik enda tarbeks. 1411. aastal on keegi Lubbertus de Livonia Padova ülikoolis, arvatavasti oma õpingute ajal, koostanud peamiselt arstiteaduslikke tekste sisaldava koodeksi, millega on hiljem naasnud kodumaale.⁴³⁴ 1454. aastal Türil ümber kirjutatud ladina-alamsaksa sõnastikku „Vocabularius Ex quo“ kirjutajaks või omanikuks on peetud koodeksisse punase tindiga sisse kirjutatud *her marten*’it, kes võis olla Türi preester.⁴³⁵ 1481. aastal on muidu tundmatu preester Nicolaus Vageth Tallinnas ümber kirjutanud Piibli aineregistri ja Pseudo-Bonaventura „Küsimusi ülimast hüvest“, mis on köidetud ühiste kaante

⁴³² *Ibid.*, lk 292–294.

⁴³³ Näiteks inkunaablite tiraažidest on keskelt läbi säilinud mõni protsent eksemplare, vrd nt Neddermeyer, Von der Handschrift zum gedruckten Buch, lk 119–136; Undorf, From Gutenberg, lk 104.

⁴³⁴ EAM.237.1.4; vrd Kala, Mittelalterliche Handschriften, lk 196–203.

⁴³⁵ TLA.230.1.Cm16; vrd Bruiningk, Messe und kanonisches Stundengebet, lk 16; Treumann, Seigake inkunaablisajandist; Kala, Mittelalterliche Handschriften, lk 185–189. Käsikirja esimesel lehel paiknev punasega lakooniline sissekirjutus *her marten* on kirjutatud põhiteksti kirjutaja käega. Teise võimalusena võis *her marten* olla ajutiselt Türil viibinud Tallinna dominiiklane, kuna koodeks on hiljem kuulunud dominiiklaste konvendile (vt eestpoolt). Lõpuks pole ka selge, kas sissekirjutus üldse kirjutaja või omaniku isikut tähistab.

vahele 1479. aastal trükiis ilmunud Roberto Caracciolo jutlustekoguga⁴³⁶ – kas konvoluudi on lasknud koostada Vageth, pole kindel, kuid trükise ilmunis- ja käsikirjaliste osade kirjutamisaasta lähedust arvestades on see mõeldav. Nende kolme sissekirjutuse iseloomust tingituna ei ole ühelgi neist juhtudest võimalik öelda, milline oli kirjutaja omandisuhe ning kas neid koodeksid saab pidada ühemõtteliselt üksikisikule kuulunuks. Vanim teadaolev säilinud üksikisikule kuulunud trükiraamat, millel on juba ka ühemõtteliselt tõlgendatav omanikusissekirjutus, on 14. sajandi kanonisti Giovanni d'Andrea (Johannes Andreae) lisanud Guillaume Durandi „Õiguse peeglile“ („Speculum iudiciale“) 1475. aasta väljaandes, mille Saare-Lääne dekaan Johannes Orgas ostis 1478. aastal ning kinkis hiljem piiskopina oma toomkapiitlile.⁴³⁷

16. sajandi algusest peale muutub pilt oluliselt. Juba sajandi esimesest veerandist pärineb kaks suures ulatuses säilinud eraraamatukogu ning rohkem kui sada Eesti alal eraomandisse kuulunud raamatut; samuti on nüüdsest omandatud teadaolevalt pea eranditult trükitud raamatuid. Tallinna Oleviste kiriku viimase katoliikliku preestri Reinold Gristi raamatukogust on Tallinna Ülikooli Akadeemilises Raamatukogus alles ligi poolsada köidet; omaniku surma järel, arvatavasti 1555. aastal koostatud inventar sisaldab aga koguni 137 kannet, mis tähistavad vähemalt 143 köidet.⁴³⁸ Kuigi Grist suri 1551. aastal, näib kogu ta raamatukogu – nii säilinud raamatuid kui ka ainult inventari järgi teada olevate pealkirju arvestades – olevat hangitud juba katoliiklikul ajal, enne 1520. aastate reformatsiooni-sündmusi. Tartusse saabus 1513. või 1514. aastal katoliiklik jutlustaja Johannes Block, kes lahkus siit 1528. aastal juba luterlasena; Pommerist Stolpist (Ślupsk) pärit ja vahepeal Preisimaal teeninud Block omandas just Tartu-perioodil arvukalt raamatuid ning võttis siit kaasa umbes 75–80 tänini säilinud köidet. Pärast Blocki Tartust Viiburisse ja edasi kodukanti Barthi asumist veel täienenud kogu (kokku

⁴³⁶ Barth, Kirchenbibliothek, 2o E 20; vrd Geiß, Jutlustaja Johannes Block, lk 17; Geiß-Wunderlich, Katalog, lk 221.

⁴³⁷ Andreae, Johannes. Additiones ad Durantis Speculum iudiciale. [Strassburg: Georg Husner, enne 25.03.1475] (LUAB, Ink 10). Orgase kohta vt Arbusow, Livlands Geistlichkeit ... Dritter Nachtrag, lk 154–155.

⁴³⁸ Vt eelkõige Robert, Reinhold Gristi raamatupärandist; Kreem, Reinold Grist, inventari publikatsioon samas, lk 160–164; vt ka Artikkel IV, lk 17–20. Kuna mõned kanded esinevad inventaris topelt, võib olla, et mõni köide on kaks korda sisse kantud, kuid võib-olla esineski mõni teos mitmes eksemplaris. Kyra Robert (*op. cit.*) tuvastas TLÜAR-s säilivana 39 köidet, millel on Gristi pärandi sissekirjutus või tema majamärk või on neid Gristi pärandina märgitud Heinrich Bröckeri nimekirjas 17. sajandi keskel, sageli kõik kolm (mõni neist köidetest pole praeguse seisuga TLÜAR-s leitav). Lisaks on TLÜAR-s säilinud ligi kümme tiitlit, mis esinevad Gristi inventaris ja Bröckeri nimistus – kuid viimases ilma viiteta Gristile – ja millel pole muud teadaolevat proveniensi, samas on paljud neist köidetud samades (seni tuvastamata) köitekodades, kus suurem osa Gristi raamatud. Kuna Bröckeri nimekirja omistused põhinevad tõenäoliselt raamatutest leitud sissekirjutustel, siis pole ime, et need read kattuvad. Seetõttu on mõistlik oletada, et enamus neist säilinud raamatuid pärinebki Gristilt, kuid pole illegipärast sissekirjutusega tähistatud või oli sissekirjutus juba enne Bröckerit hävinud. Kaks kolmandikku Gristi kogust oli kadunud juba Bröckeri ajaks, see seostub Oleviste raamatukogu üldise lagunemisega vahepealsel ajal.

125 köidet 281 teosega) on säilinud peamiselt Saksamaal Barthi kirikuraamatukogus.⁴³⁹ Peaaegu kõik Blocki raamatud sisaldavad tema sissekirjutust või tema käekirjaga ääremärkusi, mõned on tuvastatud väliste tunnuste, näiteks köite järgi. Gristi ja Blocki kogud ongi kaks kõige suuremas ulatuses säilinud eraraamatukogu Eesti alalt kogu 16. sajandist. See on siiski üksnes säilimise asjaoludest tingitud juhus: mõlemad kogud jõudsid peagi pärast omaniku surma arvatavasti tervikuna institutsionaalsesse raamatukokku. Tallinna varaloendeist on teada, et sajandi keskpaiga rikkalikemad eraraamatukogud olid juba suuremad ja suuri raamatuomandeid oli ka rohkem (vt altpoolt) – kuid säilinud on neist vaid mõnest üksikuid köiteid. Samuti on ilmne, et erakogusid, mis sisaldasid kasvõi väheseid trükitud raamatuid, oli juba ka 15. sajandi lõpus, kuid taas pole juhuse tahtel neist peaaegu midagi säilinud.

Peale Gristi ja Blocki raamatute on ajavahemikust umbes 1500 kuni 1560 sissekirjutuste andmeil teada 16-le eraomanikule kuulunud 37 köidet (vt Tabel 2), mis on hiljemalt järgneva mõnesaja aasta jooksul jõudnud institutsionaalsete raamatukogude valdusse. Viis neist teadaolevalt eraisikutele kuulunud köidetest on jõudnud Tallinna Niguliste kiriku raamatukokku annetustena juba enne 1560. aastat (Rotert, Sunnenschin, Brandt).⁴⁴⁰ Enamus raamatuid ringles siiski veel mõnesaja aasta vältel eraomanike käes, minnes ühelt omanikult üle teisele kas pärimise, kinkimise või ostu teel, kuid konkreetseid andmeid selliste omanikuvahetuste kohta on vaid üksikutel juhtudel (näiteks mõned Johannes Robertus von Gelderni raamatud). Tallinnaga seotud omanike raamatud jõudsid hiljem kas Tallinna raearhiivi (arvatavasti suhteliselt varakult, praegu TLA-s), Tallinna Oleviste raamatukokku (16.–19. sajandil, praegu TLÜAR-s) või Tallinna gümnaasiumi raamatukokku (peamiselt 18. sajandil, praegu TÜR-s). Vähesed mujalt Eestist pärit säilinud raamatud on juba hiljemalt 17. sajandi alguses liikunud Eestist välja kas omanike kolimise (Gemekow, Kroger) või Tartu jesuiitide kolleegiumi valdusse sattunud raamatute puhul selle vara mujale sattumise tõttu (Marsow, Gemekow). Kahtlemata leidub 16.–17. sajandil näiteks Oleviste raamatukokku, aga ka teistesse kogudesse jõudnud raamatute hulgas teisigi kohalike erakogude köiteid, kuid sissekirjutuste puudumisel neid kindlalt kellegagi siduda ei saa.

---

⁴³⁹ Blocki kogu kohta vt eelkõige Jürgen Geiß-Wunderlichi uurimusi: Geiß, Jutlustaja Johannes Block; Geiß-Wunderlich/Gummelt, Johannes Block.

⁴⁴⁰ Lõigus siin ja edaspidi sulgudes toodud näiteid vt tabeli 2 viidete põhjal vastavate raamatute kirjetest.

Tabel 2. Eesti ala säilinud raamatute omanikud umbes 1500–1560 (peale Reinold Gristi ja Johannes Blocki) sissekirjutuste andmeil. Tabelis on toodud (1) omaniku nimi, (2) säilinud köidete arv (ühe tärniga on tähistatud ühe väljaande mitut köidet, kahe tärniga juhtudel on väljaannete arv köidete arvust suurem), (3) sissekirjutus(t)e aasta, ajavahemik või võimalik aeg, (4) omaniku positsioon, esmajoones sissekirjutuse ajal, ja (5) viide käsitlusele.

1	2	3	4	5
Johannes Rotert	1	1512–1530	Tallinna toomhärja, hiljem piiskop	Vt ptk 4.2.7
Johannes Super	1	1522	Vaimulik	TLA.230.1.Ink3
Zacharias Hase	5	kuni 1531	Tallinna Oleviste pastor	Artikkel V, lk 154–155 ja viide 18
Jurgen Gellingkhusen	1	mitte enne 1526	Tallinna kodanik, kaupmees	Vt ptk 4.2.5
Everhard Sunnenschin	1	1530	Padise abt	Vt ptk 4.1.5
Hans Dromken	1	u 1530–1540	Tallinna kodanik, käsitööline	Artikkel V, lk 176
Hermann Marsow	1	1524/1530–1555	Tartu Maarja pastor	Vt ptk 4.2.7
Reinold Gemekow	5	1540–1558	Vaimulik Tartus ja Saaremaal	Vt ptk 4.2.7
Hermann Brinck	1	1545	Tallinna Niguliste kaplan	Artikkel V, lk 162
Urban Dene	1**	1545?–1560	Tallinna müntmeister	Artikkel V, lk 178–179
Albanus Kroger	2**	1546–1553	Tartu Maarja kaplan	Vt ptk 4.2.7
Johann Hobbing	3 kd*	u 1550	Tallinna Niguliste pastor	Artikkel V, lk 163–164
Johannes Robertus von Geldern	7**	1550 – u 1560	Tallinna Oleviste diakon, pastor, hiljem piiskop	Artikkel V, lk 166–169
Jürgen Brandt	3 kd*	u 1554–1557	Rakvere pastor	Artikkel V, lk 164–166
Hans Kampferbeck	3**	1554–1566/68	Tallinna kodanik, kaupmees	Artikkel V, lk 178–181
Thomas Gerstenberg	1	u 1560	Tallinna Niguliste pastor	Artikkel V, lk 166

4.2.2. Varaloendites, testamentides ja muudes dokumentides nimetatud raamatud

Arvuliselt palju rohkem teavet hiliskeskaegsete raamatute ja nende omanike kohta pakuvad erinevates kaasaegsetes dokumentides talletatud andmed raamatuomandi koostise või raamatute hankimise kohta, doktoritöö virtuaalkorpus. Alates 20. sajandi viimasest kolmandikust on rohkelt kasutatavaks allikaliigiks kesk- ja vara-uusaegsete inimeste omandi ja olmekultuuri, sealhulgas raamatuomandi kohta

kujunenud testamendid ja varaloendid (pärandiloendid, inventarid).⁴⁴¹ Eestis on varaloendeid publitseerinud ja neile toetudes linlaste olmekultuuri, sh raamatuomandit kõige ulatuslikumalt käsitlenud Raimo Pullat, kes on keskendunud eelkõige 18. sajandi Tallinnale.⁴⁴² Sama ajajärgu eraraamatuomandit on uurinud ka Mari Tarvas ning nii varaloendite kui muude allikate põhjal Tiiu Reimo.⁴⁴³ Põhjalikumalt on varaloendite põhjal uuritud varauusaegse (16.–18. sajandi) Tallinna kodusisustust ja interjööri ning kodudes leidunud kunsti.⁴⁴⁴ Varasemate ajajärgude varaloendid ja testamendid on üldiselt publitseerimata. Tallinna testamentide kohta kuni aastani 1560 on monograafia avaldanud Kadri-Rutt Hahn, käsitledes eraldi ka pärandatavaid raamatuid.⁴⁴⁵ Paljude testamentide regestid avaldas juba varasemal ajal Roland Seeberg-Elverfeldt.⁴⁴⁶ Kõigi kuni 1560. aastani koostatud Tallinna varaloendite elektroonilist väljaannet valmistab ette Ivar Leimus Tallinna Ülikooli „Digitaalse Liivimaa“ projekti raames.⁴⁴⁷ Hilisema aja pärandiloendite kohta on juba pikemat aega koostamisel andmebaas Tallinna Linnaarhiivis.⁴⁴⁸ Uurimisobjektiks on kuni 1560. aasta varaloendites sisalduv raamatuvara kujunenud seni põhiliselt vaid üksikute või väheste inventaride näidete varal; ülevaateartikli raamatuid mainivatest inventaridest varauusaegses

---

⁴⁴¹ Vrd nt Mannheims, Hildegard; Roth, Klaus. *Nachlassverzeichnisse: Internationale Bibliographie = Probate inventories: International Bibliography*. (Beiträge zur Volkskultur in Nordwestdeutschland, 39). Münster: Cöpppenrath, 1984; Berger, Günter. *Inventare als Quelle der Sozialgeschichte des Lesens. – Romanistische Zeitschrift für Literaturgeschichte*, 5, 1981, lk 367–380; Fejtová, Olga. *Die Inventare des bürgerlichen Besitzes als Quelle der Geschichte zur Erforschung der bürgerlichen Buchkultur in der Frühen Neuzeit: mitteleuropäische Forschung in den letzten drei Jahrzehnten. – Vana Tallinn*, 19 (23). Tallinn: Estopol, 2008, lk 45–77.

⁴⁴² Pullat, Raimo (bearb.). *Die Nachlassverzeichnisse der deutschen Kaufleute in Tallinn = Tallinna saksa kaupmeeste varandusinventarid*. 1–3. Tallinn: Estopol, 1997–2004; Pullat, Raimo (bearb.). *Die Nachlassverzeichnisse der Einwohner der Stadt Pernau 1702–1800 = Pärnu elanike varandusinventarid 1702–1800*. Tallinn: Estopol, 2005; Pullat, Raimo (bearb.). *Die Nachlassverzeichnisse der Handwerker in Tallinn 1706–1803 = Tallinna käsitööliste varandusinventarid 1706–1803*. Tallinn: Estopol, 2006; Pullat, Raimo (bearb.). *Die Nachlassverzeichnisse der Literaten in Tallinn 1710–1805 = Tallinna literaatide varandusinventarid 1710–1805*. Tallinn: Estopol, 2007; Pullat, Raimo (bearb.). *Die Privatbibliotheken in Tallinn und Pärnu im 18. Jahrhundert = Tallinna ja Pärnu eraraamatukogud 18. sajandil*. Tallinn: Estopol, 2009; Pullat, Raimo. *Tallinlase asjademaailm valgustussajandil*. Tallinn: Estopol, 2016, lk 252–279.

⁴⁴³ Tarvas, Raamatud XVIII sajandi Tallinna varaloendites; Tarvas, *Bibliothekskataloge der Tallinner Literaten*; Reimo, *Raamatukultuur Tallinnas*, lk 274–286.

⁴⁴⁴ Ehasalu, Maaild ja graafika; Kodres, Krista. *Esitledes iseend. Tallinlane ja tema elamu varauusajal*. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2014.

⁴⁴⁵ Hahn, *Revaler Testamente*, eriti lk 139–154.

⁴⁴⁶ Seeberg-Elverfeldt, *Revaler Regesten*, lk 3.

⁴⁴⁷ Vt projekti veebilehte <https://dl.tlu.ee/> (2.11.2025); tänan Ivar Leimust esialgsete transkriptsioonide kasutada võimaldamise eest.

⁴⁴⁸ Parts, *Raamatud tallinlaste pärandinimekirjades*, lk 201.

Tallinnas on kirjutanud Triin Parts (Kröönström).⁴⁴⁹ Mujalt kui Tallinnast on (hilis)keskaegseid varaloendeid ja testamente säilinud vaid väga üksikutel juhtudel. Tartust on raamatuid loetlevaid inventare teada alates Poola ajast, aastast 1589.⁴⁵⁰

Tallinnast on ajavahemikust 1423 kuni 1560 säilinud 525 isiku 535 varaloendit.⁴⁵¹ Üksikutel juhtudel on säilinud ühe inimese vara kohta mitu loendit, kuid enamasti on sel juhul tegu mustandi ja puhtandiga või mingil muul viisil ühe ja sama loendi väheste erinevustega variantidega, mistõttu saab edasises lähtuda isikute arvust 525. Kuni 1500. aastani on siiski kindalt teada ainult kolm varaloendit (aastaist 1423, 1491 ja 1500); 16. sajandi kahest esimesest aastakümnest on säilinud keskelt läbi vähem kui üks inventar aasta kohta; alles 1525. aastast toimub äkiline kasv, nii et edaspidi on kuni ajajärgu lõpuni igast aastast alles keskelt läbi kümmekond inventari või enamgi (vt allpool, tabel 3).

Tallinna inventaride iseloom, nende sisu ja vorm, samuti nende koostamise õiguslik taust ja alus on käsitlemist leidnud üksnes põgusalt.⁴⁵² Üldiselt on varaloendid koostatud pärast isiku surma, sellest ka rööpnimetus „pärandiloend“, „pärandi inventar“. Normatiivselt on pärandiloendi koostamise alus, vorm ja protseduur Tallinnas esimest korda sätestatud teadaolevalt alles 1697. aastal.⁴⁵³ Seni juhitud töenäoliselt Tallinnas kehtinud Lübecki õigusest üldisemalt ja selle põhjal kujunenud tavadest.⁴⁵⁴ Pärandiloendit ei koostatud kaugeltki mitte kõigi elust lahkunute vara kohta, vaid põhiliselt neil puhkudel, kui pärandvaraga seostusid võlad või pärijate vaidlused, samuti kui pärijaid ei olnud teada; viimati nimetatud põhjusel on küllalt sageli inventeeritud ajutiselt linnas viibinud võõra-maalaste vara, juhuks kui seda peaks nende kodukandist välja nõutama. Vara on üldiselt inventeeritud suure üksikasjalikkusega – ühe riideeseme või kööginõu täpsusega –, kuid paljudel puhkudel siiski osa varast või terved varaliigid ilmselgelt ei kajastu inventaris. Vaid vähestel juhtudel on hinnatud esemete rahalist väärtust või lisatud inventari nende müügist saadud rahasummasid. Harva pärineb

⁴⁴⁹ Parts, Raamatud tallinlaste pärandinimekirjades; vrd nt Kivimäe, Books and Preachers; Mänd, Anu. Äri ja vagadus: Lutke van Minden ja tema pärandiloend. – Tuna, 3/2020, lk 17–27, siin lk 25, 27.

⁴⁵⁰ Salupere, Malle. Raamatuist poolaegses Tartus. – Akadeemia 10/1994, lk 2120–2135.

⁴⁵¹ Tänan Ivar Leimust esialgsete andmete jagamise eest; need on ka edasiste arvestuste aluseks.

⁴⁵² Parts, Raamatud tallinlaste pärandinimekirjades, lk 202–203; pisut põhjalikumalt eelkõige 18. sajandi olukorra kohta, vt Pullat, Tallinlase asjademaailm, lk 14–22. Järgnev lõik põhineb lisaks neile kahele artiklile ka isiklikule kogemusele inventaridega töötamisel

⁴⁵³ Pullat, Tallinlase asjademaailm, lk 16.

⁴⁵⁴ Mõnevõrra põhjalikumalt on inventariseerimise õiguslikku tausta uuritud Lübecki näitel, vt Pelus-Kaplan, Marie-Louise; Eickhölder, Manfred. Lübecker Inventare des 16.–18. Jahrhunderts und ihre rechtliche Grundlage. Chancen der Auswertung. – Hammel-Kiesow, Rolf (Hrsg.). Wege zur Erforschung städtischer Häuser und Höfe. (Häuser und Höfe in Lübeck, 1). Neumünster: Wachholtz, 1993, lk 279–326, siin lk 288–301. Lübeckiski jõuti asja süstemaatilise saatestatamiseni alates 17. sajandist. Perioodist enne 1560. aastat oli tsiteeritud artikli ilmunise ajaks Lübeckist teada vaid neli või viis inventari, vrd *ibid.*, lk 319–320.

varaloend juba vara omaniku eluajast; sel juhul on selle koostanud või lasknud koostada üldiselt omanik ise. Asjaolusid ei ole jällegi mainitud, kuid eeldatavasti on selle eesmärk olnud nii enda kui teiste jaoks meelepidamine, näiteks kui vara on asunud mingis ajutises kohas või omanik on ajutiselt eemal viibinud. Lisaks on mõned eluaegsed inventarid koostatud kohtuasjadega seoses (Laurentius Volkersam ja Laurentius Westfal 1525, Simon Wanradt 1536). Surmajärgsed inventarid on üldiselt koostanud linnakirjutaja või tema abiline kohtufoogi ülesandel ning nii mõne raehärra kui ka muude linlastest tunnistajate juuresolekul. Kui palju aega pärast surma loend on koostatud, pole mainitud; see ei pruukinud sugugi juhtuda kohe, vaid alles siis, kui vajadus ilmnes.

Raamatuid on inventarides registreeritud erineval tasemel. Üksikutel juhtudel on kirja pandud „mõned raamatud“ või „kast raamatuid“, mõnikord piiratud raamatute arvuga – sel viisil nimetatud raamatuid on ilmselt enamasti peetud suhteliselt väheväärtuslikuks varaks kas nende seisukorra või mahu tõttu või muudel põhjustel.⁴⁵⁵ Sageli on raamatuid loetletud üldnimetustega, nagu Piibel, palveraamat, postill, arstikunstiraamat – seda eriti enim levinud raamatuliikide puhul –, vahel on lisatud määratlusi nagu „suur“, „väike“, „vana“ vms. Tavaliselt just sellistes varaloendites, milles raamatud moodustasid suure osa kirja pandud varast ning neid oli seejuures arvukalt, on raamatud registreeritud sellise detailsusega, mis võimaldab välja selgitada üsna täpselt nende sisu või isegi konkreetse väljaande. Seega võib öelda, et mida rohkem raamatuid üles tähendati, seda täpsemi neid sageli kirjeldati. Loomulikult kuulusid sellised raamaturikkad omandid enamasti haritud inimestele, valdavalt vaimulikele ning selline raamatuvara koosnes suures osas hinnalisematest väljaannetest, nii et raamatud võisid moodustada sellise pärandi kõige väärtuslikuma osa. Erineva detailsusega kirjed esinevad ühe loendi piires vahel siiski ka kõrvuti: üksikasjalisemalt on sel juhul kirja pandud hinnalisemad või harvem ette tulevad väljaanded, üldistatumalt odavamad ja/või tavalisemad (nt palveraamatud, katekismused).⁴⁵⁶ Kokku on ajavahemikust 1507–1560 säilinud 84 isiku raamatute sissekandeid sisaldavad inventarid; lähemalt nende isikute ringist juba järgnevates alapeatükkides.

Varaloendide kajastuvate 15.–16. sajandi raamatute arv on suurem kui kõigi ülejäänud allikaliikide peale kokku. Varaloenditele lähedane allikakategooria on testamendid, mis vaadeldava ajajärgu ja Tallinna linna osas on erinevalt inventaridest suhteliselt põhjalikult läbi töötatud valdkond. Kadri-Rutt Hahni monograafia keskendub põhiliselt erinevatele pärijate kategooriatele ja neile osaks saanud pärandi erisustele, kuid käsitletud on ka testaatorite ja testamendi vormistamise protsessis osalenud isikuid, testamentide koostamise õiguslikku tausta ja

⁴⁵⁵ Juhul kui varaloendis esineb ainult määratlus „mõned raamatud“ (alamsks nt *etlike boke*) ning täpsemi määratletavaid tekstilise sisuga raamatuid ega muud raamatukultuurile viitavat vara hulgas ei leidu, ei ole selliseid kirjeid/varaloendeid käesolevas töös arvesse võetud, kuna kontekstivabalt ette tulles võisid sellised „raamatud“ tähistada ka arve- vms asjaajamisraamatuid.

⁴⁵⁶ Mõnel juhul, näiteks suure hulga nootide puhul, võib ka kahtlustada, et väljaannete eritlemine käis kirjutajale mõnevõrra üle jõu, kuid selliselgi puhul tuleb arvestada, et lähtuti ka sellest, et selline kogum müüdaks tõenäoliselt ühe komplektina.

pärandatava vara eri liike. Kokku on ajavahemikust 1341–1560 Tallinnast registreeritud 337 säilinud testamenti, sh mõnel juhul ühe isiku korduvad testamendid. Raamatuid on siiski mainitud vaid kümne isiku testamendis alates aastast 1476.⁴⁵⁷ Mõne isiku puhul on säilinud nii testament kui varaloend – vähemalt raamatute osas nendes sisalduvad kirjed allikaliikide erineva iseloomu tõttu ei kattu: kas on testamendis nimetatud raamatuid vähem või üldistatumalt või ei ole üldse.

Muudest dokumentaalsetest allikatest on kõige eripärasem, millele ei ole lähialadelt paralleele teada, Tallinna Oleviste kihelkonna nn vaeste koolipoiste eestseisja arveraamat 1553.–1603. aasta kohta, millesse on kantud eestseisja aruanded institutsiooni tulude ja kulude kohta.⁴⁵⁸ Kulutused kujutavad endast põhiliselt toetust vajavate kooliõpilaste jaoks kindlaks otstarbeks määratud summasid, näiteks makseid riiete või jalanõude, aga sageli ka kooliraamatute ostmiseks. Aastail 1554–1583 on 22 linna- (ehk ladina- ehk triviaal-)koolis õppiva poisi jaoks isiklikult kasutamiseks ostetud 80 selgelt tuvastatava sisuga õpperaamatut, peale selle veel umbes viisteist täpsemalt määratlemata raamatut.⁴⁵⁹ Kõige suurem oli koolipoistele raamatute ostmise intensiivsus just 1550. aastate teisel poolel: sellesse ajajärku kuulub kümme asutuse kulul raamatuid omandanud poissi. Kui enamikule kooliõpilastest osteti paar-kolm raamatut, siis mõnele üpris märkimisväärsel arvul: nii on 1556.–1558. aastal Mats Sniderile ostetud vähemalt 7–8 raamatut, Tonnis Slachterile 11–12 raamatut; ka järgneva kahekümne aasta jooksul osteti viiele õpilasele igaühele kuus kuni kaksteist raamatut.⁴⁶⁰ Lisaks said õpilased raamatuid kasutada kooli ruumides, kus leidunud ka vanemat kirjandust.⁴⁶¹ Võib eeldada, et umbes samasugune oli raamatutarve teistelgi kooli õpilastel, kes õppisid oma vanemate kulul. Andmed vaestele koolipoistele ostetud raamatute kohta võimaldavad uurida linnakooli õppekava arengut linnakoolis ja õppekirjanduse valikut Tallinnas, samuti seda laadi raamatute hindu, kuid kuna enamiku aspekte on Kaja Altof oma uurimustes läbi töötanud, ei ole neil siin pikemalt peatunud.⁴⁶²

4.2.3. Raamatuomanikud Tallinna varaloendite ja testamentide andmete põhjal

Tallinna Linnaarhiivi Tallinna magistraadi fondi (fond 230) nimistu 1 seeriate Bt ja Ae säilikutes leiduvate varaloendite hulgas on aastani 1560 (dokumentide kordusi arvestamata) teada 82 inventari, kus on mainitud raamatuid; neile lisandub Reinold Gristi varaloend sama nimistu säilikust Aa25 ja Jelle Arndtseni

⁴⁵⁷ Hahn, *Revaler Testamente*, lk 139–154.

⁴⁵⁸ TLA.230.1.Aa25; vrd Altof, *Vaessed koolipoisid*, siin eriti lk 62–63.

⁴⁵⁹ Altof, *Vaessed koolipoisid*, lk 66–81.

⁴⁶⁰ Altof, *ibid.*

⁴⁶¹ Altof, *ibid.*, lk 65.

⁴⁶² *Op. cit.*; *id.*, Tallinna vaeste koolipoiste õppekirjandus.

varaloend seerias BN, mis teeb raamatuid mainivate inventaride koguarvuks 84.⁴⁶³ Nende inventaride leidandmeid 230. fondi 1. nimistus, inventeeritud vara omaniku nime ja positsiooni ning inventeeritud raamatute hulka kajastab alljärgnev tabel (Tabel 3). Edaspidi on kogu järgnevas peatükis inventaridest pärinevatele andmetele viidatud jooksvas tekstis vara omaniku nime ja inventari aastaarvu järgi vastavalt sellele tabelile.

Tabel 3. Raamatuomanikud Tallinna varaloendites kuni 1560. Kõik viidatud säilikud paiknevad Tallinna Linnaarhiivi Tallinna magistraadi fondi 1. nimistus (TLA.230.1). Isikute nimed on toodud üldjuhul allikas esineval kujul, mõne tuntuma isiku puhul siiski üldisemalt kasutataval kujul. Kõik Tallinna kodanikeraamatus esinevad isikud on tähistatud sõnaga „kodanik“; märkega „kodaniku poeg“ on tähistatud teadaolevad või arvatavad (lisatud küsimärk) Tallinna kodanike pojad, kes oma nimega kodanikeraamatus ei esine; „kaupmees“ tähendab üldjuhul suurkaupmeest, Suurgildi liiget, „mustpea“ mustpeade jootudel osalenud või muudes allikates Mustpeade vennaskonnaga seostatud isikut, kes Tallinna Suurgildi liikmeskonda kuuluda ei jõudnud. Kõik küsimärgiga ametinimetused on tuletatud kas varaloendi koostise või muudes allikates leiduvate vihjete põhjal. Ainult küsimärgiga on tähistatud muudest allikatest täiesti tundmatud isikud, sageli arvatavasti ajutiselt linnas viibivad välismaalased.⁴⁶⁴

Aasta	Säilik	Raamatute nimekirja asukoht	Nimi	Seisus/amet	Raamatute arv
1507	Bt1	15–16	Reinold Korner	linnakirjutaja (vaimulik)	45
1518	Bt1	23r	Jacob Gruten	?	1 (+ 2 nimetamata)
1521	Bt1	25r	Hans Scherer	kodanik	2 (+ 2 nimetamata)

⁴⁶³ Õieti on nii säilinud inventaride kui nende taga peituvate isikute arv natuke suurem, kuna mõni inventar on säilinud mitmes eksemplaris, mõni käib mitme isiku, nt abikaasade vara kohta.

⁴⁶⁴ Allikad: Arbusow, Leonid sen. Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis ins 16. Jahrhundert. – Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik, 1900. Mitau, 1902, lk 33–80; Arbusow, Livlands Geistlichkeit ... Dritter Nachtrag; Greiffenhagen, Tallinna kodanikkuderaamat; Amelung, Friedrich; Wrangell, Georges. Geschichte der Revaler Schwarzenhäupter. Ein Beitrag zur Geschichte des deutschen Kaufmanns im Osten. Reval: F. Wassermann, 1930; Ebel, Wilhelm. Das Revaler Ratsurteilsbuch (Register van affspraken) 1515–1554. (Veröffentlichungen (Göttinger Arbeitskreis), 64). [Göttingen]: Göttinger Arbeitskreis, 1952; Mühlen, Drei Revaler Einwohnerlisten; Saha, Hillar. Muusikaelust vanas Tallinnas. Tallinn: Eesti Raamat, 1972; Johansen/zur Mühlen, Deutsch und Undeutsch; Kivimäe, Jüri. Lahing Jeruusalemma mäe taga anno 1560. – Kreem, Juhan; Oolup, Urmas (koost). Tallinna Mustpead. Mustpeade vennaskonna ajaloost ja varadest = Die Revaler Schwarzenhäupter. Geschichte und Schätze der Bruderschaft der Schwarzenhäupter. Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv, 1999; Derrik, Das Bruderbuch der Revaler Tafelgilde; Aarma, Põhja-Eesti vaimulike lühielulood; Hahn, Revaler Testamente; Mänd, Anu; Russow, Erki. Palvehelmed ja isiklik vagadus keskajal Liivimaal. – Kunstiteaduslikke Uurimusi = Studies on Art and Architecture, 31/1–2, 2022, lk 7–39; Anu Männi avaldamata andmebaas Tallinna Suurgildi liikmete ja mustpeade kohta, mille andmete jagamise eest võlgnen tänu autorile.

Aasta	Säilik	Raamatute nimekirja asukoht	Nimi	Seisus/amet	Raamatute arv
1523	Bt1	34v/35v	Lutke van Minden	kodanik (kaupmees)	2
1525	Bt1	41/42rv	her Leinard [Sydenberch?]	vaimulik?	7
1525	Bt1	55r	her Thomas Ulrici	vaimulik	(14 nimetamata)
1525	Bt1	60v	Laurentius Volkersam, Laurentius Westfal	vaimulikud (Tartu toomhärja; pea-piiskopkonna kirjutaja)	(?)
1526	Bt1	68v/77r	Arnt Koningk	kodanik (müntmeister)	1
1526	Bt1	81r	Wilm Brueken	väikekaupmees?, kodaniku poeg?	2 (30 eks)
1527	Bt1	98r	Marten Harpe	käsitöoline/sell?	(3 nimetamata)
1528	Bt1	126v/ 131r	Harmen thor Houen	?	1
1529	Bt1	142v	[Anon.] her Johan Kock'i majas	?	2
1529	Bt1	146v	Hans Bomhouwer	kaupmees, kodaniku poeg?	1 (+ mõned nimetamata)
1531	BN		Jelle Arndtson	laevnik (välismaalane?)	1
1531	Bt1	168v	Arnt Vonn	rae veinikeldri ülem	3
1531	Ae1	6r	her Sachariaes [Hase]	vaimulik	(67 nimetamata)
1532	Bt1	167r	Johan Brabander	välismaalane	(?)
1532	Ae1	13r	Hinrik Stumm	kodanik (kaupmees)	3
1533	Ae1	31r	Pantel Smed	kodanik (sepp?)	3
1533	Ae1	33r	Jost	?	2
1534	Ae1	42rv	Simon	?	26 (112 eks?)
1535	Bt1	210rv	Lambert Roberg	kodanik	13
1536	Bt1	228p	Hans Mas	mustpea (raamatu-kaupmees)	67
1536	Bt1	227a	Simon Wanrad	vaimulik	5
1537	Bt1	230r	Bartholomeus Ruttenberg	väikekaupmees?	3
1539	Bt1	266rv	Hermen Lubeszman	?	3
1539	Bt1	275r	Thewes Rode	kodaniku poeg?	3
1540	Bt1	290r	Hans Roberg	kodaniku poeg?	8 (+ 7? nimetamata)
1540	Ae2	3v	Gerdt Becker	väikekaupmees?, pagar?	11
1540	Ae2	13v	Bernt Wicherdesz'i lesk Kathrineken	kodaniku (kaupmehe) lesk	1 (+ 4 nimetamata)

Aasta	Säilik	Raamatute nimekirja asukoht	Nimi	Seisus/amet	Raamatute arv
1541	Ae2	29r, 30v	Hansz vom Graue	kodanik (kaupmees)	4 (+ ?)
1541	Ae2	35v	Henrich Schulte	kaupmees	3?
1542	Ae2	44v	Herman Hunninckhuesen	kaupmees, kodaniku poeg?	1
1542	Ae2	45v	Herman Duster	kodanik (kaupmees)	1
1542	Ae2	51v	Wicholt Schroder	?	4 (+ 2 kaarti)
1543	Ae2	62r	Godert Sasse	? (Tallinna elanik 1538)	2 (6 eks)
1544	Ae2	74v	Peter Borck	?	2
1546	Ae2	81v	Asmus Schuneman	?	2
1547	Ae2	88v	Christoffer Mumperogge	?	2 (+ 2 nimetamata)
1548	Ae2	104r	Hans Wibbeking	kodaniku poeg?	2
1549	Ae2	107v = 132v	Jacob Spielman	linnamuusik	3 (+ üle 100 noodi)
1549	Bt1	7a	Slutteri lesk	?	2
1550	Ae2	145v–146r	Clawes Langerman	?	23?
1550	Ae2	142v	Hermen Kleuinghusen	kodanik	2 (14 eks) (+ 4 nimetamata)
1550	Ae2	153r–154v	Casper Engel	notar, apteeker/arst?	50
1550	Ae2	168v	Henrich Klenker	? (tallinlane 1549)	8
1550	Ae2	170v, 173v	Bartelt Kulle (ja tema naine)	kodanik (kaupmees)	2 (+ 7? nimetamata)
1550	Ae2	177r	Lambert Hoppe	?	1
1550	Ae2	185v	Hieronymus Hennelef	kodaniku poeg	1
1551	Ae2	198r	Hennig Henlef	kodaniku poeg	7
1551	Ae2	207v	Euert Rouenkamp	kodanik (kaupmees)	1 (8 eks)
1552	Ae2	187v	Joachim Moelenberg	kodanik (kaupmees)	2 (21 eks)
1552	Ae2	240v	Diderick Stafhorst	kodanik	1 (11 eks)
1553	Bt1	375r	Hans Koning	kodanik (kaupmees)	1
1553	Bt1	378r	Kort tor Telt	kodanik (kaupmees, raehärä)	6
1553	Ae2	224r, 225r	Rolef tor Bek	mustpea, kodaniku poeg?	16 (35 eks)
1554	Ae3	1v	Jurgen Goltsmit	kodanik (kullassepp)	3
1554	Ae3	6v	Gert Schnelle	kodanik (kaupmees)	1 (+ ?)

Aasta	Säilik	Raamatute nimekirja asukoht	Nimi	Seisus/amet	Raamatute arv
1554	Ae3	6v	Reinold Buxhoueden	aadlik	1
1554	Ae2	232v–238v	Reinhold Beseler	vaimulik	218
1555?	Ae2	117–128	Gerardus Silvius a Betza	raamatukaupmees	<500 (4000 eks)
1555	Aa25	22a–20a	Reinold Grist	vaimulik	145
1555	Ae2	243r	Euerdt thor Bruggen	kodaniku poeg?	8
1555	Ae3	17r	Lambert Pothgeter	kodaniku poeg?	12 (+ 1 nimetamata)
1556	Ae3	21r	Jurge Goltsmiti lesk	kodaniku (kullassepa) lesk	1?
1556	Ae3	22v	Marcus Rensefelt	Gertke Luckenbachi (kodaniku lesk) teener	4
1557	Ae3	68r	Johan von Werne	kodanik	2 (+ 13 nimetamata)
1557	Ae3	30r	Frantz Wilhelms	kaupmees	4
1557	Ae3	30v–32v	Jürgen [Brandt]	vaimulik	62
1557	Ae3	34v	Hans Hagelsberg	kodanik (kaupmees)	3
1558	Bt1	383v–384v	Marten Kuntzman	linnamuusik	16 (+ 31 nimetamata)
1558	Bt1	402r	Dirick Wrede (Werden)	kodanik (väikekaupmees?)	1 (+ ?)
1559	Bt1	407a	Marten Droemeken	kodanik (käsitöoline?)	? (mõned)
1559	Ae3	56v	Herman Trippemaker	kodanik (kaupmees)	4
1559	Ae3	61v	Berndt Bruns	kodanik (käsitöoline?)	5
1560	Ae3	69v	Bartholomeus Frölich	vaimulik	(36 nimetamata)
1560	Ae3	80rv	Wylhelmus von Padis	? (vaimulik?)	6
1560	Ae3	73r	Euert Johanning	?	1
1560	Ae3	78r	Herman Bartels	mustpea, Tartu oldermann	1 (2 eks)
1560	Ae3	78v	Bartelt Haverlant	mustpea, kodaniku poeg?	10
1560	Ae3	83v	Baltzer Kroger	mustpea	6?
1560	Ae3	85rv	Henrich Boldewin	mustpea	2
1560	Ae3	86v	Asmus Russow	mustpea	2
1560	Ae3	88r	Hans Batendik	kodanik (kaupmees?)	6

Esmalt olgu märgitud, et kõige mahukam raamatunimekiri ületab eksemplaride arvu poolest kõiki ülejäänuid kokku umbes kolmekordselt. Selleks on enne 1555. aastat Tallinnas surnud rändraamatumüüjast Gerardus Silvius a Betzast maha jäänud raamatutagavara ligi 500 nimetuse ja üle nelja tuhande eksemplariga. Betza laovarust edasises pikemalt juttu ei tule: see väärrib täiesti omaette käsitlust.⁴⁶⁵ Temal saada olnud raamatuid on edaspidi mainitud üksnes kohati taustaandmetena. Ülejäänud inventarides kokku on mainitud üle tuhande nimetuse ning umbes 1300–1400 eksemplari raamatuid, kui võtta arvesse ka need, mida pole nimeliselt lahti kirjutatud, vaid on antud ainult arv või ebamäärasemgi kogus (nt „mõned raamatud“). Samuti pole vahel raamatute arvu võimalik täpselt kindlaks määrata siis, kui ei saa täie kindlusega öelda, mida tähendavad arvud raamatute sissekannete juures: kas eksemplaride arvu (nagu tavaliselt) või hoopis näiteks pärandvara müügi korral nende hinda. Veelgi raskem oleks täpselt hinnata erinevate väljaannete või tekstide arvu, kuna lisaks eelnevatele raskustele ei pruugi olla kindel, kas näiteks „5 palveraamatut“ või „3 evangeeliumiraamatut“ tähendab eri väljaandeid või ühe väljaande eksemplare. Arvuliselt on inventarid, milles kõik või enam-vähem kõik raamatud on vähemalt selgepiirilise tekstivariandini kui mitte väljaandeni (või siis vähemalt lähedaste väljaannete grupini) tuvastatavad, vähemuses, kuid neis sisalduvate raamatute arvu järgi kuuluvad need jällegi valdavalt suurimate hulka. Mõned suure eksemplaride arvuga ühenimeliste raamatute omanikud olid ilmselt väikekaupmehed, kel muu kraami hulgas oli müügil ka populaarsemaid raamatuid. Nii on Wilm Bruekeni vara seas 1526. aastal muu kauba seas mainitud 28 palveraamatut ja psaltrit, 1540 Gerdt Beckeril 11 palveraamatut, 1553 Rolef tor Beckil 20 palveraamatut ja 15 muud raamatut (viiteid vt tabelist 3). Kindlasti oli raamatumüüja Hans Mas, kelle omakäelises raamatunimekirjas on 67 raamatut (1536).⁴⁶⁶ Arvatavasti olid suure eksemplaride arvuga nimetused olnud müügiks mõeldud ka 1534. aastal Heise Patineri majas surnud kellelgi Simonil, kellele ei kuulunud peale raamatute muud kui natuke raha. Nendegi tõenäoliste raamatumüüjate raamatutega ei ole edaspidi erakätes olevate raamatutena arvestatud.

⁴⁶⁵ Seni ainuke Betza varaloendile pühendatud eriuurimus on Weiss, Hellmuth. Das Revaler Nachlaßinventar eines auswärtigen Buchführers (Buchhändlers) aus der 1. Hälfte des 16. Jahrhunderts als Zeugnis für die geistigen Bedürfnisse der damaligen Zeit. – Böckler, Erich (Hrsg.). Beiträge zu einer baltischen Kunstgeschichte. (Homburger Gespräche, 3). Bad Homburg: Martin-Carl-Adolf-Böckler-Stiftung, 1981, lk 156–164.

⁴⁶⁶ Masi raamatuloend mingit muud vara ei registreeri ja omakäelisenä on ta järelikult omaniku eluajal kirjutatud; tõenäoliselt esineb sama isik mustpeade 1538/39. aasta jõulujootudel Hans Masse nimekuju all; vrd Artikkel V, lk 161, viide 30. Ent Hans Mas'i nimeline rändraamatukaupmees on teada ka Lübecki piirkonnast vähemalt ajavahemikust 1545–1556 (vrd Grimm, Heinrich. Die Buchführer des deutschen Kulturbereichs und ihre Niederlassungsorte in der Zeitspanne 1490 bis um 1550. – Archiv für Geschichte des Buchwesens, 7, 1967, veerg 1153–1772, siin 1574–1575) – küllap on tegu sama isikuga.

Testamentides on kuni 1560. aastani pärandatavaid raamatuid mainitud teadaolevalt vaid kümnel korral: üks kord Haapsalus (Ludolf Nagel) ja ülejäänud Tallinnas.⁴⁶⁷ Vastavatest isikutest, nende positsioonist ja raamatutest annab lühikäsitte järgnev tabel (Tabel 4). Testamentidest pärinevatele andmetele on edaspidi viidatud jooksvas tekstis vastavalt sellele tabelile samal viisil kui inventaridele.

Tabel 4. Raamatuomanikud Eesti alal kuni 1560 testamentide andmetel. 1 – testamendi aasta; 2 – testaatori nimi; 3 – testaatori positsioon; 4 – raamatute arv; 5 – allikas (Hahn = Hahn, Revaler Testamente, lk 139–154).

1	2	3	4	5
1476	Martinus Lefferdes	Tallinna toomhärja	1	Hahn
1480	Ludolf Nagel	Saare-Lääne ja Tallinna toomhärja	3	LUB 14.76
u 1500	Hermen Menne	Tallinna kodanik, sadulsepp	1	Hahn
1510	Reinold Korner	Tallinna linnakirjutaja, vaimulik	10 (+?)	LUB II/3.849; Hahn
1513	Jacon Luban	Tallinna kodanik, kullassepp	2	Hahn
1516	Hennynck Passow (Parszow)	endine Saksa ordu rüütel, Tallinna Suurgildi liige	1	Hahn
1521	Hans Hosserinck	kaupmees, Tallinna Suurgildi liige	6 (+?)	Hahn
1555	Reinhold Beseler	pastor	?	Hahn
1556	Joachim Walther	pastor	1 (+?)	Hahn
1559	Johann Hobbing	pastor	9 (11 kd +?)	Hahn

4.2.4. Eraraamatuomanike osakaal Tallinna varaloendite andmete põhjal

Raamatuomanike osakaalu tallinlaste hulgas ja selle muutumist ajas (aastatel 1500–1560) on otstarbekas vaadelda üksnes inventaride ainese põhjal, kuna ühegi muu allikaliigi materjal pole vähesuse ja juhuslikkuse tõttu statistiliselt piisavalt esinduslik. 337-st Tallinna testamendist vaid kümnes on nimetatud raamatuid (sh ühes mitte olemas olnud raamatut, vaid raamatu hankimiseks pärandatud rahasummat) – seega vähem kui kolmes protsendis kõigist säilinud testamentidest on juttu raamatutest – ja lühemate ajalõikude vaates muutuvad andmed täiesti juhuslikuks. 525 isiku inventaridest 84-s on mainitud raamatuid – seega 16 protsendil juhtudest ja ka absoluutarvud muutuvad vähemalt alates 1520. aastatest piisavaks, et on võimalik jälgida dünaamikat ajas.

⁴⁶⁷ Lisaks on üks kord mainitud raha pärandamist raamatu jaoks: Tallinna linnasekretär ja toomhärja Christian Czernekow määras oma 1499. aastal tehtud testamendis kümme marka Püha Vaimu kiriku Püha Risti altari missaali jaoks; vrd Hahn, Revaler Testamente, lk 141–142, 152, 671; kas või millisel viisil see testament käiku läks, on ebaselge, sest Czernekow suri alles 1514 Tallinna piiskopina.

Tabel 5. Raamatute omanikud Tallinna inventaride ja testamentide järgi hilis-keskajal (kuni 1560). Arvud tähistavad raamatute omanike, mitte raamatute endi arvu. Inventaride arvu veerus ei kajastu kaks täiesti dateerimatut inventari. Umbkaudu dateeritavad inventarid ja testamendid on tinglikult paigutatud oletatava ajavahemiku keskele. Raamatute pärandamist nimetavate testamentide veerus ei kajastu üks juhtum, kui pärandati raha raamatu hankimiseks. Raamatuid sisaldavate inventaride osakaalu (%) pole enne 1520. aastat välja arvatud, kuna andmed on selleks liiga juhuslikud.

	Inventare kokku	Raamatuid inventarides (korda)	Raamatuid testamentides (korda)	Raamatuid kokku (korda)	Raamatuid inventarides (%)
kuni 1490	1	–	1	1	...
1491–1495	1	–	–	–	...
1496–1500	1	–	1	1	...
1501–1505	1	–	–	–	...
1506–1510	2	1	1	2	...
1511–1515	3	–	1	1	...
1516–1520	6	1	1	2	...
1521–1525	20	5	1	5	25
1526–1530	59	6	–	6	10
1531–1535	76	9	–	9	12
1536–1540	65	8	–	8	12
1541–1545	59	7	–	7	12
1546–1550	80	13	–	13	16
1551–1555	46	14	1	15	30
1556–1560	103	20	2	22	19
kokku	523	84	9	92	

Nagu tabelist näha, tõuseb säilinud varaloendite arv järsult alates 1520. aastatest, kuid jääb seejärel püsima suhteliselt samale tasemele kuni sajandi keskpaigani välja. Anomaalia inventaride arvu järsu tõusu näol viimasel vaadeldaval viis-aastakul põhjustas tõenäoliselt 1558. aastal alanud sõda, mis kõigepealt tingis põgenike sissevoolu linna ja lisaks ka suurema suremuse: viimasest kahest aastast (1559–1560) on säilinud kokku 59 inventari. Paljud varaloendeist on oletatavate põgenike kohta ootuspäraselt lühikesed, omanike nimed Tallinnas muidu tundmatud, mõnel juhul on ka otsesõnu nimetatud pärinemist väikelinnadest või maalt. Suuremat suremust ja seega inventaride koostamise aktiivsust neil aastail põhjustas ka otseselt vaenutegevuse tagajärjel hukkumine. Nii on 1560. aastal lahingus venelaste vastu Tallinna külje all Jeruusalemma mäe taga langenud kümnest mustpeast inventeeritud kuue – Herman Bartelsi, Bartelt Haverlanti, Hans

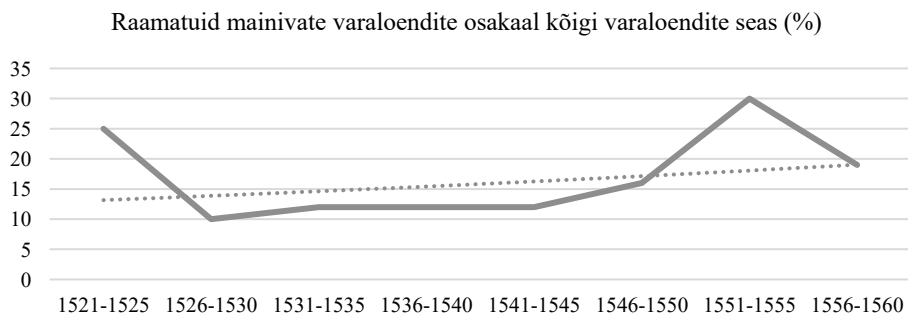
Schefinghuseni, Baltzer Krogeri, Henrich Boldewini ja Asmus Russowi – vara, kusjuures vähemalt viis neist on olnud raamatuomanikud.⁴⁶⁸

Seletamatum kui tõus ajajärgu lõpuosas on varaloendite koostamise äkiline üldistumine – või siis nende suuremal hulgal säilimine – alates 1525. aastast: kui 1520.–1524. aastast on kokku säilinud kuus dateeritud inventari, siis 1525. aastast juba üksteist ning järgnevast viiest aastast kokku 55, seega samuti keskmiselt üksteist loendit ühe aasta kohta. Niisiis ei ole tegu juhusega ega mingi lühiajaliselt suremust suurendanud sündmuse mõjuga. Samast ajast muutuvad inventarides tavalisemaks ka raamatud – edaspidi juba keskest läbi rohkem kui üks juhuse aasta kohta, samas kui kuni 1524. aastani on kogu varasemast ajast teada üldse vaid neli inventari, kus on mainitud raamatuid.⁴⁶⁹ Selle ilmingu põhjus on seni teadmata. Näiteks säilinud testamentide osas pole toimunud vähimatki muutust. Pole teada, et näiteks 1524.–1525. aastal Tallinnas kulmineerunud reformatsoonisündmused oleksid põhjustanud varaloendite koostamise või pikaaegse säilitamise varasemast märksa regulaarsemaks muutumist ega ka võimalike varasemate dokumentide hävimist. Ent olgu põhjus milline tahes, raamatute omamise leviku osas tuleneb sellest järeldus, et 1520. aastatel ei toimunud tõenäoliselt mitte järsku ühekordset tõusu, vaid nüüdsest kajastub tõus muutuste tõttu kirjalikus asjaajamises või dokumentide säili(ta)mises lihtsalt paremini allikates. Viisaastakute lõikes varieerub ajavahemikus 1521 kuni 1560 raamatuid sisaldavate inventaride suhtarv kõigi varaloendite suhtes küll 10%-st (1526–1530) 30%-ni (1551–1555, vt graafik), kuid sellise muutlikkuse juures mängib ilmselgelt rolli andmete säilimise juhuslikkus ning reaalne tõus on nende aastate jooksul väiksem. Eriti suur on juhuslikkuse osa esimese viisaastaku (1521–1525) puhul, kui säilinud inventaride koguarv on veel üsna väike (20). Tagasiulatavalt võib oletada, et samasugune sujuv tõus toimus tallinlaste raamatuomandis ka juba varasematel kümnenditel, mille kohta andmeid ei ole nii hästi säilinud.

---

⁴⁶⁸ TLA.230.1.Ae3, fol. 77v–80r, 82r–83r, 83v–87v; kõigi inventaris on nimetatud „raamatuid“, kuid kuna Schefinghuseni varaloendi kirje on nii lakooniline kui „5 boker“, ei saa olla päris kindel, et tegu oli tekstilise raamatuga. Langenud mustpeade nimed on teada nii Mustpeade vennaskonna märkmeraamatu, Mustpeade epitaafi (praegu Kiek in de Kökis) kui ka Pärnu maanteel asunud mälestustahvli (praegu Katariina käigus) järgi, vrd Amelung/Wrangell, *Geschichte der Revaler Schwarzenhäupter*, lk 156, 158; Kivimäe, *Lahing Jeruusalemma mäe taga*, lk 22, 27–29. Nimetatud kuuest mehest Bartels oli Tartu mustpeade (?) oldermann, Tallinna mustpeade seas on muist allikaist tuntud vaid kraamikaupmees Asmus Russow ja kaupmehena tegutsenud Bartelt Haverlant; Schefinghusen ja Kroger olid tõenäoliselt kaupmehesellid, Boldewin on teada Tallinna kaupmeeste Honerjegerite faktorina Amsterdamis, vrd Kivimäe, *ibid.* Peale Haverlanti on kõigi üleskirjutatud vara üsna napp, sisaldades sageli peaaesjalikult raha, riideid ja muid isiklike asju. Perekonnanimedest on Tallinna kodanike seas atesteeritud vaid Haverlant: 1551. a sai kodanikuks Auctor Haverlant, vrd Greiffenhagen, *Tallinna kodanikkuderaamat 1409–1624*, lk 65. Seega võis enamus neist olla Tallinnas suhteliselt hiljutised sisseännanud.

⁴⁶⁹ Otsestelt need arvud ei kajastu ülalolevas tabelis (Tabel 5), kus on andmed esitatud kogu käsitletava ajavahemiku kohta viisaastakute kaupa.

Kokkuvõttes võib öelda, et 16. sajandi keskpaigaks on raamatuomanike osakaal tallinlaste hulgas juba märgatav. Raamatute kuulumist omandi hulka tõendavad selleks ajaks 20–30% varaloenditest. Samas, nagu lahingus langenud mustpeade näitest ilmneb, võis vähemalt mõnes juhuslikus segmendis raamatuid olla juba suuremal jaol. Nagu öeldud, ei kajasta varaloendid alati tingimata kogu inimese vara: osa võib olla erinevatel kaalutlustel inventeerimata jäetud, osa võib jääda inventeerijale teadmata. Samuti on näiteks lühiajaliselt linnas viibinud inimeste vara sageli põhiosas asunud kuskil mujal, tema põhielukohas; sõjapõgenikena linna saabunuil võis suur osa varast olla hävinud või maha jäetud vahetult enne. Seega võib hinnata, et nende elanikkonna kihtide puhul, kelle vara tavaliselt inventeeriti, ulatus raamatuomanike osakaal keskest läbi vähemalt kolmandikuni, võib-olla aga ka kõrgemale. Millised need raamatuomanikest elanikkonna kihid olid, näeme natuke lähemalt järgmistest alapeatükkides. Etteruttavalt saab siiski öelda, et tõenäoliselt olid peaaegu kõik teadaolevad raamatuomanikud linna kõrg- ja keskkihi liikmed – linna kodanikud (kaupmehed ja käsitöölised) ja vaimulikud – ning väljaspoolsete seas umbkaudu samale sotsiaalsele staatusele vastavad inimesed. Igal juhul pidi neil olema vara sellises väärtuses, et selle inventeerimine tasus end ära: inventari koostamisega kaasnesid ka märgatavad kulud.⁴⁷⁰ Kui eeldada, et kõrg- ja keskkiht moodustas Tallinna all-linna (st ilma eeslinnade ja Toompeata) elanikkonnast umbes 35%, nagu Heinz von zur Mühleni arvutused 1538. aasta kohta on näidanud⁴⁷¹, pidanuks all-linna koguelanikkonnast raamatuomanikke olema vähemalt mõnieteist protsenti.

Järgnevas osas vaatleme esmalt ilmalikele isikutele, seejärel vaimulikele kuulunud raamatuvara, mis on oma suuruselt ja koostiselt üldiselt suhteliselt selgelt erinevad. Raamatuomanike arvu poolest on vähemalt dokumentaalseid allikaid arvestades 16. sajandi keskpaigaks juba suures ülekaalus ilmalikud isikud, mis on ka ootuspärane, arvestades vaimulikkonna suhteliselt väikest arvu võrreldes ilmalike ülem- ja keskkihtidega, seda eriti linnalises keskkonnas, kust peaaegu kõik säilinud andmed pärinevad. Ajajärgu varasemal osal – 15. sajandi teisel poolel

⁴⁷⁰ Parts, Raamatud tallinlaste pärandinimekirjades, lk 203.

⁴⁷¹ Johansen/zur Mühlen, Deutsch und Undeutsch, lk 114–118.

ja 16. sajandi algul – see proportsioon siiski veel paigas ei olnud: kuigi andmeid on säilinud vähe mõlema raamatuomanike kategooria kohta, on ilmalikest omanikest kuni umbes 1500. aastani vaid üksikuid teateid ning vaimulikud jäävad suhteliselt tooniandvaks veel kuni 1520. aastateni. Raamatuomandi keskmise ja ka maksimaalse suuruse poolest ületavad aga vaimulikud ilmalikke omanikke läbi kogu ajajärgu.

4.2.5. Ilmalikud raamatuomanikud

Nagu tabelist 3 näha, on inventarides esinevad raamatuomanikud enamikus vähe-malt mingil määral tuvastatavad. 84-st nimest on muist allikaist päris tundmatud 15. Neist mõne vara asub laevas (Wicholt Schroder, 1542), mõnel kellegi teise kodus (nt Hermen Lubeszman, 1539), mõne kraam on pakitud ühte kasti (nt Christoffer Mumperogge, 1547), paljude varaloend on üpris lühike, kuigi esemete väärtus ei pruugi olla tagasihoidlik – paljudel neist juhtudest on küllap tegu ajutiselt linnas viibinud isikutega. Peale päris tuvastamatute isikute on ühel juhul inventari järgi tegu laevnikuga, kelle nimi muidu Tallinnast tuttav pole (Jelle Arndtson, 1531). Veel ühe vara nõuti välja Amsterdamist, mis oli järelikult lahkunu kodulinn (Johan Brabander, 1532).⁴⁷²

23 isikut on kodanikeraamatu põhjal kindlalt tuvastatavad Tallinna koda-nikena ning nende puhul on sageli suhteliselt täpselt teada ka nende tegevusala ja staatus – tegemist oli üldjuhul kas Suurgildi liikmetest suurkaupmeestega või vähematel juhtudel teiste gildide liikmetest käsitöölise või väiksemate kaup-meestega, seejuures siiski mitte kõige lihtsamate ametite pidajatega. Lisaks on kümme nime suure tõenäosusega varasemate kodanike pojad, kes ei ole andnud eraldi kodanikuvannet, kuid kellest mõni figureerib siiski Suurgildi liikmete seas (nt Hans Bomhouwer, 1529; Herman Hunninckhuesen, 1542), mõne staatus on aga ebaselgem (nt tõenäoliselt vennad Hieronymus Hennelef ja Hennig Henlef⁴⁷³, kelle vara inventeeriti vastavalt 1550. ja 1551. aastal). Seitse nime kuuluvad Mustpeade vennaskonnaga seotud isikutele, seisuselt kodanike eliidiga võrd-setele meestele, kuid mitte veel täisõiguslikele kodanikele, kellest mitmed olid Tallinnas ajutiselt või alles hiljuti sisse rännanud.⁴⁷⁴ Kahel juhul on inventeeritud teadaolevate kodanike (kaupmees Bernt Wicherdész, 1540; kullassepp Jurgen

---

⁴⁷² Derrik, *Das Bruderbuch*, lk 270.

⁴⁷³ Vrd Ebel, *Das Revaler Ratsurteilsbuch*, nr 859; Derrik, *Das Bruderbuch*, lk 214.

⁴⁷⁴ Hans Mas (1536) osales tõenäoliselt 1538/1539. aasta mustpeade jõulujootudel, Rolef tor Bek (1553) 1546.–1552. aastal sageli mustpeade jootudel; nende andmete eest tänan Anu Mändi. Masist oli eespool juttu, (tor) Bek'i nimelisi varasemate Tallinna kodanike seas leidub, kuid nime tavalisuse tõttu on raske öelda, kas on tegu kellegi neist järglasega või sisse-rännanuga. Ülejäänud viie kohta, kes langesid 1560. aastal lahingus Jeruusalemma mäe taga, vt eespool, ptk 4.2.4 ja viide seal. Mustpeade vennaskonda kuulusid põhiliselt vallalised kaup-mehed ja kaupmehesellid, samuti laevnikud ja võõramaised kaupmehed, kes viibisid linnas ajutiselt; vt Mänd, Anu. *Pidustused keskaegse Liivimaa linnades 1350–1550*. (Tallinna Linna-arhiivi toimetised, 7). Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2004, lk 51.

Goltsmit, 1556) leskede ja ühel juhul veel ühe majaomanikust tallinlase lese (Slutteri lesk, 1549) vara. Kümne mehe kodanikuseisusest pole midagi teada ega anna seda ka millegi järgi vähegi kindlamalt oletada, küll aga on nende elamisest või tegutsemisest Tallinnas teada muude allikate põhjal. Nende hulka kuuluvad näiteks Pantel Smed (1533, sepp?), Henrich Klenker (1550, esineb „auväärse mehena“ tunnistajana ühe 1549. aasta varaloendi koostamise juures⁴⁷⁵), Marcus Rensefelt (1556, Gertke Luckenbachi teener) ning linnamuusikud Jacob Spielman (1549) ja Marten Kuntzman (1558). Keegi neist ei kuulu küll linna eliidi hulka, kuid samas ka mitte päris alamkihtide sekka. Laiahaardelise haritlase taustaga tundub olevat ilmselt mittekohalikku päritolu Casper Engel (1550, vt ptk 4.2.6).

Inventaride andmeid täiendavad väheste muude allikate teated ilmalike raamatuomanike kohta. 1481. aastal on Tallinna kodanik Caspar Barberer (nimetatud ka Molner) pärast Danzigi kodaniku Pawel Reppini surma tagasi nõudnud arstikunstiraamatut (*eyn arstedyebock*), mille ta oli Reppinile laenanud.⁴⁷⁶ Tallinna testamentides on ilmalike isikute raamatutest teateid vaid neljal korral, kõik ajavahemikust umbes 1500 kuni 1521; hilisemal ajal (kuni 1560. aastani) raamatuid ilmikute testamentides millegipärast ei mainita, kuigi võib arvata, et nii mõnegi isiku omandi hulka pidi neid kuuluma. Neljast isikust varasemad kaks olid Tallinna kodanikud ja käsitöölised: sadulsepp Hermen Menne (u 1500) ja kõrgkihile lähedane kullassepp Jacob Luban (1513), mõlemad omal ajal Kanuti gildi oldermannid, st käsitöölise kõrgeima võimaliku positsiooni saavutanud mehed.⁴⁷⁷ Kaks ülejäänut teadaolevalt Tallinna kodanikkonda ei kuulunud, kuid seisis sellegipoolest lähedal linna eliidile: kunagine Saksa ordu rüütel Hennynck Passow (1516) oli Lagedi mõisnik, aga ühtlasi ka Tallinna elanik ja Suurgildi liige, tegutsedes ilmselt kaubanduse alal; Põhja-Saksamaalt pärit kaupmees Hans Hosserinck (1521) oli aga kakskümmend aastat mustpea, enne kui astus eluõhtul 1520 Suurgildi.⁴⁷⁸ Neist vaid viimane parandas kuus raamatut, kõik teised vaid üks-kaks. Kadri-Rutt Hahn peabki vaid Hosserincki teadlikuks raamatuomanikuks, kes oli oma raamatud omandanud enese harimiseks, meelelahutuseks, harduslikel eesmärkidel või ka prestiiži pärast, ülejäänuid aga „vahepealseteks“ omanikeks, kes olid raamatud omandanud juhuslikult, näiteks kingina, ega pruukinud osata nendega midagi ette võtta, isegi kui nad adusid nende väärtust.⁴⁷⁹ Arvestades seda, et juba hiljemalt paarkümmend aastat hiljem muutub raamatute omamine tallinlaste seas regulaarseks, ei pruugi see siiski vähemalt kõigi puhul nii olla. Arvude

⁴⁷⁵ TLA.230.1.Bt1, fol. 7ar.

⁴⁷⁶ LUB 14.334; Tallinna kodanikeraamatus kui Caspar Molner aastal 1461, vt Greiffenhagen, Tallinna kodanikkuderaamat, lk 22.

⁴⁷⁷ Mänd, Anu. Tallinna Kanuti gild ja selle oldermannid keskajal. – *Modus vivendi*, II. Vana Tallinn, 16 (20). Tallinn: Estopol, 2005, lk 129–157, siin lk 140.

⁴⁷⁸ Hahn, Revaler Testamente, lk 149–154, 630, 641, 643, 647; Mänd, Anu. Hans Bouwer, kaupmees. – Kala, Tiina; Kreem, Juhan; Mänd, Anu. Kümme keskaegset tallinlast. Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv, Varrak, 2006, lk 60–89, siin lk 70, viide 39.

⁴⁷⁹ Hahn, Revaler Testamente, lk 149–153.

puhul tuleb lisaks arvestada ka võimalusega, et nii mõnelgi juhul võis testaatorile tegelikult kuuluda rohkem raamatuid, kuid testamendis on nimetatud vaid neid, mille pärandamisega (nt vaimulikele institutsioonidele) sooviti kaasa aidata oma hingeõnnistusele. Nii jättis Passow oma missaali ja Hosserinck oma palveraamatu(d) Tallinna dominiiklastele, viimane oma evangeliaari-passionaali begiinidele.

Säilinud raamatute omanike seas on kuni 1560. aastate alguseni neli Tallinna kodanikku. Ka nende seas on üks varasemaid käsitööline – Hans Dromken, kellele on 1520.–1530. aastatel kuulunud Lutheri Uue Testamendi tõlke alam-saksa versioon.⁴⁸⁰ Kolm ülejäänut kuulusid linna absoluutsesse eliiti: need olid 1536.–1539. aastal raehärra olnud Jurgen Gellingkhuse⁴⁸¹, müntmeister Urban Dene, oma aja „rikkaim tallinlane“⁴⁸², ning 1550.–1560. aastatel suurkaupmeeste suguvõsast Hans Kampferbeck, kelle omandusest on erinevaid teid pidi meieni jõudnud kolm raamatut⁴⁸³.

Mujalt Eesti linnadest ilmalikest raamatuomanikest andmeid säilinud ei ole, kui välja arvata juba mainitud Tartu mustpeade (?) oldermann Herman Bartels, kelle inventar on säilinud Tallinnas. Siiski pidi vähemalt Tartu kui ainult pisut Tallinnast väiksema kaubalinna ning ilmaliku võimuga piiskopi võimukeskusena isegi mõnevõrra mõjukama halduskeskuse elanike raamatuomand olema kahtlemata üsnagi samalaadne kui Tallinnas. Reformatsioonisündmused toimusid Tartus suhteliselt paralleelselt keskaegse Liivimaa kahe ülejäänud suurema linna Riia ja Tallinnaga, päädides varakult luterlikule kirikukorraldusele üleminekuga vähemalt all-linna piires.⁴⁸⁴ Ilmselt tekkis ka Tartus ladina- ehk triviaalkool – institutsiooni täpsest iseloomust küll dokumentaalseid andmeid teada ei ole, küll aga alates 1550. aastast kooli õpetajatest – ning sellega oli linlastel juurdepääs samalaadsele haridusele kui näiteks Tallinnas.⁴⁸⁵ Teiste, palju väiksemate linnade elanike haridustase ja sellest tulenevalt ka raamatukultuur võis olla kraadikese tagasihoidlikumal järjel, kuid siiski on andmeid, et mingit liiki koolid tegutsesid

---

⁴⁸⁰ Artikkel V, lk 176; Dromken oli tõenäoliselt surnud 1538. aastaks, kuna linlaste nimekirjas on siis nimetatud tema abikaasat, mitte teda ennast; vrd Mühlen, Drei Revaler Einwohnerlisten, nr 274.

⁴⁸¹ Vrd Mänd, Anu. Membership and Social Career in Tallinn Merchants' Guilds. – Bisgaard, Lars; Mortensen, Lars Boje; Pettitt, Tom (eds.). Guilds, Towns, and Cultural Transmission in the North, 1300–1500. Odense: University Press of Southern Denmark, 2013, lk 229–250, siin lk 238.

⁴⁸² Artikkel V, lk 178–179.

⁴⁸³ Artikkel V, lk 179–181.

⁴⁸⁴ Vt Kala, Tiina. Die frühe Reformationszeiten in Dorpat. Mit besonderer Berücksichtigung der Quellenlage und der Forschungstraditionen. – Geiß-Wunderlich, Jürgen; Gummelt, Volker (Hrsg.). Johannes Block. Der pommersche Reformator und seine Bibliothek. (Herbergen der Christenheit, Sonderband 22). Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2018, lk 41–61.

⁴⁸⁵ Eesti kooli ajalugu. 1. kd. 13. sajandist 1860. aastateni. Peatoim. Ferdinand Eisen; tegevtoim. E. Laul; [autorid J. Naber (Feodalismi ajajärk) jt]. Tallinn: Valgus, 1989, lk 81.

veel vähemalt Pärnus, Paides, Narvas ja ilmselt Viljandis.⁴⁸⁶ Väikelinnade koolide õpetuse sisust ega tasemest küll midagi teada ei ole, kuid näiteks Pärnus oli koolil oma maja, mis võiks näidata, et õpilasi oli suhteliselt palju, ning Inna Põltsam-Jürjo on Pärnu eliidi haridustaseme suhtes üpris positiivselt meelestatud, arvestades seda, kui mitmed selle võsud õppisid 16. sajandi esimesel poolel Saksamaa ülikoolides.⁴⁸⁷

Ilmalike eraisikute raamatukultuurist väljaspool linnu pole praktiliselt mingeid teateid. Väga suur osa orgaanilisest ainekultuurist koosnevast materiaalsest kultuurist (nagu seda ka raamat oma füüsilisel kujul on) on maapiirkondades järgnevate sõdade käigus hävinud ning raamatud, mis võisid leiduda näiteks vasallide linnustes, oleksid võinud pääseda peamiselt ainult siis, kui need toimetati varakult linnadesse, eelkõige Tallinna, kuid sellega on need pidanud sulanduma linnalise raamatuvaramo. Maapiirkondade ilmalike raamatuomanikena tulevadki põhiliselt kõne alla maal linnustes ja mõisates resideerinud vasallid. Võiks eeldada, et nende haridustase ja kirjaoskus oli ligilähedaselt samasugune kui linnaeliidil ning paljude vasallide elupaigas võis 16. sajandi keskel leiduda vähemalt üksikuid saksakeelseid evangeeliumi- või palveraamatuid, samuti lugemist näiteks ajaloo või arstikunsti alalt. Nii on kahtlemata aadlipäritolu Reinold Buxhoevedenile, kelle varaloend koostati 1554. aastal Tallinnas, kuulunud muu vara hulgas palveraamat.⁴⁸⁸ Kuna Reinoldi inventeeritud vara on napp, koosnedes põhiliselt riie- test, ent sisaldades ka näiteks kompassi, on ilmne, et Tallinnas viibis ta ajutiselt või läbisõidul ning ka palveraamat kuulus ta reisipagasi hulka ega pruukinud seega moodustada kogu ta raamatuomandit. Mõne jõukama vasalli vara hulgas võis leiduda ka prestiiži märgina hinnalisemaid religioosse sisuga käsikirjalisi või trükiraamatuid. Eespool juba mainitud Hennynck Passow kunagise Saksa ordu rüütli ning hilisema Lagedi mõisnikuna, ent samas ka Tallinna elanikuna ei pruukinud küll olla tüüpiline maa-aadli esindaja, kuid tema 1516. aastal dominiiklastele pärandatud missaal võis kuuluda just selliste hinnalisemate raamatute hulka.

Veelgi lootusetum on olukord talupoegade kihiga ning tegelikult ka linlaste alamkihtidega, mis sarnaselt talurahvale koosnesid valdavalt eestlastest. Kui jätta kõrvale Tallinna vaesed koolipoisid, kellest osa pärines linna ja selle tagamaa madalamate kihtide seast, kuid keda juba toetamise kaudu valmistati ette ühiskondlikul redelil kõrgemale tõusmiseks, ei ole alamkihi ja maarahva kokkupuute kohta raamatutega mingeid andmeid. Muidugi võib eeldada, et üksikuid lugeda oskavaid inimesi oli nii linna- kui maaeestlaste seas, kuid et mõni neist oleks rakendanud oma lugemisoskust raamatute lugemiseks, pidi olema väga suur erand. Eestlaste lugemisvõimalusi pidi suurendama esimeste eestikeelsete raamatute,

---

⁴⁸⁶ Arbusow, Einführung, lk 78; Eesti kooli ajalugu. 1. kd, lk 81–82.

⁴⁸⁷ Põltsam-Jürjo, Inna. Liivimaa väikelinn Uus-Pärnu 16. sajandi esimesel poolel. Tallinn: Argo, 2009, lk 245–247.

⁴⁸⁸ Reinoldi täpne koht Buxhoevedenide suures ja harulises sugupuus pole teada; vrd Buxhoeveden, Hanns-Albert von. Familiengeschichte Buxhoeveden, [Teil 1]. [Hamburg, 1961 (?)]; ent Tallinna kodanikkonna hulka selle põlise aadlisuguvõsa liikmeid ei kuulunud.

eelkõige katekismuste trüki ilmumine, kuigi eelkõige olid need mõeldud vahe-
tult tarvitamiseks eestlaste valdavalt sakslastest kirikuõpetajatele, kooliõpetajatele ja ilmselt ka õpilastele. Kui esimesed trüki ilmunud eestikeelsed raamatud teadaolevalt turule ei jõudnud, siis 1554. aastal ilmunud Franz Witteni Lübeckis ilmunud tartueestikeelse katekismuse üksikuid eksemplare oli säilinud veel mitu sajandit hiljem.⁴⁸⁹ Kas rändraamatukaupmehel Gerardus Silvius a Betzal oli sama aja paiku Tallinnas laos üks pakk (*bundt*) eestikeelseid katekismusi⁴⁹⁰ samas või mõnes teises väljaandes, selle üle otsustamine sõltub muuhulgas sellest, mis aastas Betza inventar täpselt dateerida. Ajaliselt lähim teade eestikeelsete katekismuste kasutamise kohta on Tallinna vaesele koolipoisile Michael Slachterile 1576. aastal ostetud mitesaksa katekismusest.⁴⁹¹ Sel puhul oli aga pigem juba tegu tõenäoliselt 1570. aastate alguses trükitud Johannes Robertus von Gelderni katekismusega, mis pole samuti tänini säilinud.⁴⁹²

4.2.6. Ilmalike omanike raamatud

Kuigi varaloendite põhjal on võimatu öelda, kui palju tallinlastel umbkaudu 16. sajandi keskpaigas tegelikult raamatuid oli, ja mingit tõsiseltvõetavat statistikat selle kohta teha ei saa, aitab üles märgitud raamatute arv siiski mingil määral orienteeruda linlaste raamatuomandi suuruses. Ajavahemikust 1518–1560 säilinud 73-st ilmaliku isiku varaloendist, milles mainitakse raamatuid, saab isikliku raamatuomandi kohta arvuliste hinnangute andmiseks kasutada 63. Ülejäänud kümnest inventarist kolmes ei ole mainitud ei raamatute arvu ega nimetusi. Samuti on edasises käsitluses kõrvale jäetud kuus isikut, kes olid kindlasti või väga tõenäoliselt raamatukaupmehed (vt eestpoolt, ptk 4.2.3). Lisaks võib käsitleda ühe koguna raamatuid, mille jätsid endast maha ilmselt isa ja poeg Lambert ja Hans Roberg vastavalt aastatel 1535 ja 1540, kuna nende viie aasta jooksul kogu koosseis märkimisväärselt ei muutunud.

16. sajandi keskpaigani oli isegi linna kõrgkihti kuuluvail ilmalikel lugejail valdavalt väga vähe raamatuid – kui üldse. Ligikaudu kahele kolmandikule kõigist raamatuomanikest (41 isikule 63-st) kuulus ainult üks kuni kolm raamatut; kolmeteistkümnel isikul oli neli kuni kuus ning neljal seitse kuni kümme nimetust (vt tabel 3). Kümme kuni kakskümmend raamatut kuulus kuuele mehele, kuid kolme kaupmehe puhul (Hermen Klevinghusen, Joachim Moelenberg, Diderick Stafhorst) äratub tähelepanu, et neist jäi maha üksteist kuni kakskümmend palve-raamatut, mis tekitab kahtluse, et neilgi oli vähemalt osa raamatuid müügiks. Ainult kolme isiku inventaris sajandi keskpaigas on mainitud oluliselt rohkem trükiseid ja käsikirju – viiekümnest kuni rohkem kui saja eksemplarini, kuid need

⁴⁸⁹ Kivimäe, Luterliku reformatsiooni kultuurimõjud, lk 42–43.

⁴⁹⁰ TLA.230.1.Ae2, fol. 120v.

⁴⁹¹ Kivimäe, Luterliku reformatsiooni kultuurimõjud, lk 43; Altof, Vaesed koolipoisid, lk 78.

⁴⁹² Vt Kivimäe, Teated senitundmatu eestikeelse katekismuse kohta, lk 396–397.

pole enam tavalised kaupmeeste-käsitöölise kihti kuulunud kodanikud (vt allpool). Veel suuremaid ilmalike raamatukogusid sellest perioodist teada ei ole. Neile vähestele käsitöölisele, kelle raamatutest midagi teada on, ei kuulunud kunagi rohkem kui viis raamatut.

Kõigi ilmalike lugejate kategooriate kõige levinumaks lugemisvaraks olid palveraamatud ja muu harduskirjandus. Need esinevad vähemalt kahe kolmandiku omanike varaloendites (42-s 63-st) ning sageli kujutas üks või paar seesugust teost endast kogu isiklikku raamatukogu: 27 inventeeritul muud sorti raamatuid ei esinegi. Inventarides on neid nimetatud lihtsalt kui „palveraamat“, „psalter“, „passionaal“ või „naiste raamat“ ilma väljaannet tuvastada võimaldava täpsema pealkirjata. Ainsaks pealkirjaliselt märgitud teoseks on „Hortulus animae“ („Lustgarten der Seelen“, „Hinge rohtaiake“), mida mainitakse kolmel korral.⁴⁹³ Ka Hans Hosserincki testamendis (1521) on mainitud palveraamatuid ja evangeeliumiraamatut koos passionaaliga ning Hennynck Passowi testamendis (1516) esinev missaalgi võis ilmaliku lugeja käes täita isikliku vagaduse eesmärki. Paljud neist usulistest raamatutest olid tõenäoliselt lihtsas köites väikestruktuurid ning säilinud on selliseid üliharva; ükski Tallinna ilmaliku omaniku inventaris registreeritud raamat ei ole tuvastatavalt tänapäevani säilinud.

Teiseks keskseks raamatuks ilmaliku lugeja kodus kujunes Piibel, seda eriti Martin Lutheri mõjul, kes seadis Pühakirja kõigi usklike jaoks usulise kogemuse esmase allika kohale. Esimene ilmalikule omanikule kuulunud Piibel tuleb siiski ette juba sadulsepp Hermen Menne testamendis 1500. aasta paiku. Luterliku raamatukultuuri arenedes hakkasid peagi suuremal arvul kodudesse jõudma esmalt saksakeelsed evangeeliumiraamatud, seejärel Uus Testament ja muud Pühakirja üksikud osad ning lõpuks täispiibel. Inventaride andmeil leidis pooltel ilmalikest omanikest üks või enam piiblitrükist. Esimest korda figureerivad tõenäoliselt luterlikud evangeeliumiraamatud uue usu märgina kaupmees Lutke van Mindeni inventaris 1523. aastal.⁴⁹⁴ Terve Uue Testamendi väljaandeid esineb alates kahest 1529. aasta inventarist (isand Johan Kock'i maja anonüümse elaniku inventar ja Hans Bomhouwer). Säilinud on 1520. aastate Lutheri Uus Testament alamsaksa versioonis, mis on kuulunud Tallinna käsitöölisele Hans Dromkenile.⁴⁹⁵

„Täispiibel“ (*de gancze biblie*) tuleb esimest korda ette Lambert Robergi inventaris 1535. aasta kevadel, küllap sama väljaanne esineb uuesti Hans Robergi varaloendis 1540. aastal. Lambert Robergi omandi hulgas on nimetatud nelja köidet väikeseformaadilisest „täispiiblist“ ja Uut Testamenti, mille kõigi kaasi ehtis kuldtrükis ornament – haruldane nähe, mis vääris eraldi väljatoomist; Hansu inventaris on need kõik viieköitelise täispiibli nime alla kokku võetud. Üsna selgelt oli tegu luterliku väljaandega, millele viitab juba nimetus „täispiibel“, kuid

---

⁴⁹³ Kuna kõik need mainimised jäävad 1550. aastate keskpaika, pidi küllap olema tegu just hiljuti rohkelt trükitud Georg Rhau koostatud sellenimelise saksakeelse palveraamatuga; esmatrükk Rhau, Georg. Hortulus Animae. Lustgarten der Seelen. Wittenberg: Georg Rhau, 1547/1548; kokku vähemalt 12 trükki 1547–1552: VD16 R 1683–1692, ZV 13176, ZV 13182.

⁴⁹⁴ Vrd Mänd, Äri ja vagadus, lk 25, 27.

⁴⁹⁵ Artikkel V, lk 176.

täpset väljaannet on raske kindlaks teha, kuna Lutheri enda lõplikus redaktsioonis täispiibel oli 1535. aastaks ilmunud vaid foolioformaadis.⁴⁹⁶ Lutheri täispiibli suureformaadiline alamsaksa versioon 1533/34. aastast, mis jõudis Johannes Bugenhageni toimetamisel Lübeckis ilmuda isegi enne ülemsaksakeelset väljaannet Wittenbergis, kuulus samuti kulukalt köidetuna hiljemalt 1560. aastatel Tallinna kaupmehele Hans Finhagenile.⁴⁹⁷ 1535–1560 esineb (täis)piibel umbes kolmandikus ilmalike omanike koduse vara loenditest (16-s 51-st).⁴⁹⁸ Kõigil kolmel teadaoleval naisomanikul oli lisaks ühele kuni neljale muule raamatule Piibel või Uus Testament (Bernt Wichherdeszi lesk 1540, Slutteri lesk 1549, Jurgen Goltsmiti lesk 1556). Teistest luterliku usulise kirjanduse žanridest 16. sajandi keskel kujunes ilmalike lugejate hulgas kõige levinumaks postill, mis on esindatud üheteistkümnnes inventaris. Säilinud on tollastest ilmalike omanike postillidest Caspar Huberinuse koostatu 1557. aasta väljaandes, mis 1572. aastal on kuulunud Tallinna kaupmehele Hinrich Risenkampfile.⁴⁹⁹ Lutheri eksegeetilisi teoseid – sageli rohkem kui üks – on leidunud kuues, katekismus kolmes ning Melanchthoni „Locī communes“ kahes paremini varustatud 1550. aastate ilmaliku isiku raamatukogus.

Mõne praktilise suunitlusega koduse arstikunsti ja ravimtaimeraamatu olemasolu oli joon, mis ühendas ilmalike ja vaimulike raamatuomandit. Pärast eespool juba mainitud Caspar Barbereri arstikunstiraamatut (1481) esineb kaks seda

---

⁴⁹⁶ Lutheri enda käe all valminud kogu Piibli terviklik tõlge ilmus esimest korda 1534. aastal ning seda trükiti esialgu vaid foolioformaadis, tavaliselt üheköitelise väljaandena. Enne seda, alates 1530. aastast oli ilmunud erinevate Lõuna-Saksamaa ja Šveitsi kirjastajate väljaandel mitmeid ülemsaksakeelseid täispiibleid, mis olid kokku pandud Lutheri varem ilmunud Piibli eri osade esialgsetest tõlgetest. Ent nendegi seas on vaid üksikuid väikeseformaadilisi (nt 1530. aastal Zürichis Christoph Froschaueri kirjastamisel ilmunud VD16 B 2687, B 2688, B 2689) ning teadaolevalt mitte ühtegi paljuköitelist. Võib-olla oli tegemist samal põhimõttel koostatud alamsaksakeelsete väljaannetega, mis ilmusid oktaavformaadis Magdeburgis Melchior Lotteri kirjastamisel esmakordselt 1532. aastal: neid on tõepoolest neli köidet Vana Testamenti (VD16 B 2946–2949) ning Uus Testament (VD16 B 4518), kuid nende pealkirjas ei esine „täispiibel“ ning Vana Testamendi osa pole ka päris täielik. Lutheri piiblitõlke valmimise ja väljaandmise kohta vt nt Flood, John L. *The Book in Reformation Germany*. – Gilmont, Jean-François (ed.). *The Reformation and the Book*. English edition and translation by Karin Maag. London, New York: Routledge, 2016, lk 21–103, siin lk 68–72; Reinitzer, Heimo. *Biblia deutsch: Luthers Bibelübersetzung und ihre Tradition: Ausstellung in der Zeughaushalle der Herzog August Bibliothek*, 7. Mai bis 13. November 1983, Staats- und Universitätsbibliothek Hamburg, 21. November 1983 bis 25. Februar 1984. Wolfenbüttel: Herzog August Bibliothek; Hamburg: Wittig, 1983.

⁴⁹⁷ Artikkel V, lk 176–177.

⁴⁹⁸ Roberg 1535/1540, Wichherdesz 1540, Hunninckhusen 1542, Duster 1542, Hennelef 1550, Langerman 1550, Koning 1553, tor Telt 1553, Goltsmit 1554, Schnell 1554, Pothgeter 1555, Werne 1557, Hagelsberg 1557, Kuntzman 1558, Wrede 1558, Batendik 1560. Et tegu oleks just (alam)saksakeelse väljaandega, pole enamasti otse öeldud, kuid kontekst lubab seda üldiselt järeldada: (vaimulike) ladinakeelsete Piiblite kirjetes on keel üldiselt juurde märgitud või on see pealkirja kuju järgi äratuntav. Kõik saksakeelsed väljaanded ei pruukinud olla Lutheri tõlked, vaid nende hulgas võis leiduda ka varasemaid tõlkeid.

⁴⁹⁹ *Ibid.*, lk 177.

liiki raamatut kullassepp Jacob Lubani testamendis (1513), kusjuures saanud oli ta need ühelt vaimulikult ja pärandas teisele, samuti üks kaupmees Hans Hosserinckil (1521) ning mitmes inventaris. Müügil oli nii kodusema kui erialasema suunitlusega meditsiinkirjandust Hans Masil (1536, 4 nimetust) ja Gerardus Silvius a Betzal (1555?, 17 kirjet). Alles on 1484. aastal ilmunud meditsiini-raamatute koondkõide, mis 1554. aastal kuulus Tallinna kaupmehele Hans Kampferbeckile.⁵⁰⁰

Harvem esinevad žanrid, mida leidus peamiselt suuremates erakogudes, olid esmajoones ajalugu, õigusteadus, kooliõpikud ning teataval määral ilukirjandust, milles oli ühendatud meelelahutuslik ja õpetlik komponent. Hans Kampferbecki ülemsaksakeelsete maailmaajalugude konvoluut koondab ühiste kaante vahele 1534. aastal ilmunud Sebastian Francki „Weltbuchi“ („Maailma raamat“) ja Christian Egenolfi kroonika 1535. aastast.⁵⁰¹ Tallinna müntmeistri Urban Dene 1540. aastatel kuuest suhteliselt väikesemahulisest trükisest ning ühest käsikirjalisest osast koostatud konvoluut kujutab endast omapärasest läbilõigetest mitme aastakümne jooksul kogunenud kodusest raamatuvarest, mis sisaldab mitut astroloogilist teksti, rahvapäraseid väljaandeid maateadusest, ajaloost ja õnnest ning imelugu neiust, kes elas aastaid söömata-joomata.⁵⁰² Kõik need tekstid on põhiliselt ilmaliku, muutuvas suhtes õpetliku ja meelelahutusliku sisuga, kuid Dene pidas vajalikuks neid siiski kalli kõitega vääristada. Lambert Robergi inventaris (1535) mainitud raamatute hulgas olid lisaks harduskirjandusele varauusaegsed maailmaajalood Heinrich Steinhöwelilt ja Johann Carionilt, aga ka Livius saksa keeles, *Processus juris* saksa keeles, kalender ning Thomas Murneri satiir „Geuchmat“ („Kägu (st tobede) aas“).

Mitmekesine raamatuvalik kuulus mustpea Bartelt Haverlantile, kes langes 1560. aastal lahingus Jeruusalemma mäe taga. Lisaks kuuete üsulis sisuga raamatule loeti ta inventaris üles viis nooti (*partes*), üks arstikunstiraamat, *Chiro-mantia* ning tulirelvade ja lõhkeaine valmistamise kunsti õpetus „Büchsen-meistere“ (*BuxenMeisterie*). Tema saatusekaaslasest Baltzer Krogerist jäi peale vaid ühe üsliste teose – psaltri – maha kolm kooliraamatut retoorika ja mateemaatika alalt, vanasõnade raamat (*sprick worter*) ning Johannes Pauli populaarne koomiliste eksemplite kogumik „Schimpf und Ernst“ („Nali ja tõsi“). Varahumanistlik satiir Sebastian Branti „Narrilaev“ esineb juba 1521 Hans Hosserincki testamendis. Gerardus Silvius a Betzal müügil olnud raamatute seas (1555?) on nimetatud kümmekond nimetust saksa rahvaraamatuid ja muud hiliskeskaegset jutukirjandust (nt „Schimpf und Ernst“, „Fortunatus“, „Ilus Magelona“) ning üksikuid humanistide ilukirjanduslikke tekste (nt Boccaccio „Kuulsatest naistest“, Thomas Naageorguse draamaatilisi tekste).

Arvuliselt kõige suuremad trükiste kogud olid inventaride andmeil linna-muusikui, kes ei kuulunud ühiskonna kõrgkihti ega olnud isegi Tallinna koda-

---

⁵⁰⁰ *Ibid.*, lk 179–180.

⁵⁰¹ *Ibid.*, lk 180.

⁵⁰² *Ibid.*, lk 178–179.

nikud. Jacob Spielmanile (1549) kuulus „üle saja“ noodiraamatu, neist osa käsi-
kirjalised. Marten Kuntzmanist ja tema abikaasast (1558) jäi maha kaksteist
komplekti vokaalteoste partiisid, 31 nimetamata „käsiraamatukest“, lisaks veel
Piibel, Lutheri postill, Brenzi katekismuse seletus ja kroonika. Kahjuks ei märgi
inventarid kunagi heliloojate nimesid; parimal juhul on kirjas laulude keel –
ladina, saksa või prantsuse. „Lautoraamatud“ esinevad kahe muu isiku inventaris
(Henrich Schulte 1541, Christoffer Mumperogge 1547), korra ka koos lautoga.
Kolmas suurem raamatukogu kuulus veel ühele suhteliselt vähetuntud mitte-
kodanikule Casper Engelile (inventar 1550) – haritud mehele, kes 1544. aastast
on teada Tallinnas notarina ja hiljemalt 1549. aastal erakooli pidajana.⁵⁰³ Tema
50 teosest koosneva raamatukogust peaaegu poole (22 nimetust) täitis akadeemi-
line meditsiini- ja farmakoloogiakirjandus (Galenos, Avicenna, Dioscorides, Otto
Brunfels jt), mis näib viitavat ülikooli meditsiiniharidusele, ning ka muu vara
(nt rohkelt ravimeid ja apteeki sobivaid anumaid) koostise järgi oleks ta võinud
pidada ka apteekri või arsti ametit, kellena ta Tallinnas siiski teadaolevalt tegut-
senud ei ole.⁵⁰⁴ Engeli humanistlikule haridusele või huvidele viitavad rohked
klassikaliste ja humanistlike autorite väljaanded, sealhulgas mitte just kõige tava-
lisemad, nagu Statiuse „Silvae“, Gellius, Quintilianus või hilisantiigi ladina
grammatikud, Lorenzo Valla ja Theodoros Gaza. Notari tööks vajaliku juriidilise
kirjanduse seas esinevad Rooma õiguse tüviteksti Justinianuse „Institutsioonide“
ja mõlema õiguse käsiraamatu kõrval dokumentide koostamise abivahend
(*Rethorica und formulare Teutsch*) ning kaasaegne saksa õigus (nt Kilian Königi
„Processus und Practica der Gerichtsleuffte nach Sechsischem gebrauch“, Bam-
bergi kaelakohtukorraldus).

4.2.7. Vaimulikest raamatuomanikud

Kui ilmalikke raamatuomanikke oli otstarbekas vaadelda lähtudes eelkõige Tal-
linna varaloenditest, mis moodustavad valdava osa säilinud allikmaterjalist, siis
vaimulike omanike raamatuid on suhteliselt palju ka säilinud, mistõttu on või-
malik käsitleda kohe kõigi allikate andmeid üheskoos. Praegustel andmetel sisal-
davad andmeid vaimulike raamatuomandi kohta kümme Tallinna inventari ja
kuus testamenti (neist üks tehtud Haapsalus); säilinud on teadaolevalt 14 vaimu-
likust omaniku raamatuid. Seejuures osalt need kategooriad kattuvad: Reinold
Gristi puhul on säilinud nii varaloend kui ka umbes kolmandik selles loetletud
raamatuist, Zacharias Hase varaloendis vaid arvuliselt mainitud raamatutest on
säilinud vähemalt viis, Jürgen Brandti inventaris üles loetud 62 köitest on teada-
olevat alles ühe teose kolm köidet. Johann Hobbingi testamendis nimetatud
11 köitest samuti ühe teose kolm köidet; Reinold Korneri varaloendis loetletud
raamatuist on osa nimetatud ka ta testamendis, Reinhold Beseleri testamendis on

⁵⁰³ Kivimäe, Reformatsioon, humanism ja kooliuuendus, lk 57.

⁵⁰⁴ Artikkel V, lk 161, viide 31.

raamatuid nimetatud vaid üldistatult, kuid varaloendis on 218 köidet üksikasjaliselt arvele võetud. Johannes Robertus von Geldernilt on säilinud seitse köidet, kuid tema palju mahukamat raamatukogu on mainitud hiljem pastor Joachim Waltheri pärandiprotsessi käigus; nimestikku pole siiski säilinud.⁵⁰⁵ Erinevalt ilmalikest isikutest kuulus suuremale osale vaimulikest tõenäoliselt vähemalt mõni raamatu, seda eriti pärast reformatsiooni, isegi kui nende raamatutest midagi teada ei ole. Nii mõnegi vaimuliku lugemusest võivad tunnistust anda nende kirjutatud tekstid, kuid edaspidises on käsitletud üksnes kindlalt teada olevat raamatuomandit.

Esmalt näitavad kattuvused allikaliikide vahel seda, et vaimulike raamatuomand ongi olnud keskelt läbi suurem ja juba sellest tingituna on raamatuid säilinud rohkem. Kui raamatuomanike arvu poolest ilmalik kõrg- ja keskkiht hiljemalt 16. sajandi teisest veerandist juba ületas vaimulikke, siis omatud raamatute koguarvu poolest ei pruugi see nii olla olnud. Tallinna inventaride järgi vaimulikele kuulunud vähemalt 538 köidet moodustavad kõigist varaloendite nimetuste arvust ligi poole; kui neile lisada 16 raamatut, mille kohta on andmeid ainult testamentidest, ning sadakond, mis on alles, aga pole mainitud teistes allikates (st peamiselt Johannes Blocki 75–80 köidet ja ülejäänuilt vähesed, aga mitte Reinold Gristi omad, mis on kaetud juba tema varaloendiga), tõuseb vaimulike kõigi teadaolevate raamatute koguarv üle 650. Ent teisalt on vaimulike raamatute ning ka nende kohta käivate andmete parem säilimine eeldatavasti mõnevõrra tingitud ka sellest, et neile kuulunud raamatute seas oli palju rohkem kaasaegsete väärtushinnangute järgi väärtuslikke, nii oma rahalise kui ka sisulise väärtuse poolest hoolikat säilitamist väärivaid/nõudvaid. Hea säilimise pandiks oli eelkõige võimalikult kiire institutsionaalse kogu valdusse jõudmine: Reinold Gristi kogu jõudis kindlasti ning Johannes Blocki oma suure tõenäosusega kiriku-raamatukogu koosseisu juba 16. sajandi keskel ning ilma vahepealsete omaniketa. Mitusada aastat hiljem erinevate hilisemate omanike kaudu raamatukokku jõudnud raamatuomandest on aga järel vaid riismed. Kirikute või kiriklike institutsioonide juures asuvatena ning ennekõike vaimulike või vaimulikele lähedase tausta ja tööpõlluga kooliõpetajate jaoks mõelduna raamatukogusid ka komplekteeriti esmajärjekorras just vaimuliku kirjandusega. Sellisteks soetusteks sobisid hästi kirikuõpetajate raamatukogud, mida omandati kas pärimise või pärandi ostmise teel. (Ostudest vaadeldavast ajajärgust Eesti alalt veel teateid ei ole.)

Vaimulike raamatupärandist on teada ka territoriaalselt palju paremini katvalt kui ilmikute omast, mille kohta on andmeid põhiliselt ainult Tallinnast. Saare-Lääne dekaani ja hilisema piiskopi Johannes Orgase 1476. aastal ostetud õigus-teost on eespool juba mainitud (ptk 4.2.1). 1480. aastal jättis Saare-Lääne ja Tallinna toomhärja Ludolf Nagel testamendiga „Saare-Lääne kirikule“ (*ecclesie Osiliensi*), seega Haapsalu toomkirikule või samas paiknenud toomkapiitlile oma võlgade katteks Decretum Gratiani, Piibli ja Püha Hieronymuse kirjade trükiväljaande. Testament on tehtud Haapsalus ja ilmselt samas paiknesid ka

---

⁵⁰⁵ Kivimäe, Teated senitundmatu eestikeelse katekismuse kohta, lk 391.

nimetatud raamatud.⁵⁰⁶ Saare-Lääne vaimulike omavahelisest raamatualasest kommunikatsioonist annab tunnistust juhtum 1510. aastast, kui Vana-Pärnu kiriku preester Petrus Usenus teatab kirjas Saare-Lääne piiskopi sekretärile Markus Tirbachile (arvatavasti Pärnut väisanud) rändraamatukaupmehe maha jäetud hinnakirjas leidunud raamatute hindu, mida Tirbach oli küsinud, ning lisab, et ülejäänuid, mida Tirbach soovis, müügil ei olnud.⁵⁰⁷ Huvitaval kombel oli peale Saksamaal levinud palveraamatu „Hortulus animae“ („Hinge rohtaiake“)⁵⁰⁸ saadaval ka kaks Jacques Lefèvre d'Étaples'i humanismi vaimust kantud piiblitekstide kommenteeritud väljaannet, mis pidid olema värsked Prantsusmaa trükised: psalmide viit ladina tõlget kõrvutav editsioon ja Pauluse kirjade uustõlge ladina keelde.⁵⁰⁹ Eraldi on välja toodud, et saada ei olnud mitte ühtegi Rotterdami Erasmuse raamatut, mille vastu Tirbach (ja samuti piiskopi notar Jakob Kruse, kellele Usenus palub sõnumi edastada) küllap eriliselt huvi oli tundnud, nii et Usenus lubas neid kindla ostusoovi korral otse Saksamaalt hankida. Kui Tirbach kahe täiesti kaasaegse autori teoseid juba küsida oskas, pidi nende maine talle juba varem teada olema. 1550. aastail omandas Saaremaal vanu katoliiklikke raamatuid piiskopi õuejutlustaja Kuressaares (1558) ja Valjala preester (1557/60) Reinold Gemekow.⁵¹⁰ 1497. aastal ilmunud „Roomlaste tegude“ („Gesta Romanorum“) köide jõudis temani 1550. aastal surnud Karja preestri Cornelius

⁵⁰⁶ LUB 14.68. Ludolf Nageli kohta vt Schwarz, Brigide. Prälaten aus Hannover im spätmittelalterlichen Livland: Dietrich Nagel, Dompropst von Riga († Ende 1468 / Anfang 1469), und Ludolf Nagel, Domdekan von Ösel, Verweser von Reval († nach 1477). – Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung, 49, 2000, lk 495–532, siin lk 519–527. Kuna nimetatud artikli autor ei tundnud Nageli testamenti, mis ei olnud artikli ilmumise ajaks veel trükitis avaldatud, oletas ta, et 1477. a Tallinna stifti ökonomiks nimetatud Nagel tegutses elu lõpuaastail peamiselt Tallinnas ja ka maeti sinna. Testament on siiski tehtud Haapsalus, kus Nagel viibis „veel terve mõistusega, kuid kehalt nõdrana“, ja sealsesse toomkirikusse avaldas ta ka soovi maetud saada.

⁵⁰⁷ LUB II/3.842; vrd ka Kala, Keskaegse Liivimaa kirikliku kirjasõna, lk 30–31.

⁵⁰⁸ Esmatrükk 1498, kuni 1510. aastani on saksa ja ladina keeles kokku teada vähemalt 26 väljaannet: vt GW 12969–12973; VD16. Tunnipalveraamatu tüüpi „Hortulus animae“ väljaannete sisu varieerus mõnel määral; vt Ochsenbein, Peter. Hortulus animae. – Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon. 2. Aufl., Bd. 4. Berlin, New York: de Gruyter, 1983, lk 147–154; Matter, Stefan. The Hortulus animae – An Archive of Medieval Prayer Book Literature. – Dlabáčová, Anna; Leerdam, Andrea van; Thompson, John J. (eds.). Vernacular Books and Their Readers in the Early Age of Print (c. 1450–1600). Leiden, Boston: Brill, 2023, lk 91–108.

⁵⁰⁹ Esimesest on enne 1510. aastat teada üks väljaanne: Quincuplex psalterium. Gallicum, Romanum, Hebraicum, Vetus, Conciliatum. Paris: Henri Estienne, 1509. Teise praeguseks teada olev vanim väljaanne on isegi hilisem: Lefèvre d'Étaples, Jacques (ed.). Contenta ... Epistola ad Rhomanos ... Epistola ad Hebraeos. Ad has 14: adjecta intelligentia ex Graeco ... Paris: Henri Estienne, 1512. Usenuse kirja tekstis on need vastavalt *Psalterium Daviticum Jacobi Fabri* ja *Epistolae Pauli cum ejusdem Fabri commentariis*.

⁵¹⁰ Gemekow' kohta vt Arbusow, Livlands Geistlichkeit ... Dritter Nachtrag, lk 63–64; Schmidt, Arved von. Die Pastoren Oesels seit der Reformation. Tartu: J. G. Krüger, 1939, lk 27; Strenga, Gustavs et al. (eds.). Catalogue of the Riga Jesuit College Book Collection (1583–1621). History and Reconstruction of the Collection = Rīgas jezuītu kolēģijas grāmatu krājuma

Schurs(en) de Dulkeni pärandi hulgast, kes ise oli selle omandanud veel dominiiklasena Riia konvendis.⁵¹¹ 1558. aastal sai ta Kaarma preestrit Hinrich van Laerilt kingiks 1470. aastal trükitud Leo I jutluste väljaande.⁵¹²

Üpris samaväärse keskusena tõuseb vaimulike säilinud raamatute põhjal Tallinna kõrvale Tartu. Põhimassi säilinud evidentsist annab muidugi juba korduvalt mainitud 16. sajandi algul Tartus viibinud jutlustaja Johannes Block, kelle kogu tervikuna annab muuhulgas tunnistust headest raamatuostuvõimalustest tollases Tartus ja lisab veel mõne varasema Tartu raamatuomaniku nime. Kuid ka sajandi keskpaigast on säilinud kolmele Tartu vaimulikule kuulunud üksikuid raamatuid. Mõjukas, kuid vastuoluline Maarja kiriku pastor Hermann Marsow, kes vallandati oma kohalt 1552. aastal, on küllap samuti järelturult omandanud inkunaabli-sajandil ilmunud Cicero „Kirjad lähedastele“ („Epistulae ad familiares“).⁵¹³ Marsow’ teenistuskaaslase, Maarja kiriku kaplani aastail 1546(1539?)–1553 Albanus Krogeri (Krüger) omandusest on säilinud konvoluut Johannes Brenzi eksegeetiliste teostega ja Petrus Dasypodiuse ladina-saksa sõnaraamat.⁵¹⁴ Saaremaaga

---

(1583–1621) catalogs. Krājuma vēsture un rekonstrukcija. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, 2021, lk 547; Norkārklis, Reinis. The Riga Jesuit College and its Book Collection. – *Ibid.*, lk 90–111, siin lk 104. Gemekow laikus 1560. aastal koos osa oma raamatutega Preismaale, kus jätkas teenistust katoliikliku preestrina ja täiendas oma raamatukogu; hiljem ka Kujaavias; pärast ta surma jõudsid ta raamatud hiljemalt 1597. aastal Riia jesuiitide kolleegiumi raamatukokku, mis 1621/22. aastal viidi üle Uppsala ülikooli raamatukokku, kust neid on omakorda vähesel määral üle läinud teiste Rootsi raamatukogude valdusse. Osa Gemekow’ raamatuid jõudsid Riia jesuiitide kätte siiski kohapealsete vaheomanike kaudu. Sissekirjutused raamatutes täiendavad mõnevõrra teadmisi tema elukäigust.

⁵¹¹ Gesta Romanorum. Nürnberg: Anton Koberger, 1497 (Stockholm, KB, Inkunabel 462); sissekirjutused: (1) *Frater Cornelius Dulleken hunc sibi vendicat librum*; (2) *Reinoldi Gemekow 1557*; vrd ka Levāns/Strenga, Gradual Formation, lk 58–59.

⁵¹² Leo I. Sermones. Roma: Conradus Sweynheym, Arnoldus Pannartz, 1470 (UUB, Ink. 33:100 Fol. min.); sissekirjutused: (1) *Hynricus vam laer kerckher tho karmel hort diit boeck*; (2) *Reinoldj Gemekowe Rmj Dnj Epj Oziliensis Arensburgae aulicj concionatoris, donacione uero Reuerendj Dominj Henricj à Lhaer paroecj in Karmel possidet Ao &c. [15]58*; Hinrich van Laeri (Laaren) kohta vt Schmidt, Die Pastoren Oesels, lk 46.

⁵¹³ Cicero, Marcus Tullius. Epistolae ad familiares. Venezia: Simon Bevilacqua, 1497 (Vilniuse ülikooli raamatukogu, Ink. 221); sissekirjutus lehel a1: *Hermannj Marssovj Juniorrjs sum*; hiljem kuulus raamat Tartu ja seejärel Daugavpilsis jesuiitide kolleegiumile; vrd Lietuvos inkunabulai, nr 130; Helk, Jesuiidid Tartus, lk 271; andmebaasis Material Evidence in Incunabula, <https://data.cerl.org/mei/02126564> (2.11.2025); Marsow’ kohta vt Aarma, Põhja-Eesti vaimulike lühielulood, nr 632; Baerent, Paul et al. Die evangelischen Prediger Livlands bis 1918. Köln, Wien: Böhlau, 1977, nr 1128.

⁵¹⁴ Brenz, Johannes. Explicatio epistolae Pauli ad Galatas. Schwäbisch Hall: Peter Frentz, 1547; *id.*, Explicatio Epistolae Pauli Apostoli Ad Philippenses. Schwäbisch Hall: Peter Frentz, 1548; sissekirjutus: *Albanus Kroger me possidet* (Wittenberg, RFB PS 4ETH390); Dasypodius, Petrus. Dictionarium Latinogermanicum Et Vice uersa Germanicolatinum. Ex optimis Latinae linguae scriptoribus concinnatum. Accesserunt Nomina Locorum Et Amnium in Germania [...]. Straßburg: Wendelin Rihel d.Ä., 1541; sissekirjutus: *Albanus Kroger [...]* (Wittenberg, RFB PS 4SW35); Krogeri kohta vt Baerent et al., Die evangelischen Prediger

seoses juba mainitud Reinold Gemekow'le on 1540. aastal Tartus kuulunud Bartholomaeus de Sancta Concordia „Summa de casibus conscientiae“ 15. sajandi käsikiri.⁵¹⁵ 1543. aastal on ta oma nime sisse kirjutanud samuti ilmselt järelturult hangitud „Legenda aurea“ 1483. aasta trükile.⁵¹⁶ Millega Gemekow Tartus tegeles, pole õieti teada, sest muudes allikates ta sellal teadaolevalt ei esine. Ent 1552. aastal Tallinnas omandatud Lutheri ühe peamise varase antagonist Johannes Ecki kogutud teoste Lutheri-vastaste kirjutiste köitesse on ta end sisse kirjutanud kui *pastor*.⁵¹⁷ Tema konfessionaalse kuuluvuse kohta tollal ei saa sellise määratluse põhjal siiski kaugeleulatuvaid järeldusi teha ning rohkem Gemekow'st Tallinnas midagi teada pole. Ecki paarkümmend aastat vana väljaanne on uusim Gemekow' Eestis hangitud raamatuist – kõigi ülejäänute põhjal jääb mulje, et ta tegeles pigem antikvaarsete (katoliiklike) raamatute kollektsioneerimisega.

Kõige kõrgemad vaimulikud keskaja Eestis, kes ühtlasi võiksid kõne alla tulla tollaste kõige suuremate raamatuomanikena, olid Tartu, Saare-Lääne ja Tallinna piiskop. Kahjuks ei ole pärast Avignonis surnud Engelbert von Dolenit neist ühegi raamatuomandist peaaegu midagi teada. Ilmselge on siiski, et trükiraamatuajastu hakul pidid piiskoppidel, kes võisid sageli olla kõrgelt haritud – nagu Bologna ülikooli kanoonilise õiguse doktorikraadiga Johannes Orgas, kellelt on siiski alles vaid üks raamat (vt ptk 4.2.1) –, olema üldjuhul rikkalikumad isiklikud raamatukogud kui kunagi ammu Dolenil või nende endi ajal kogudusevaimulikul Reinold Gristil või oma koguduseta ja tõenäoliselt ülikooliharidusetagi vikaaril ja jutlustajal Johannes Blockil.⁵¹⁸ Piiskoppidest aste allpool seisnud piiskopkondade kanoonikute ehk toomhärade raamatuomandist on vaid pisut rohkem teateid. 1476. aastal jättis Tallinna toomhärja Martinus Lefferdes oma kasvandikule

---

Livlands, nr 977; Tartust siirdus Kroger Preisimaale ja sealt on ta raamatud jõudnud Wittenbergi; et Kroger on oma raamatud omandanud Tartus (või mujal Eestis?), viitab Tallinnale tüüpiline köide.

⁵¹⁵ Uppsala ülikooli raamatukogu, Ms C550; vrd Margarete Andersson-Schmitt, Håkan Hallberg, Monica Hedlund, *Mittelalterliche Handschriften der Universitätsbibliothek Uppsala. Katalog über die C-Sammlung*, Bd. 5, Handschriften C 401–550. Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1992, lk 356; sissekirjutus fol. 1r: *Reinoldi Gemekow Anno 40 Terpaten*.

⁵¹⁶ Jacobus de Voragine. *Legenda aurea sanctorum, sive Lombardica historia*. Strassburg: [Georg Husner], 1483; sissekirjutus: *Reinoldi Gemekow 1543*; vrd Collijn, Isak: *Katalog öfver Linköpings stifts- och läroverksbiblioteks inkunabler*. Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1909, nr 64.

⁵¹⁷ Eck, Johann. *Qvinta pars opervm Iohannis Eckii, contra Lvthervm et alios declamatoria*. [Augsburg: Alexander Weissenhorn I, 1533] (UUB, Riga Fol. 50); sissekirjutus tiitellehel: *Liber Reinoldi Gemekow pastoris Revaliae anno a virgineo partu 1552*. Sissekirjutuse algusosa võib mõista kaheti: kas 'Tallinna pastori Reinold Gemekow' raamat' või 'pastor Reinold Gemekow' raamat Tallinnas [ostetud vms]'. Gemekow' tegutsemisest Tallinnas pole muudest allikatest midagi teada; kui ta oli tollal katoliiklik vaimulik, nagu võiks arvata, võis ta teenida Toompeal.

⁵¹⁸ Blocki tõenäolise haridusliku tausta kohta vt Geiß-Wunderlich, Pommern, Livland, Finnland, lk 125–129.

Reymarusele *verdebock*'i – tõenäoliselt tunnipalveraamatu.⁵¹⁹ Arvestades seda, et tegu on ainsa ta testamendis nimetamist väärinud raamatuga, võis olla tegu hinnalisema, nt illumineeritud käsikirjaga, mis hiliskeskaegsete tunnipalveraamatute puhul oli suhteliselt tavaline. Lisaks jättis ta kümme marka raamatukogule, „kui seda hakatakse ehitama“ – ilmselt on mõeldud toomkiriku või toomkapiitli juurde kavandatavat raamatukogu. Tema testamendi täitjate hulgas oli teine raamatuomanikuna tuntud toomhärja, juba mainitud Ludolf Nagel, kes jättis oma jälje Haapsalu raamatupärandisse (vt eespool). Tõenäoliselt 16. sajandi teisel või kolmandal aastakümnel kinkis kohalikku päritolu Tallinna toomhärja Johann Rotert Tallinna Niguliste kirikule, kus ta ise oli vaimulikuna teeninud, *Corpus juris civilis*'e kommentaaride köite.⁵²⁰ Kõrgvaimulike hulka kuulus ka Padise abt Everhard Sunnenschin, kelle annetatud raamatust oli samuti juba eespool juttu (ptk 4.1.5).

Kui kõrgvaimulike raamatuomandist on ainult üksikuid juhuslikke tõendeid, siis 16. sajandi alguse katoliiklikud kogudusevaimulikud on vägagi hästi esindatud Reinold Gristi ja Johannes Blocki näol. Tinglikult võib neile kahele lisada ka Zacharias Hase, ühe esimestest Tallinna luterlikest pastoritest, kes juba saabus Tallinna luterlasena ja asendas siin Reinold Gristi Oleviste vaimuliku kohal. Surres jäi tast maha 67 raamatut (inventar 1531), mida kahjuks nime pidi loetletud ei ole; need viis aga, mis on alles, on kõik tüüpilised katolikuaegsed väljaanded, omandatud enamuses enne reformatsiooni veel katoliikliku vaimulikuna ja vajalikud pisut sügavamate teoloogiliste huvidega vaimuliku jutlustamistöö.⁵²¹ Ilmselt ei tohiks siiski arvata, et nii suured kogud suhteliselt madalate vaimulike valduses, nagu Gristil, Blockil ja Hasel, oleksid olnud 16. sajandi alguses päris tüüpilised. Küllap mängis nii arvukate raamatute hankimise juures rolli kombinatsioon isikuomadustest, milles usaldus kirjutatud sõna jõu vastu, kirjanduslikud huvid ja teadmishimu olid ühendatud raamatute kui prestiižiobjekti väärtuse tajumisega; lisaks kulus kindlasti ära ka tugev materiaalne kindlustatus. Enamus ilmikvaimulikke, eriti vähem edasipüüdlikud, piirdusid tõenäoliselt siiski väiksema arvu raamatutega ja konventsionaalsema valikuga, milles olid esindatud põhiliselt liturgilised raamatud ja nende kõrval näiteks mõned

⁵¹⁹ Hahn, Revaler Testamente, lk 140–141, 639.

⁵²⁰ Vivianus Tuscus. Casus longi super Digesto vetere; *id.* Casus longi super Infortiato; Accursius, Franciscus. Casus longi super Digesto Novo; Vivianus Tuscus: Casus longi super Codice; Guido de Cumis. Casus in terminis super Institutis. [Freiburg: Kilianus Piscator, u 1494 või Basel: Johann Amerbach, 1489–1497] (TLÜAR, IV-1445); sissekirjutus kaanelhel: *D[onum] dni Ioannis Rotert [Canonici]*; praegu pole peaaegu kustunud sissekirjutuse viimast sõna näha, kuid see esineb 17. sajandi raamatukogunimestikes, vrd Bröcker, Verzeichnüs, fol. 9r ja Felssberg, Verzeichniss, lk 35. Rotertit on mainitud Niguliste vaimulikuna 1511, toomhärjana 1512–1530/31, seejärel oli ta kuni surmani 1536 Tallinna piiskop; vt Arbusow, Livlands Geistlichkeit ... Dritter Nachtrag, lk 177–178. Usutavasti kinkis ta raamatu enne 1524.–1525. aasta reformatsioonisündmusi.

⁵²¹ Hase ja tema raamatute kohta vt Arbusow, Livlands Geistlichkeit ... Dritter Nachtrag, lk 77; Aarma, Põhja-Eesti vaimulike lühielulood, nr 357; Tallinna ajalugu I, lk 311; samuti Artikkel V, lk 155.

jutlustamise abivahendid või harduskirjandust. Sellistest tavalisematest raamatuomanditest aga ajast enne reformatiooni kuigi selgeid näiteid teada ei ole. Ainsa huvitavama sissevaate pakub *her* Leinard'i – tõenäoliselt on see Tallinna Niguliste preester Leinard/Leonardus Seidenberg/Sydenberch (*vel sim.*)⁵²² – inventar (1525), mille seitsme nimetuse hulka kuuluvad nii Piibel, breviaar ja jutluseraamat kui ka arstikunsti ja kanoonilise õiguse alased teosed. Teise Niguliste preestri Thomas Ulrici inventaris (samuti 1525) on mainitud juba neljateist köidet – kuid kahjuks on nimetatud ainult raamatute arvu.

Luterlik „raamatuplahvatus“ kajastub õige varsti ka siinsete protestantlike pastorite raamatuvaras. Kui esimesest luterlikust aastakümnest on tuntud ainult juba nimetatud Zacharias Hase raamatuomand, mille võimaliku luterliku osa kohta pole õigupoolest midagi teada, ning Johannes Blocki soetatud esimesed luterlikud teosed, kuigi tema teadaolevalt Eestis luterliku vaimulikuna tegutsema hakata ei jõudnudki⁵²³, siis allikates kajastuv suur tõus luterliku raamatuvara levikus algab umbes sajandi keskpaiku. Selle ajajärgu mõnest Tartu vaimulike säilinud raamatust oli juba juttu, mitmed Tallinna pastorite inventarid 1550. aastatest seostuvad suhteliselt noorte haritud pastorite enneaegse surmaga. Püha Vaimu kiriku õpetaja Reinhold Beseleri, kelle plaanidesse kuulus enne varajast surma mitme eestikeelse vaimuliku teose avaldamine, inventaris (1554) on koguni 218 kannet raamatute kohta – kogu vaadeldava ajajärgu suurim teadaolev üksiku isiku raamatuomand Eestis.⁵²⁴ Samuti Tallinnas surnud Rakvere pastori Jürgen Brandti, kelle raamatuist on kolm köidet ka alles, varaloendis (1557) on kajastatud 70 raamatut ja käsikirja, sh arvatavasti ta ülikooliaegseid konspekte.⁵²⁵ Bartholomeus Frölichi 36 raamatut pole inventaris (1560) nimeliselt välja toodud.⁵²⁶ Testamentide kaudu on teada mõned näited Niguliste pastorite Joachim Waltheri (1556)⁵²⁷ ja Johann Hobbingi (Höbing, 1559) raamatuist, viimaselt on taas kolm köidet praegusenigi alles⁵²⁸. Üksainuke köide on järel kooliõpetaja ja Niguliste kaplani Hermann Brincki (1545) ning Niguliste pastori Thomas Gerstenbergi (u 1560) raamatuvarast.⁵²⁹ Tollastest vaimulikest on kõige rohkem alles hilisema Eestimaa esimese luterliku piiskopi Johannes Robertus von Gelderni

⁵²² Tema kohta vt Arbusow, Livlands Geistlichkeit ... Dritter Nachtrag, lk 195, 340–341.

⁵²³ Geiß-Wunderlich, Pommern, Livland, Finnland, lk 140–157.

⁵²⁴ Vrd Aarma, Põhja-Eesti vaimulike lühielulood, nr 65; Johansen, Paul. Wanradt-Koelli katekismuse senitundmatutest järglastest. – Johansen, Paul. Kaugete aegade sära. Tartu: Ilmamaa, 2005, lk 221–225 (esmatr Johansen, Paul. Wanradt-Koelli katekismuse seni tundmatuist järglastest. – Eesti Kirjandus, 10/1935, lk 433–436); Kivimäe, Books and Preachers, lk 661–662.

⁵²⁵ Brandti kohta vt Aarma, Põhja-Eesti vaimulike lühielulood, nr 88; Artikkel V, lk 164–166.

⁵²⁶ Tema kohta vt Aarma, Põhja-Eesti vaimulike lühielulood, nr 254.

⁵²⁷ Vt Aarma, Põhja-Eesti vaimulike lühielulood, nr 1048.

⁵²⁸ Valk-Falk, Niguliste kiriku „järelejäanud“ raamatutest, lk 76; Aarma, Põhja-Eesti vaimulike lühielulood, nr 416; Artikkel V, lk 163–164.

⁵²⁹ Isikute kohta vt Aarma, Põhja-Eesti vaimulike lühielulood, nr 91 ja 272; raamatute kohta Artikkel V, lk 162, 166.

raamatuid: seitse köidet, mis sisaldavad kokku 16 väljaannet.⁵³⁰ Nagu näha, on üksnes viieteistkümnest aastast andmeid vähemalt nelja Niguliste vaimuliku raamatuvara kohta, mis näitab, et raamatuomand oli üldistunud igasuguse taseme vaimulike seas.

4.2.8. Vaimulike raamatud

Vaimulike isiklike raamatukogude põhiosa moodustas ootuspäraselt vaimulik kirjandus, mille seas omakorda olid esikohal jutlustamiseks vajalikud tekstid. Jutlusekogumikud, postillid ja muud jutlustamise abivahendid domineerisid nii enne kui ka pärast reformatsiooni. Reinold Gristile kuulus inventari andmeil ligi 30 köidet jutlustamiskirjandust (rohkem kui viiendik tema raamatukogust), kuid alles on teadaolevalt vaid kolm köidet⁵³¹ – ilmselt vähese huvi tõttu luterlikul ajal. Johannes Blockil on Tartu perioodil olnud vähemalt 15 katoliiklikku jutlustekogu (samuti umbes viiendik kõigist raamatutest, mis tal tollal oli), sealhulgas ka mõlemad Gristilt säilinud autorid: Bernardinus de Bustis ja Petrus de Palude.⁵³² Reinhold Beseleri inventaris leidub ligi 25 luterlikku jutluseraamatut: põhiliselt Lutheri üksikute jutluste väljaandeid, ent siiski ka Johannes Brenzi, Erasmus Sarceriuse ja Johann Spangenbergi kogumikke. Isiklikke liturgilisi raamatuid olid vähe juba katoliiklikel vaimulikel: Reinold Gristil neli (inventari järgi *Orarium vetus*, *Agenda siue maledictionale*, *Breuiarium*, *Missale* – säilinud pole teadaolevalt ükski), kaks Reinold Korneril (*Hymnarius sequencianarius*, *Orationale magnum ligatum*) ja Wilhelmus von Padisel (*Psalterium Davids*, *Breuiarium secundum vsum ordinis cisterciensis*), ainult breviaar Johannes Blockil⁵³³ ning Leinard Sydenberchil. Luterlike pastorite isiklike raamatute hulgas käibivaid jumalateenistuse raamatuid nimetatud ei ole.

Piibel ja piiblikesegees olid olulisel kohal mõlemal perioodil. Tähelepanuväärselt on katoliiklikust ajast palju rohkem kui Piibli põhiteksti trükke säilinud suuremahulisi mitmeköitelisi kommenteeritud väljaandeid, mis olid mõeldud süvendatud piiblistuudiumiks ning eriti Pühakirjal põhinevate jutluste näidistena või ettevalmistamise abivahenditena. Gristil oli seitse piibliväljaannet, valdavalt mahukate kommentaaridega ning mitmeköitelised, nagu näiteks koguni kaks

---

⁵³⁰ Artikkel V, lk 166–169; Johannes Robertus von Gelderni kohta vt Aarma, Põhja-Eesti vaimulike lühielulood, nr 268; Luuk/Reimo/Valk-Falk, Omanikumärkidest, lk 102–103; Kivimäe, Teated senitundmatu eestikeelse katekismuse kohta, lk 388–398.

⁵³¹ Bernardinus de Bustis. *Mariale eximij viri Bernardini de Busti ordini seraphici Francisci, de singulis festivitibus beate virginis per modum sermonum tractans*. Nürnberg: Anton Koberger, 1503 (TLÜAR, I-257); id. *Secunda pars Rosarii*. Hagenau: Johann Rynmann; Heinrich Gran, 1513 (TLÜAR, I-258); Petrus de Palude. *Sermones thesauri novi de sanctis*. Nürnberg: Anton Koberger, 1496; id. *Sermones quadragesimales thesauri novi*. Nürnberg: Anton Koberger, 1496 (konvoluut, TLÜAR, I-2227).

⁵³² Kirchenbibliothek Barth, 2o E 10; 2o E 11–12; 2o E 20; 2o E 23; 2o E 24; 2o E 26; 2o E 27; 2o E 28–29; 4o E 1; 4o E 4; 4o E 8; 4o E 10; 4o E 11; 4o E 12; 4o E 13; vrd Geiß-Wunderlich, Katalog, lk 219–227.

⁵³³ Kirchenbibliothek Barth, 8o E 77; vrd Geiß-Wunderlich, Katalog, lk 231–232.

sarja ladinakeelset piibliteksti koos *Glossa ordinaria*'ga Nicolaus de Lyra redaktsoonis: 1497. aasta Nürnbergi ja 1506. aasta Baseli väljaanne.⁵³⁴ Saare-Lääne ja Tallinna toomhärja Ludolf Nageli testamendis aastast 1480, samuti Leinard Sydenberchi (1525) ja luterlikul ajal Simon Wanradti (1536) lühikestes raamatuloendites esineb samuti Piibel. Blockil on katoliiklikust perioodist säilinud ainult üks köide Hugo de Sancto Caro evangeeliumide postilliga 1482. aasta trükis, millele alles 1520. aastate algul lisandus Uue Testamendi värske Erasmuse väljaanne koos sama autori Uue Testamendi parafraasidega⁵³⁵ – mis viib mõttele, et Block ei pidanud vanemas eas vajalikuks vanu katoliiklikke piibliteoseid suuremal hulgal säilitada. Reinhold Beseleri varaloend sisaldab seitset Piiblit või selle osi mitmes keeles ning üle viiekümne nimetuse protestantlikku piibliteoloogiat ja eksegeesi – kokku üle veerandi tema raamatukogust. Piibliseletuste autorite seas on Lutheri kõrval kesksel kohal Johannes Brenz, Johannes Bugenhagen ja Philipp Melancthon, kuid leidub ka Johannes Draconitese, Wolfgang Musculuse, Georg Maiori, Erasmus Sarceriuse, Franciscus Lambertuse ja Martin Bucer, Šveitsi reformaatorite Heinrich Bullingeri ja Jean Calvini ning mitmete teiste töid. Siiski võis selliste raamatute osakaal sõltuda isiklikest eelistustest ja võimalustest. Teisele luterlikule pastorile Jürgen Brandtile kuulus inventari andmeil neli piibliväljaannet, ent ainult seitse kommentaari, millest mõned olid tõenäoliselt ülikooliaegsed käsikirjalised loengumärkmed või konspektide ümberkirjutused. Säilinud on sellest ajajärgust ladinakeelne käsipiibel, mille Tallinna linnakooli õpetaja ja Niguliste kaplan Hermann Brinck ostis 1545. aastal.⁵³⁶ Johannes Robertus von Geldernilt on alles jäänud Lutheri Uue Testamendi tõlge 1528. aastal ilmunud alamsaksa versioonis.⁵³⁷

Jutlustamiskirjanduse ja piiblikommentaariumide kõrval oli katoliiklike vaimulike haritlasraamatukogudes kesksel kohal keskaegne teoloogia. Gristil oli inventari järgi üheksateistkümne teosega suures ülekaalus skolastiline teoloogia: Aquino Thomas, Albert Suur, Alexander Halensis, Duns Scotus, Petrus Lombarduse „Sententside“ kommentaarid. Blocki skolastika valik ei ulata seevastu palju kaugemale Lombarduse „Sententsidest“⁵³⁸ ning ka teised keskaja teoloogia harud on säilinud esindatud suhteliselt sporaadiliselt, mis tekitab taas kahtluse, et luterlaseks saades ei pruukinud Block enam vajalikuks pidada kõike endisaegset alles

⁵³⁴ Biblia latina cum postillis Nicolai de Lyra et expositionibus Guillelmi Britonis in omnes prologos S. Hieronymi et additionibus Pauli Burgensis replicisque Matthiae Doering. P. 4. Nürnberg: Anton Koberger, 1497 (TLÜAR, I-2319); selle väljaande 3. köide on sattunud erakogusse, esimesed kaks, mida Gristi inventar ning Oleviste raamatukogu 17. sajandi nimestikud (viimati Felssberg, Verzeichniss, lk 85) samuti mainivad, on kaotsi läinud; ning teiseks Textus biblie cum Glosa ordinaria, Nicolai de Lyra postilla, Moralitatibus eiusdem, Pauli Burgensis Additionibus, Matthie Thoring replicis. P. I–VI. [Basel: Johannes Petri, Johann Froben], 1506 (TLÜAR, I-2236); vrd Kreem, Reinold Grist, lk 160, 161, 163.

⁵³⁵ Vastavalt Kirchenbibliothek Barth, 2o A 8, 8o A 7, 8o A 22–26; vrd Geiß-Wunderlich, Katalog, lk 181, 184, 186–188.

⁵³⁶ Artikkel V, lk 162.

⁵³⁷ Artikkel V, lk 167.

⁵³⁸ Kirchenbibliothek Barth, 2o D 4; vrd Geiß-Wunderlich, Katalog, lk 214.

hoida. Küll aga on hästi säilinud esimesed Lutheri ja teiste protestantide kirjutised, mille Block oma pöördumisajal 1520. aastail Tartus hankis.⁵³⁹ Nii varastest luterlaste teostest vaimulike raamatukogudes pole peale nende peaaegu mingeid konkreetsemaid andmeid, kuna esimesed pikemad luterlike pastorite varaloendid ilmuvad alles paarkümmend aastat hiljem. 1525. aastast on juhuslik teade, et Tallinnas on kinni peetud Tartu toomhärja Laurentius Volkersam ja peapiiskopi sekretär Laurentius Westfal, kelle juurest otsiti tõendeid peapiiskop Johannes Blankenfeldi salaläbirääkimiste kohta venelastega, ja muuhulgas leidis nende pagasi hulgas Lutheri teoseid – aga milliseid täpsemalt, on teadmata.⁵⁴⁰ Rohkelt esineb luterlaste traktaate siiski Reinhold Beseleri varaloendis.

Uus buum saabus Lutheri kogutud teoste sarjade ilmuma hakkamisega. Kogutud teoste köited kuulusid Tallinnas peale institutsionaalsete kogude (vrd ptk 4.1.6) juba varakult ka mitme vaimuliku valdusse. Arvatavasti esimesena soetati Lutheri ladinakeelsete teoste kolm esimest köidet kohe esimeses väljaandes 1550. aastate algul linna ühislaeka kulul Niguliste vaimulikule Johann Hobbingile (Höbing) tingimusel, et pärast tema surma tagastatakse need „mõlema kiriku heaks“, st et need jääks edaspidigi Niguliste või Oleviste kiriku kasutusse.⁵⁴¹ 1554. aastal omandas Tallinnas sama teostesarja viis esimest köidet samal aastal Rakvere pastori koha saanud Jürgen (Georg) Brandt.⁵⁴² Tema peatse surma järel 1557. aastal ostis need ilmselt tema pärandi hulgast raehärja Jürgen Honerjeger, kes annetas need samal aastal Niguliste kiriku raamatukogule. Varaloendi (1554) andmeil on Lutheri (tõenäoliselt ladinakeelsete) teoste kolmas köide kuulunud ka pastor Reinhold Beselerile. Kuna sama väljaande esimesed viis köidet omandas 1555. aastal müntmeister Urban Dene annetusega veel Tallinna Oleviste raamatukogu (ptk 4.1.6), saab öelda, et vähem või rohkem osi Lutheri kogutud teostest on kuulunud igale vaimulikule ja kõigile institutsioonidele, kelle/mille raamatukogu koostisest Tallinnas 1550. aastatel üldse midagi teada on. Nende tuntud omanikele kuulunud teostesarjade kõrval on olemas veel vähemalt kahest eri sarjast pärit 1540.–1550. aastatel ilmunud Lutheri saksakeelsete teoste üksikuid köiteid, mis köitekujunduse põhjal otsustades on köidetud Tallinnas ning arvatavasti kuulunud algselt sealsamas eraomanikele, kuna 17. sajandi seisuga on need sissekirjutuste järgi endiselt samas eraomanike valduses olnud.⁵⁴³

Kirikuisade teosed jõudsid vaimulike isiklikesse kogudesse aegamisi. Enne 15. sajandit pole kirikuisade teoste levikust Eesti alal õieti midagi teada; need ei ole esindatud ei Tallinna Linnaarhiivi keskaegsete tervikkäsikirjade hulgas ega ka pärgamentkäsikirjade fragmentidel, mis peaksid olulises osas pärinema Tallinna

⁵³⁹ Kirchenbibliothek Barth, 2o C 25; 4o C 6; 8o C 3; 8o C 4; 4o D 7; vrd Geiß-Wunderlich, Katalog, lk 205, 208–210, 217.

⁵⁴⁰ TLA.230.1.Bt1, fol. 60v; vt Kivimäe, Eestikeelsest trükisest, lk 29–31.

⁵⁴¹ Artikkel V, lk 163–164.

⁵⁴² Artikkel V, lk 164–166, seal viide 44 ka ostu ja annetuse sissekirjutused.

⁵⁴³ TLÜAR, I-2197; ühest komplektist säilinud I, III, IV, V ja VII köide on hiljem kuulunud Jost Duntele, ning teise komplekti II ja VI köide Marcus Toeckile.

dominiiklaste konvendist.⁵⁴⁴ Osalt on see kindlasti tingitud halvast säilimusest, kuid küllalt tagasihoidlik on patristika osa ka trükiraamatuaajastu alguse ulatuslikumalt säilinud kogudes. Reinold Gristi suures eraraamatukogus on esindatud ainult Hieronymuse kogutud teosed (I–IV ja VI–IX osa neljas suureformaadilises köites)⁵⁴⁵ ning inventari andmeil Gregorius Suure „Moralia“ kahes eksemplaris⁵⁴⁶. Samad autorid olid olemas ka Oleviste esimese luterliku pastori Zacharias Hase raamatukogus: Gregoriuse „Moralia“ oli ta omandanud 1520. aastal Elbingis (Elbląg) ilmselt veel katoliikliku jutlustajana; 1524. aastal ostis ta Tallinnas Hieronymuse kogutud teoste V osa – sama väljaande, mis muidu oli Gristil, välja arvatud just V osa.⁵⁴⁷ Kuna selle köitekujundus on Gristile kuulunud Hieronymuse köidete omaga identne, võib vabalt olla, et ta ostis selle köite just Oleviste viimase katoliikliku preestri Gristi käest. Hieronymuse „Kirjad“ on kuulunud 1480. aastal tehtud testamendi andmeil toomhärja Ludolf Nagelile ja 1513. aasta väljaandes Johannes Blockile.⁵⁴⁸ Üldiselt domineerivadki katoliiklikul ajal ladina kirikuisade „suure neliku“ liikmed: Hieronymuse ja Gregoriuse kõrval veel Augustinus ja Ambrosius. Reinold Kornerile kuulus inventari ja testamendi andmeil Augustinuse „Pihtimusi“ ja teisi teoseid sisaldav köide. Johannes Block ostis Tartus omale nii Augustinuse jutluste eraldi väljaande kui ka 1505.–1506. aastal Baselis ilmunud 11-köitelised kogutud teosed.⁵⁴⁹ Samuti olid tal Ambrosiuse kogutud teosed kolmes köites ning taas Gregorius Suure „Moralia“.⁵⁵⁰ Blocki raamatukogu näitabki patristiliste autorite koha pealt üles kõige suuremat mitmekesisust: temale on kuulunud varaseimad siinmail teadaolevad kreeka kirikuisade teosed (küll ladina tõlkes): Origenes 1512. aasta Pariisi väljaandes

⁵⁴⁴ Vt andmebaas Fragmenta membranea Estoniae (<https://dspace.ut.ee/handle/10062/54331>).

⁵⁴⁵ Hieronymus. Opera. III–IV, VI–VII, VIII–IX. Basel: Froben, 1516 (TLÜAR, I-2280, I-2293, I-2321); I–II osa sisaldanud köide ei ole säilinud, kuid oli olemas nii Gristi raamatuloendi kui ka veel Oleviste raamatukogu 17. sajandi inventaride andmeil, vrd Kreem, Reinold Grist, lk 62; Felssberg, Verzeichniss, lk 2.

⁵⁴⁶ Inventaris *Morale Sancti Gregorij* ja *Moralia Gregorij*, kuid võib-olla on kirjutaja üht köidet kaks korda registreerinud; säilinud on: Gregorius I. *Moralia sive expositio in Job*. Basel: Nicolaus Kesler, 1496 (TLÜAR, I-2331).

⁵⁴⁷ Gregorius I. *Moralia, sive Expositio in Job*. Basel: Nicolaus Kessler, 1496 (TLA.230.1. Inc6), sissekirjutus kaanelehel: *Item adiuncto huic libro pastorale eiusdem doctoris emi ego Zacharias Leporius pro tribus prutenicalibus [!] marci anno Domini MVCIX [1509] {pro tunc existens in Elbing predicator}*, tiitellehel: *Zacharie Hase ego sum*; Hieronymus. *Qvintvs tomvs opervm Divi Hieronymi, Commentarios in Prophetas, qvos Maiores vocant, continet*. Basileae: [Johann Froben], 1516 (TLÜAR, I-2280); sissekirjutus 1. (tühjal) lehel: *Sacharie Hase ego sum Emptus pro tribus hornensibus flor[enis] pro tunc existens in liuonia Reualie. 1.5.xxiii*.

⁵⁴⁸ Nageli kohta vt ptk 4.2.7; Kirchenbibliothek Barth, 2o B 20 (Block), vrd Geiß-Wunderlich, Katalog, lk 200.

⁵⁴⁹ Kirchenbibliothek Barth, 2o B 6 ja 2o B 8–15, vrd Geiß-Wunderlich, Katalog, lk 198–199. Seesama Augustinuse paljuköiteline väljaanne kuulus ka Tallinna Niguliste kiriku raamatukogule (TLÜAR, I-2243; vrd Bröcker, Verzeichnüs, fol. 9r) – taas võib tõdeda, et üht üsna monumentaalset väljaannet oli siiakanti tarnitud mitmes eksemplaris.

⁵⁵⁰ Kirchenbibliothek Barth, 2o B 25–27; 2o B 17, vrd Geiß-Wunderlich, Katalog, lk 200, 202.

ning Johannes Chrysostomos 1517. aasta Baseli trükina, mõlemad kaheköiteliste kogutud teostena, samuti Athanasios.⁵⁵¹ Luterlike vaimulike uue põlvkonna kogudes kuivab kirikuisade esindatus aga päris kokku: vaid Reinhold Beseleri inventaris tuleb ette *Epitome operum Augustinij*.

Hiliskeskaja katoliiklikel vaimulikel oli sageli arvukalt õigusteaduslikke raamatuid, mis on täiesti tundmatu kategooria järgnevate põlvkondade luterlikele pastoritele. See peegeldab vaimulikuseisuse erinevat rolli eri ajastuil. Tallinna linnakirjutaja ja ühtlasi Ratzeburgi toomhärja Reinold Korneri varaloendis üles loetud 39 raamatust on üle poole – vähemalt 21 – juriidilise sisuga.⁵⁵² Kanoonikule omaselt on nende seas ülekaalus kanoonilise õiguse alased teosed, mida on kaksteist. Enamuses on need *Corpus juris canonici* (paavstide kirikuõiguslike aktide kogu) erinevad koodeksid – Decretum Gratiani, Dekretaalid, *Liber sextus* – ning nende kommentaaride väljaanded Itaalia kanoonilise õiguse õpetlaste sulest. Võib-olla on see eelkõige mälestus Korneri varasemast tegevusest Ratzeburgi toomhärjana: Tallinna linnakirjutaja tööks need arvatavasti nii esmavajalikud ei olnud. Pole muidugi võimatu, et Korner lootis edaspidi karjääri teha siiski kirikliku administratsiooni vallas, kuid varane surm tõmbas sellele kriipsu peale. Kaks teost on üheselt äratuntavalt tsiviilõigusliku sisuga: *Instituta* ja *Lectura Baldj super institutionibus* – Rooma õiguse kodifitseeringu *Corpus juris civilis*'e levinumaid osi Justinianuse „Institutsioonid“ ja selle keskaegne kommentaar Itaalia glossaatori Baldus de Ubaldise käe alt. Ülejäänud teosed kujutavad endast kas mõlema õiguse metodoloogilisi juhendeid või florilegiume, mille täpne vorm jääb kirje põhjal sageli tuvastamatuks, või siis juristi igapäevatöös vajalikke protsessinormide kogumikke ja eeskirju (nt *Duo formularia diuersarum formarum* või *Formulare Teutunicorum superscriptionum*). Just viimased võisid olla Kornerile kõige kasulikumad tema töös Tallinna linnakirjutajana.

Märkimisväärtne õiguskirjanduse kogu inventari andmeil vähemalt kuuteistkümne nimetusega oli ainult natuke hiljem siiski ka kogudusepreestril Reinold Gristil. Tsiviilõiguse alalt on säilinud Albericus de Rosate kommentaarid *Corpus juris civilis*'e osadele 1517.–1518. aasta Lyoni väljaannetes ning jällegi Justinianuse „Institutsioonid“.⁵⁵³ Kanoonilise õiguse alalt esineb taas enamik *Corpus*

⁵⁵¹ Vastavalt Kirchenbibliothek Barth, 2o B 21–22; 2o B 23–24; 2o B 5; vrd Geiß-Wunderlich, Katalog, lk 197–198, 201–202.

⁵⁵² LUB II/3, nr 178; vrd Kala, Tiina. Reinold Korner, linnakirjutaja. – Kala, Tiina; Kreem, Juhan; Mänd, Anu. Kümme keskaegset tallinlast. Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv, Varrak, 2006, lk 121–149, eriti lk 141; vrd ka Hahn, Revaler Testamente, lk 142–146.

⁵⁵³ Albericus de Rosate. *Lectura ... super prima parte Infortiati*. Lyon: Jean Mareschal, 1517; *id.* *Lectura ... super secunda parte Infortiati*. Lyon: Jean de Jonuelle, 1518 (konvoluut, TLÜAR, IV-1454); *id.* *Lectura super prima parte digesti veteris*. Lyon: Jacques Mareschal, Jacques Sacon, 1517; *id.* *Lectura super secunda parte digesti veteris*. Lyon: Jacques Mareschal, 1518 (konvoluut, TLÜAR, IV-1446); *id.* *Lectura super prima parte digesti novi*. Lyon: Jacques Mareschal, 1517; *id.* *Lectura super secunda parte digesti novi*. Lyon: Jacques Mareschal, Jacques Sacon, 1517 (konvoluut, TLÜAR, IV-1453); *id.* *Lectura super prima parte codicis*. Lyon, Jean de Jonuelle: 1518; *id.* *Lectura super secunda parte codicis*. Lyon: Jean de Jonuelle,

juris canonici põhitekstidest.⁵⁵⁴ Mõlemat õigust ühendab kahe õigusleksikoni konvolut.⁵⁵⁵ Tuleb tõdeda, et see on Gristi kui kogudusepreestri raamatukogu kõige arusaamatum osa. Rikka kaupmehesoo võsuna (vt eestpoolt) võisid õiguskodeksite suured ja hinnalised köited talle ju rahaliselt kättesaadavad olla, aga milleks pidi ta neid vajama? Kuna tegu on valdavalt suhteliselt hiliste väljaannetega, ei saa need pärineda ka ta ülikooliõpingute ajast, kui ta võinuks kaaluda veel juristikarjääri.⁵⁵⁶ Või valmistus Gristi lennukamaks karjääriks kirikus, näiteks toomkapiitlis, ent reformatsioon tuli vahele? Igal juhul näitavad Gristi ja dominiiklaste⁵⁵⁷ säilinud köited, et mahukad õiguskodeksid polnud tollal Tallinnas enam haruldus. Ning samasugused võimsad kanoonilise õiguse korpuse köited koos veel mõne kanonistliku raamatuga hankis omale samal ajal Tartus ka Johannes Block.⁵⁵⁸ Ka Leinard Sydenberchi inventaris (1525) on kaks õigusraamatut.

Klassikalisi autoreid ja humanistide teoseid leidis vaimulike raamatukogudes nii enne kui pärast reformatsiooni, kuid kumbki kategooria ei ületanud tavaliselt koolikirjanduse taset. Nii Korneril kui Gristil olid 16. sajandi alguses ladina klassikalistest autoritest olemas Vergilius ja Ovidius, Kornerile kuulusid lisaks veel Terentius, Gristile Juvenalis ja Valerius Maximus teosed.⁵⁵⁹ 16. sajandi keskel oli Jürgen Brandti kogus endiselt enamik samu autoreid, kuid uuendusena olid lisandunud mitmed Cicero teosed ning Aristotelese *Ethica* kreeka keeles. Grist on ainus tallinlane, kellelt on teada reformatsiooniaegseid humanistlike autorite teoseid: Niccolò Perotto *Grammatica* (ilmselt „*Rudimenta Grammatices*“)

1518 (konvolut, TLÜAR, IV-1861); Justinianus I, *Institutiones imperiales nouissime correcte*. Paris: Jean Barbier, Jean Petit, 1508 (TLÜAR, IV-456).

⁵⁵⁴ Bonifatius VIII. *Liber sextus Decretalium ... cum apparatu domini Johannis Andree*. Nürnberg: Anton Koberger, 1486; Clemens V. *Constitutiones cum apparatu Joh. Andreae*. Nürnberg: Anton Koberger, 1486 (konvolut; TLÜAR, I-2854); Gregorius IX. *Decretalium copiosum Argumentum*. Lyon: François Fradin, Aymon de La Porte, 1518 (TLÜAR, I-2339); Gratianus. *Decreti huius plenissimum argumentum*. Lyon: Aymon de La Porte, 1517 (TLÜAR, I-2341).

⁵⁵⁵ Nestor, Dionysius. *Nestoris vocabula suis locis et secundam Alphabeti ordinem collocata*. Strasbourg: Johann Prüß, 1507; *Vocabularius utriusque iuris*. Hagenau: Johannes Rynmann, Henrich Gran, 1507 (konvolut, TLÜAR, X-1101).

⁵⁵⁶ Pealkirjade kohatine kattuvus võib tekitada kahtluse, et ehk sattusid Gristi kätte Korneri raamatud, aga selleks on enamus väljaandeid liiga hilised, Korneri surma järgsed.

⁵⁵⁷ Vrd Artikkel I, lk 104–108, nr 2.1–4, 2.21, 2.29–30.

⁵⁵⁸ Kirchenbibliothek Barth, 2o F 3–5; 2o F 21; 2o F 26; 4o F 1, vrd Geiß-Wunderlich, Katalog, lk 233–235.

⁵⁵⁹ Ovidius. *Metamorphoseos libri diligentius recogniti cum familiaribus commentariis*. Lyon: Étienne Gueynard, Jean de Vingle, 1506 (TLÜAR, X-1067); Juvenalis. *Liber Satyrarum*. Leipzig: Martinus Herbipolensis, 1504 (TLÜAR, X-1972); Valerius Maximus. *Opera cum commento Oliverii Arzignanensis*. Venezia: Albertinus de Lisona, 1503 (TLÜAR, X-1118); Gristi inventaris neli korda esinevad Vergiliuse teosed pole teadaolevalt säilinud.

ja „Cornucopiae“, Pico della Mirandola teosed, Domenico Nani Mirabelli „Poly-anthea“ ning Erasmuse „Enchiridion“.⁵⁶⁰ Tartus tärkas Johannes Blockil lähem huvi humanistide vastu 1520. aastate algul, kui ta omandas mitu Erasmuse ning ühe Enea Silvio Piccolomini teose.⁵⁶¹ Et vähemalt Erasmuse nimi oli 1510. aastaks juba päris hästi tuntud, näitab eespool mainitud Saare-Lääne vaimulike kurtmine tema teoste puudumise üle rändraamatukaupmehe varudes (ptk 4.2.7).

Itaalia humanistid kadusid pärast reformatsiooni vaimulike raamatukogudest pea täielikult: vaid Jürgen Brandtile on kuulunud Perotto „Cornucopiae“. Enne reformatsiooni Erasmusest alguse saanud põhjapoolne humanism tõusis kiiresti valdavaks, kui Erasmusele lisandusid Philipp Melanchthoni ja teiste luterlike humanistide teosed. Brandtile kuulusid Erasmuse „De civilitate morum“ ja teised teosed nähtavasti konvoluudina, Melanchthoni grammatika-, retoorika- ja dialektikaõpikud ning sarnastel teemadel kirjutised teistelt humanistliku taustaga luterlikelt autoritelt, nagu Lucas Lossius, Johannes Spangenberg ja Erasmus Sarcerius. Brandti kaasaegsest Reinhold Beselerist jäid maha Erasmuse „Apo-phthegmata“ ja „Colloquia“, ent mitte ühtegi luterlike humanistide keeleliste distsipliinide õpiraamatut. Küll aga huvitus ta nähtavasti Piibli keeltest: tema kogus leidus Dasypodiuse ladina sõnastik, kreekakeelne psalter, samuti heebrea keele õpik ja sõnastik. Johann Hobbing parandas 1559. aastal kreeka keele sõnastiku ja Erasmuse kirjavahetuse. Sellised sageli algtasemel kreeka ja heebrea keele raamatud pärinesid ilmselt enamasti omanike ülikooliõpingute ajast. Üks tähelepanuväärsemaid Tallinna allikais mainitud teoseid on neljakeelne – heebrea, kaldea, kreeka ja ladina – Piibel, mille eest või jaoks maksti Simon Wanradtile 1531. aastal 60 marka.⁵⁶² Keelte komplekti arvestades pidi olema tegu 1514.–1517. aastal Hispaanias ilmunud kuueköitelise nn Complutense polüglotiga (või selle Vana Testamendi osaga), mida võidi näha pigem humanistliku piibliteksti uurimise tähtteosena kui konfessionaalselt laetud vaimuliku raamatuna.⁵⁶³ Wanradtile anti just samal päeval ka Tallinna linna soovituskiri Wittenbergis õpingute jätkamiseks ning peagi asuski ta teele, naastes Tallinna taas aasta pärast;

---

⁵⁶⁰ Perotto, Niccolò. *Cornucopiae ... opus commentariorum linguae latinae*. Strasbourg: Johann Prüß, 1506 (TLÜAR, X-1129, kadunud); Pico della Mirandola, Giovanni. *Opera*. Strasbourg: Johann Prüß, 1504 (TLÜAR, X-1104, kadunud); Nani Mirabelli, Domenico. *Poly-anthea*. Strasbourg: Matthias Schürer, 1517 (TLÜAR, X-1117); Perotto *Grammatica* ja Erasmus on teada üksnes inventarist.

⁵⁶¹ Kirchenbibliothek Barth, 4o A 48; 8o A 22; 8o A 23; 8o A 24; 8o A 25-26; 4o C 6; 8o E 245; vrd Geiß-Wunderlich, Katalog, lk 183–184, 186–187, 208–209, 232–233; id., Jutlustaja Johannes Block, lk 17–19.

⁵⁶² TLA.230.1.Ad32, fol. 249v: *botalet magister Simon vor eyne hebreiische, caldeische, greckische und lateinsche biblie, 60 mc*; vrd Arbusow, Livlands Geistlichkeit ... Dritter Nachtrag, lk 229; Altof-Telschow, Wanrad-Koelli katekismus, lk 67; Aarma, Book ownership marks, lk 129.

⁵⁶³ *Libri veteris et novi testamenti multiplici lingua impressi*, I–VI. Alcalá de Henares: Arnao Guillén de Brocar, 1514–1517.

on oletatud, et Wanradt võis väljaande Wittenbergi kaasa võtta⁵⁶⁴, kuid teisalt poleks võimatu, et raad maksis ambitsioonikale noorele vaimulikule raha raamatu ostmiseks võõrsilt, kui eeldada, et Tallinnas poleks pruukinud sellist teost saada olla.

Midagi meelelahutuslikuks või ilukirjanduseks liigituvat, näiteks saksa rahva-raamatuid, vaimulike raamatunimekirjadest ega säilinud raamatute seast ei leia, kui ehk Sebastian Branti „Narrilaev“ Gristi inventaris välja arvata. Kui neil midagi sellist ka oli, võisid need olla odavad köitmata väikestrukised, mida ei peetud pikaajalise säilitamise või inventaris registreerimise vääriliseks. Samas võis vähemalt mõni vaimulik ka ajaviiteks lugemisel otsida raamatutest pigem intellektuaalselt nõudlikumat vaheldust. Lisaks antiikautorite ja humanistide teostele oli Gristil inventari andmeil näiteks Johannes de Sacrobosco levinud astronoomiateos „De sphaera“. Jürgen Brandtile kuulus arvatavasti Georg von Peurbachi „Theoricae novae planetarum“.⁵⁶⁵ Reinhold Beseleri *Planeten buch*’i võib ehk pidada pigem rahvapäraseks astroloogiliseks kui teaduslikuks raamatuks. Ajalooraamatuid kuulus Reinold Kornerile 16. sajandi algul inventari andmeil suur piltidega kroonika⁵⁶⁶, Beselerile sajandi keskel peale tuntuima luterliku maailmaajaloo Carioni kroonika veel Lübecki kroonika, pastor Johann Hobbिंगile testamendi andmeil Urspergi Burchardi kroonika. Korneril oli üks Avicenna arstiteaduslik teos, rohkematel leidus koduseks tarvituseks sobilikke arstikunsti- ja ravintaimearaamatuid. Leinard Sydenberchi inventar (1525) mainib kaht käsikirjalist, Beseleri inventar kuut ja Brandti oma üht meditsiiniraamatut. Samas Gristi ega Blocki omi pole teada. Siin võib rolli mängida see, et avalikele kiriku- ja kooliraamatukogudele, millele nad oma raamatud jätsid, ei peetud neid vajalikeks kas sisu või tagasihoidlikuma seisundi pärast. Igapäevavajadusteks võis pastori majapidamises leiduda ka kokaraamat (Beseler).

Kokkuvõttes saab eraisikute lugemisvara kohta öelda, et 15. sajandi lõpust 16. sajandi keskpaigani toimus Eesti alal linnakeskkonnas ning kõrgemates ühiskonnakihtides ses valdkonnas kiire tõus. Eriti hoogne oli tõus ilmalike lugejate seas, kellest 15. sajandi lõpuni on vaid üksikuid märke, kuid 16. sajandi keskpaigaks võib raamatulugejateks pidada juba vähemalt kolmandikku linlaste kõrgematest kihtidest. Ilmalike linlaste seas muutub raamatuomand üha üldisemaks alates 1520. aastate reformatsioonisündmustest, kui tõenäoliselt usulise ärkamise mõjul hakkasid palveraamatud ja piiblitekstid jõudma senistest palju enamate lugejateni. Oma osa lugejaskonna laienemise juures oli kindlasti ka

---

⁵⁶⁴ Vrd Altof-Telschow, Wanradt-Koelli katekismus, lk 66–67; Wanradti liikumiste kohta sel aastal vt ka Arbusow, Livlands Geistlichkeit ... Dritter Nachtrag, lk 229.

⁵⁶⁵ Inventaris *Vatecinium eclipsios cum theorica planetarum* = (?) Peurbach, Georg von. Theoricae novae planetarum Georgii Purbacchii Germani ab Erasmo Reinholdo Salueldensi pluribus figuris auctae, & illustratae scholijs [...] Typus Eclipsis solis futurae Anno 1544. Wittenberg: Hans Lufft, 1542. Peurbachi päikesevarjutusennustusi ja „Theoricae“ ilmusid ka eraldi väljaannetena.

⁵⁶⁶ *Cronica Magna cum figuris*; pole teada, kas käsikirjaline või trükitud

rahva-, st saksakeelse lugemisvara senisest palju suuremas mahus turule ilmumine, väiksemas formaadis trükised, mis olid ühtlasi taskukohasema hinnaga, ning ajapikku luterlike hariduspõhimõtete soositud uue humanistliku koolikorralduse areng, mis kasvas senisest rohkem ja mitmekesisemalt haritud lugejaid. Madalamate kihtide, st põhiliselt eestlaste, ent ka aadli lugemuse kohta sellest ajajärgust sisuliselt midagi teada ei ole.

Vaimulike seas, kelle funktsionaalne kirjaoskus küündis raamatute lugemise tasemeni tõenäoliselt üsna üldiselt juba varasemal ajastul ning kelle silmis kirja sõna prestiiž ja selle mõju tajumine oli juba varem üldine, oli tõus sujuvam, kuid siingi on 16. sajandi keskpaigas nii suurimad kollekttsioonid kui teadaolevate raamatuomanike üldarv suurem sajandi alguse vastavatest näitajatest. Kuna vaimulike suuri eraraamatukogusid leidis siiski juba sajandi esimesel veerandil, võib järeldada, et nende seisuse raamatuomandi üldistumisele aitas esmajoones kaasa raamatute odavnemine ja seega kättesaadavuse paranemine trükiraamatu esimese poolsajandi jooksul, 15. sajandi teisel poolel, ning samuti hiliskesk-aegsed reformiliikumised kirikus, mis rõhutasid muuhulgas humanistlikel põhimõtetel rajaneva hariduse olulisust.

Vaimulike ja ilmalike isikute lugemisvara ja raamatukogud jäid 16. sajandil siiski selgelt erinevaks. Kuigi mõlemas seisuses oli valitseval kohal vaimulik kirjandus, erines sellegi valik olulisel määral. Haritud vaimulike jaoks oli nii enne kui pärast reformatsiooni esimesel kohal jutluskirjandus, mida toetas rohke akadeemiline teoloogiline ja eksegeetiline kirjavara, mis aitasid omanikke jutlustamisel ja kirikuteenistuste läbiviimisel. Jutlustamise ja pühakirjaseletuse sisu ja vorm küll reformatsiooni mõjul muutusid, kuid nende tähtsus jäi endiseks. Ilmaliku lugeja usuline lugemisvara piirdus tavaliselt mõne üksiku palveraamatu või hardusteosega, mida pärast reformatsiooni täiendas aina enam Piibel ja vahel ka mõni süstemaatilisemat usulist haridust andev teos nagu katekismus või postill, kusjuures paljudel sellega kogu teadaolev kodune lugemisvara piirduski. Muudest valdkondadest oli reformatsiooniaelsetele vaimulikele olulisim õiguskirjandus, mida oli vaja eelkõige kiriku administreerimise juures; luterlikel vaimulikel see taandus täiesti. Humanistlikud ja antiikautorid olid läbi kogu ajajärgu vaimulikel ja pärast reformatsiooni aina enam ka ilmalikel lugejatel sageli ilmselt mälestus koolihariduse aegadest, kuid võib-olla sütitasid mõnes ka pikemaajalise huvi. Ajaloohuvilisi leidis juba 16. sajandi algusest nii ilmalike kui vaimulike seas, kuid rahvapärasem jutukirjandus kujunes teadaolevalt põhiliselt ilmaliku lugeja pärusmaaks. Praktilisest lugemisvarast ühendasid mõlemat seisust kodused arstikunsti- ja ravimtaimeraamatud.

ARTIKLID

KOKKUVÕTE

Väitekirjas käsitletakse raamatukasutust, raamatukogude ja -kollektsioonide kujunemist ning muutusi lugejaskonnas Eesti alal trükitud raamatu esimese aastasaja jooksul, 15. sajandi keskpaigast kuni 16. sajandi keskpaigani (umbes 1460 kuni 1560). Doktoritöö aluseks on viis aastail 2017–2024 ilmunud artiklit Eesti kloostrite raamatukultuurist enne ja pärast 1520. aastate reformatsioonisündmusi, Tallinna Oleviste raamatukogust 1550.–1560. aastail ning tallinlastele kuulunud raamatutest 16. sajandil. Doktoritöö sissejuhatavas osas on üksikisikutele kuulunud raamatute teemat laiendatud kogu Eestile alates 15. sajandi teisest poolest ning kaasatud seni suuresti kasutamata allikabaas tallinlaste varaloendite näol, samuti koostatud tervikülevaade kloostrite raamatukultuurist ning uuritud Tallinna luterlike raamatukogude kujunemise tagamaid.

Trükitud raamatu esimest aastasadat vaadeldakse tänapäevases Euroopa raamatukultuuriloo käsitluses kui moderniseerumisprotsessi, mis intensiivistas ja kiirendas märgatavalt kommunikatsiooni ning uudsete ideede levikut Euroopas ja kogu maailmas. Mõjukaimate uute ideedena, mille levikule trükikunst oskuslikult kasutatuna tugeva tõuke andis, nähakse eelkõige humanismi, reformatsiooni ja loodusteadusliku maailmapildi kujunemist. Käesolevas töös uuritakse järjepidevust ja muutusi Eesti ala raamatukultuuris hiliskeskajal ning uusajale ülemineku ajajärgul samuti suuresti osana kommunikatsiooni- ja ideeajaloolistest protsessidest. Metodoloogia aluseks olevat lähenemist tuntakse trükitud raamatu arheoloogiana, mis ühendab endas traditsioonilise raamatute bibliograafiliste ja materiaalsete tunnuste lähivaatluse raamatute kultuurimõju, lugemise ning lugejaskonna uurimisega.

Töö esmaseks uurimisobjektiks on kõik praeguseni säilinud uuritaval ajajärgul Eestis asunud raamatud ning andmed raamatute ja raamatukasutuse kohta arhiiviallikais. Eestis on hiliskeskaja ning varauusaja koidiku raamatukultuuri seni käsitletud kas pikemate perioodide raamatuloo üldkäsitluste raames või siis valdavalt lühikestes eriuurimustes üksikutest raamatuomanikest või kogudest ning uurijateks on viimasel ajal enamasti olnud teadlased, kelle jaoks raamatulugu on vaid üks huviobjekt paljudest ja seejuures sageli mitte keskne. Harva on kaasatud uurimisse ühte viisi säilinud raamatuid ja arhiividokumente, mis võivad paikneda paljudes eri asutustes ega pruugi olla uurijatele ühtmoodi hõlpsasti kättesaadavad. Käesolevas töös on erinevates kogudes leiduvaid mõlemat liiki allikaid kaasatud võimalikult täielikult, mis võimaldab uurimises jõuda paljudes aspektides sünteesini, mida varem ei ole Eesti selle ajajärgu raamatukultuuri uurimisel taotletud.

Kogu vaadeldava ajajärgu oli Eesti osa Saksa Keisririigiga lõdvalt seotud kesk-aegse Liivimaa riikide kogumist, mille eliidi kultuur, sealhulgas raamatukultuur oli tugevalt mõjustatud Saksa emamaalt lähtuvatest suundumustest. Paljud tuntud suurematest raamatuomanikest vaimulikud olid lausa esimese põlve sisse-rändajad, kes saabusid Eestisse teenistuse otsinguil varasemal ajal valdavalt oma kodukandis juba mõningast karjääri teinuna (Reinold Korner, Johannes Block, Zacharias Hase), luterlikul ajal sageli pärast ülikooli lõpetamist (Jürgen Brandt,

Johannes Robertus von Geldern jt) ning vähemalt osa oma raamatuist võtsid nad tavaliselt kaasa juba oma varasemalt eluteelt. Sellised lugejad ei anna paratamatult tunnistust raamatukultuuri kohta peal põlvest põlve edasiandmisest, kuid seda enam kandusid nende kaudu vahetult siinsesse raamatukultuuri Saksamaa koolides ja ülikoolides valitsenud suundumused ja ideed. Siiski leidis ka kohalikku päritolu suuri raamatuomanikke (Reinold Grist, Reinhold Beseler), kuid olukorras, kui kohta peal kõrgemad koolid puudusid, mõjutasid nendegi silmaringi ja raamatuomandi kujunemist üldiselt tuntavalt õpingud välismaal.

Kloostrite raamatukultuuri mõjutasid samuti tugevalt iga vaimuliku ordu eripärad ja orduiseseisid sidemed, nii et sageli oli raamatukultuur suhteliselt homogeenne pigem iga ordu siseselt laialdasel alal, kuid eri ordude lähestikku paiknevate kloostrite vahel võis see olla üsna erinev. Pirita birgitiinide teistest eristuvast raamatukultuurist, eriti umbes 15. sajandi lõpuni, annavad tunnistust arheoloogilised materiaalsed raamatujäänused, metallist köitepanused, mis on küllalt erinevad võrreldes mujalt Eestist teadaolevatega. Orduiseseisest sarnastumist mõjutas peale ordu tavade ja reeglite eriti mendikantide ordudes ka vendade liikuvus eri konventide vahel õpingute käigus või hilisemal ümberpaigutamisel. Nagu näitavad Tallinna dominiiklaste vähesed säilinud raamatute omandamise andmed, hangiti uusi raamatuid sageli oma konvendi või ordu liikmetelt. Siiski tuli just Tallinna dominiiklaste raamatute sissekirjutusi uurides päevavalege raamatutehing, mille käigus konvent omandas 1519. aastal raamatuid n-ö vabaturult, ostes vähemalt kuus (säilinud) köidet Tallinna kaugkaupmehelt Fritz Luckenbachilt. Nagu köiteajalooline uurimistöö tuvastas, on need valdavalt Prantsusmaa väljaanded köidetud Antwerpeni piirkonnas. Seejuures on võimalik, et Antwerpeniga kaubitsenud Luckenbach tegutses laiemaltki raamatute importijana, sest sama profiiliga Antwerpeni köiteid on samast ajast säilinud ka teistest tollastest kogudest Eestis, nagu Reinold Gristilt Tallinnast või Johannes Blockilt Tartust. Dominiiklaste ost Luckenbachilt on ainuke dokumenteeritud raamatutehing reformatsioonieelsest Eestist, mille objektiks olevad raamatud säilinud, nii et on võimalik täpsemalt rekonstrueerida raamatute teekonda trükikodadest vahendajate kaudu kuni lõppostjani.

Eesti kloostrite raamatuomandi uurimisel on varem keskendutud põhiliselt Tallinna dominiiklaste käsikirjalistele raamatutele, mida terviklikuna on varasemast keskajast säilinud kümme, ning vähesel määral ka käsikirjafragmentidele. Dominiiklaste trükitud raamatuid, mida umbes poolest sajandist on teadaolevalt alles umbes kolmkümmend, on varem mainitud vaid suhteliselt lühidalt ning osa neist õnnestus tuvastadagi alles käesoleva töö ettevalmistamise käigus. Dominiiklaste trükitud raamatuid ning samuti dokumentaalseid teateid nende omandamise kohta on säilinud alates 1470. aastatest ning seejuures kohe suhteliselt arvukalt, mis näitab, et alates sellest ajast kujunes trükitud raamatute hankimine tavaliseks praktikaks ning tõenäoliselt ületas juba uute tekstide omandamise käsikirjalisena. (Et 1470. aastail ostetud raamatud olid valdavalt just trükitud, näitab see, et allikais mainitud tekstid olid sageli just hiljuti trükitud või tollal trükitud laialt levinud.)

15. sajandi lõpuosas hankisid Tallinna dominiiklased omale trükituna valdavalt keskaja varasemate sajandite autorite tekste, mida neil võis osaliselt juba varem käsikirjalisena leiduda, kuid nüüd täiendati või asendati neid trükitud raamatutega. Selline praktika oli kooskõlas ajastu raamatuturu ja kirjastustegevuse üldiste suundumustega või sageli isegi tingitud neist, kuna valdavalt ilmusidki tollal trükis keskaja usuliste autoriteetide, mitte kaasaegsete autorite teosed. Selle ajajärgu raamatuist oli dominiiklaste kogus suur enamus trükitud Saksamaal: ülejäänud kahe suurema trükikeskuse Itaalia ja Prantsusmaa väljaanneteni kohaliku raamatukaubanduse või dominiiklaste isiklike võrgustikegi haare tollal ilmselt sageli ei ulatunud. 16. sajandi kahel esimesel aastakümnel pilt aga muutub: nüüd sügenes Prantsusmaa väljaandeid isegi Saksa omist rohkem ning ka Itaalia ei jäänud kaugele maha. Tõsi küll, mõnevõrra võib seda muljet kallutada tehing Fritz Luckenbachiga, mille käigus omandati just Prantsuse trükiseid. Raamatute trükikohtadest läheb tuntuvalt lahku nende autorite päritolu: nende seas oli enim hoopis itaallasi ning inglased-prantslasedki ei jäänud palju sakslastest maha. Seegi oli ajastu üldine tendents ja tingitud asjaolust, et jutlustamises ja õigusteaduses domineerisid itaallased, skolastilises teoloogias ja eksegeesis prantslased ja inglased, sakslastelt pärineb enim vaid vagaduskirjandust, ning ajal, mil elasid 15. sajandil enim trükitud teoste autorid, ei olnudki Saksamaa veel kuigivõrd arvestatav akadeemilise teoloogia ja usulise kirjasõna keskus. Kogu säilinud dominiiklaste raamatuvara on ladinakeelne.

Temaatiliselt oli Tallinna dominiiklaste raamatute seas igal ajajärgul vastavalt ordu tegevuses kesksel kohal olevale jutlustamistegevusele enamuses jutluskirjandus; seda täiendasid eelkõige keskaegne akadeemiline teoloogia ning kirikukorralduse ja isikliku vagaduse alased teosed. Üllataval kombel pole dominiiklastelt säilinud Piibli väljaandeid, kuid see võib siiski olla tingitud säilivuse juhuslikkusest. Kui varem on arvatud, et juriidilisi teoseid leidis dominiiklaste raamatukogus vaid vähesel määral, siis eelkõige just juba mainitud Fritz Luckebachi kaudu ostetud raamatud näitavad, et vähemalt 1510. aastate lõpuosas täiendasid dominiiklased usinalt oma kogu kanoonilise õiguse alaste väljaannetega. Küll aga pole Tallinna dominiiklastele seni teadaolevalt kuulunud humanistlikele või loodusteaduslikele huvidele viitavaid teoseid, kõhklemisi on neile omistatud mõned meditsiinilise sisuga käsikirja. Siiski ei peegelda säilinu kogu dominiiklaste raamatuvara koostist, kuna alles on vaid põhiliselt kettraamatukokku kuulunud köited, mida vennad võib-olla ei jõudnud konvendi laialisaatmisel minema toimetada. Nii ei ole säilinud kloostrikiriku liturgilisi raamatuid, millest on vaid napp dokumentaalseid teateid, ega peaaegu üldse vendade isiklikku omandisse kuulunud raamatuid, millest väärtuslikemad nad tõenäoliselt konvendi sulgemisel lahkudes kaasa võtsid. Tartu dominiiklaste konvendist on juhuse läbi säilinud ainult kaks raamatut, mis on aga valdkondadest, mis Tallinna orduvendade teadaolevate trükiraamatute seas ei esine: Enea Silvio Piccolomini humanistlike teoste kogu ning hiliskeskaegsed Aristotelese kommentaarid.

Hiljemalt umbes 1470. aastatest tegeldi Tallinna dominiiklaste konvendi juures ka raamatute köitmisega, mis näitab samuti raamatute eest hoolekandmise vajaduse suurenemist ning on kaudseks tõendiks trükiraamatu levikust tuleneva raamatumandi kiireneva kasvu kohta sel ajajärgul. Dominiiklastega seotud köitemeistrite

või üldse Tallinna kohaliku gooti köitekunstiga polnud varasemas uurimistöös üldse tegeldud. Tallinna dominiiklastele kuulunud köidete uurimise käigus õnnestus peamiselt köitedekooris kasutatud templite põhjal eristada kolm köitjat, kellest kaks on tegutsenud vähemalt osaliselt ühel ajal 15. sajandi lõpuosas ning kolmas, kes on üle võtnud mõlema eelkäija köitetempleid ja võib-olla olnud ühe või mõlema õpilane, umbkaudu 15/16. sajandi vahetusest kuni konvendi tegevuse lõpuni. Kuigi need köitjad on arvatavasti mõningal määral teinud köitetöid ka konvendist väljapoole, viitab nende seosele dominiiklastega lisaks konvendi jaoks köidetud raamatutele ka dominiiklaste päritolu käsikirjamakulatuuri kasutamine köitematerjalina. Kirjalikest allikatest dominiiklaste köitjate kohta midagi teada ei ole ning seetõttu ei ole ka otseseid andmeid nende päritolu, koolituse jms kohta. Köitedekooris kasutatud templite ja muude kujunduselementide järgi võib neid ootuspäraselt seostada Põhja-Saksa, eelkõige Lübecki piirkonna hilisgootikaga. Kui kahe varasema ajajärgu köitja templirepertuaar oli väike ja kujundused napi-mad, siis kolmas, hilisem lisas mõnele kummaltki eelkäijalt üle võetud templile palju uusi ning tema teostatud dekoor oli sageli väga rikkalik. Varasema ajajärgu valdavalt keskaegse kristliku sümbolika ja levinud ikonograafiliste kujundite asemel domineeris hilisemal köitjal mitmekesised dekoratiivsed taimemotiivid. Lisaks tüüpilistele Põhja-Saksa köitekujunduse motiividele võttis ta tarvitusele mitmeid rohkem Lõuna-Saksamaal ja Madalmaades levinud motiive, kasutades tõenäoliselt imporditud köidete kujunduses leiduvate templite koha peal lõigatud jäljendusi. Tehniliselt jäid Tallinna gooti köitjad konservatiivseks, kasutades kujunduses vaid üksik- ja mingil määral ornamentaalseid plaatempleid, kuid mitte moodsaid rulltempleid, ning teadaolevalt valmistades vaid puukaanelisi, mitte pehme sisuga raamatuköiteid. Dominiiklaste köitekoda hääbus koos konvendi laialisaatmisega 1520. aastatel.

Konvendi sulgemisel hajus arvatavasti laiali ka suurem osa selle raamatuid. Hilisemal ajal leidis neid vähemalt nii Tallinna raearhiivis, Oleviste raamatukogus kui ka erakogudes. Rae valdusest eraldati keskaegseid pärgamentkäsikirju tõenäoliselt veel 17. sajandil köitematerjaliks. Dokumentaalseid andmeid dominiiklaste raamatuomandi kogu ulatuse kohta säilinud ei ole; pole ka teada, et Tallinna linn oleks teinud raamatukogu inventuuri, nagu Saksamaa luterlikes linnades konventide raamatuvara ülevõtmisel üldiselt tavaks oli. Kirjanduses on dominiiklaste raamatukogu suurust hinnatud ettevaatlikult 200–300 köite peale. Täielikult ja fragmentaarselt säilinud käsikirjade ja trükiraamatute, samuti vaid dokumentaalselt teada olevate raamatute andmeid kombineerides on kokku konkreetsemaid andmeid kuni saja kunagise dominiiklaste raamatu kohta. Konvendi sulgemise dokumentatsioonis tunni täpsusega registreeritud kõrvale toimetatud raamatute hulgaks võib hinnata vähemalt 120–150 köidet. Samas on need andmed kõik nii juhusliku iseloomuga, et võib eeldada, et tegelikult oli konvendi raamatuvara märgatavalt suurem. Põhja-Saksa umbes sama suurte linnade ja sama vanade frantsisklaste konventide raamatukogudes oli samal ajal tavaliselt umbes 300–500, vahel rohkemgi köidet, tavaliselt suures enamuses trükitud raamatud – selle põhjal võib oletada, et umbes sama suur võis olla ka Tallinna dominiiklaste raamatukogu.

Eesti kolmest frantsisklaste konvendist on raamatuid säilinud vaid ühest: Rakverest. Üksikuid „Wesenberch 1564“ sissekirjutusega raamatuid hilisemas Tallinna Oleviste raamatukogus on juba alates 19. sajandist seostatud just Rakvere frantsisklaste konvendiga, kuid tollal teada olnud Rakvere päritolu raamatute puhul oleks see võinud tunduda ehk liigagi julge oletus, kuna tegemist oli 16. sajandi alguses suhteliselt levinud teostega, mis võinuks kuuluda tavaliste ilmikvaimulikegi omandisse. Rakverega seostatavate köidete hulk kasvas, kui Endel Valk-Falk näitas unikaalse köitekujunduse analoogia põhjal veel viie köite kuulumist samasse kogusse. Koos kahe uue käesoleva doktoritöö artiklite ettevalmistamise käigus leitud köitega on praeguseks teada 13 Rakverest pärit köidet, millest osa on konvoluudid. Kui algselt teada olnud Rakvere päritolu raamatud on enamasti sellise sisuga, et need võinuks kuuluda väga erinevatele 16. sajandi alguse haritlastele, siis just köitekujunduse põhjal tuvastatud 1530.–1540. aastatest pärinevad raamatud on need, mille sisu võimaldab neid tollasel üha enam luterlikuks muutuval Virumaal seostada just viimase kohaliku katoliikliku vaimuliku keskuse, frantsisklaste konvendiga.

Alles 16. sajandi algul asutatud Rakvere frantsisklaste konvendi raamatukogu suurusest pole ammugi midagi teada. Kuna ühelgi säilinud köitel pole ketti, pole ka selge, kus need konvendis paiknesid või kellele olid määratud; ent võib-olla uues konvendis polnudki vanamoodsat kettraamatukogu. Konvendi algusaastate raamatukollektsioon kogunes tõenäoliselt teistest konventidest või vendade valdusest pärinevatest raamatutest, millest annavad tunnistust väga eriilmelised köitekujundused ning millest on säilinud väike kuid väga juhuslikuna tunduv valik jutlustamis- ja muud usulist kirjandust, Aristoteles ja Ptolemaios ladina keeles ning Justinianuse „Institutsioonid“. Kollektsiooni ainulaadsema ja karaktersema osa moodustavad aga just 1530.–1540. aastate raamatud, mille sisu eripäralt senises uurimistöös polnud tähelepanu pööratud. Kui reformatsioonieelne väike kirju raamatuvalik oli otsekui väga punktiirne läbilõige tüüpilisest oma aja konvendiramatukogust, millele Ptolemaios andis isegi pisut humanistlikku maiku, siis reformatsioonijärgsed 13 trükist 7 köites on sisult üsna ühelaadilised. Peaaegu kõik need on värsked Lutheri ja teiste protestantide vastu suunatud poleemilised teosed just sama aja, 1530. aastate tuntumate katoliiklike autorite – Georg Witzeli, Friedrich Nausea, Johannes Cochlaeuse jt – sulest, mis peegeldavad Saksa vaimulikus ruumis valitsenud konfessionaalseid vastuolusid. Vaid üks mittedaksa autor, mõned saksakeelsed teosed ladinakeelsete kõrval, eranditult üksnes usulise sisuga teosed väljendavad täielikku keskendumist üksnes regioonis aktuaalsele religioossele temaatikale. Alles 1530. aastate lõpus ilmuvad värskete autorite kõrvale välja kolm teost hilisantiigi ja keskaja klassikalistelt kristlikelt autoritelt eesotsas Augustinusega. Selline kollektsioon näitab, et Rakvere frantsisklased jäid endiselt kindlaks oma usule ja üritasid vastu seista luterluse survele, võib-olla ka avalikult polemiseerides kaitsta oma usku uue usu kuulutajate eest ning säilitada oma positsiooni jutlustajate ja hingehoidjatena. Sellisena ei ole Rakvere kogu ainulaadne mitte üksnes Eesti või keskaegse Liivimaa piires, vaid üks vähestest ka kogu Põhja-Saksamaa ja Põhja-Euroopa luterlusse pöördunud regioonis, kus mendikantide konvendid suleti või hääbusid pärast piirkonnas toimunud reformatsiooni tavaliselt enne, kui nad suutsid märkimisväärset vastupanu

osutada või ennast värske poleemilise kirjandusega varustada. Näiteks Tallinna dominiiklastegi puhul on teateid vaid ühe poleemilise teose omandamise kohta, mis aga ei ole säilinud.

Pärast reformatsiooni kandus Saksa kultuuriruumi linnades raamatukogude raskuspunkt mendikantide konventidest linnavõimude ja kogudusekirikute hoole alla. Riia oli ajaloolise pärimuse järgi esimesi linna, kus pandi 1524. aastal alus luterlikule linnaraamatukogule. Eesti linnadest nii varasest ajast luterlike raamatukogude kohta teateid ei ole. Kuigi on oletatud, et vähemalt Tallinna Niguliste kiriku juures võis olla raamatukogu isegi juba enne reformatsiooni, ei ole siiski mingeid tõendeid, et kirikute tõenäoliselt väheldasi raamatukollektsioone oleks tajutud või tuntud raamatukogu nime all. Tallinna Oleviste raamatukogule pandi viimastel aastakümnetel suhteliselt üldtunnustatud seisukoha järgi alus 1552. aastal – dateering, mis esineb raamatukogu 17. sajandi keskpaiga inventari- ja annetusteraamatus. Kuigi vahel on oletatud, et Oleviste kiriku juures võis raamatukogu olla juba peagi pärast reformatsiooni Tallinnas või isegi varem, pole selle kohta mingeid selgeid märke ei dokumentaalsete teadete ega säilinud raamatute näol. Senises uurimistraditsioonis on siiski pandud imeks, et raamatukogu asutamise kohta ei ole õnnestunud leida ühtegi vihjet ka 1550. aastate linna või rae dokumentatsioonist.

Käesoleva doktoritöö sissejuhatavas osas on senisest süstemaatilisemalt üle vaadatud tõendid, mis näitavad Oleviste raamatukogu teadliku arendamise algust 1550. aastatel. 1551. aastal suri endine Oleviste preester Reinold Grist, kes Oleviste kirikuraamatu fragmendi sissekande järgi annetas „raamatukogule mõningaid raamatuid“. Tõenäoliselt 1555. aastal on Gristi raamatute inventar sisse kantud Oleviste kihelkonna vaeste koolipoiste eestseisja arveraamatusse. 1555.–1561. aastal on vähemalt 11 Tallinna kõrgkihti kuulunud kodanikku ning Tallinna komtuur annetanud Oleviste raamatukogule vähemalt 51 raamatut, millest 31 on säilinud tänini. Gristi pärandatud raamatud, millest on säilinud ligi poolsada, on tähistatud sissekirjutusega „Oleviste kirikule“, natuke hilisemad linna eliidi annetused sissekirjutusega „Oleviste raamatukogule“. Annetajate isikute lähemal uurimisel selgus, et enamasti oli tegemist Oleviste kihelkonna elanikega, kahe silmapaistva erandiga: komtuur Franz von Siegenhoven, kes Saksa ordu liikmena polnud Tallinna kodanik, kuid kuulus siiski paratamatult kohalikku seltskondlikku koorekihti, ning oma aja üheks rikkaimaks tallinlaseks peetud müntmeister Urban Dene. Selle pinnalt on ilmne, et raamatukogu asutamine oligi esmajoones Oleviste koguduse initsiatiiv, mille kohta ei peagi olema linna otsuseid; raamatukogu kujunemisele võis siiski mõningaseks inspiratsiooniks olla linnakooli paiknemine Oleviste koguduse juures, kuna Saksa linnades oli sageli tavaline, et uutel luterlikel raamatukogudel oli seos koolidega. Oleviste raamatukogule raamatute annetajad on küll teada, kuid aktsiooni sisulised korraldajad on teadmata. Oletamisi võisid algatajate hulka kuuluda tollased Oleviste vaimulikud Johannes Robertus von Geldern, Bartholomeus Frölich ja Hermann Gronau, samuti linnakooli juht Nicolaus Tegelman.

Reinold Gristi pärand andis tõenäoliselt tõuke Oleviste raamatukogu asutamisele ning nagu sissekirjutuste sõnastuse muutusest järgmiste aastate annetustes

näha on, oli mõni aasta hiljem raamatukogu asutamise plaan konkretiseerunud. Doktoritöö artikli „Vanast Tallinna raamatukogust“ eesmärgiks oli täpsemalt määratleda erinevate komplekteerimisallikate panus Oleviste raamatukogu kujunemisse 1550.–1560. aastail. Raamatukogu esimeste aastakümnete kollektsiooni 17. sajandi keskpaigaks säilinud osast (mis on teada tollase inventarinimekirja andmeil) moodustas kolmandiku Reinold Gristi pärand, mis selle katoliiklikku sisu arvestades oli 16. sajandi keskpaiga luterlikus Tallinnas juba oluliselt moraalselt vananenud. Teise kolmandiku moodustasid eelmainitud Tallinna eliidi annetused. Nagu annetatud raamatute bibliograafiline ja raamatuarheoloogiline analüüs näitas, ei olnud nende näol tegu mitte linlaste endi valitud või varem neile endile kuulunud raamatutega, vaid raamatukogu koostajate sihipärase valikuga äsja ilmunud raamatutest, mida kollektsiooni koostamisel oluliseks peeti ja mida kinkima annetajaid suunati. Uute raamatute kaks põhilist valdkonda olid teadaolevalt kirikuisade ja kirikuloolised teosed Baseli humanistlike väljaannetena ning Lutheri teosed peamiselt Wittenbergi trükkidena. Viimase kolmandiku tollasest Oleviste kogust moodustasid eespool juba käsitletud Rakvere frantsisklaste konvendist pärit raamatud, mis taas katoliikliku sisu tõttu ei pruukinud raamatukogu lugejate jaoks eriti aktuaalsed olla, ning mõnikümme teadmata ajal arvatavasti eri allikaist saabunud köidet, mis võisid kirikus leiduda juba enne raamatukogu asutamist, kuid sama hästi lisanduda ka hiljem.

Eriti annetuste teel hangitud rohked kirikuisade ja kirikuloolised teosed sunnivad küsima, kellele või milleks tollal Tallinnas sellist vaimset nõudliku sisuga raamatukogu koostati. Linnakooli õpilaste tasemest oli see kaugelt üle, ka kooliõpetajatele ei saanud selliseid raamatuid oma kutsetöös vaja olla; kirikuõpetajatelegi võis igapäevaselt vaja minna pigem üksnes Lutheri teoseid. Arvatavasti tuleb järeldada, et tollal seati siiski suuri sihte kiriku- ja kooliõpetajate taseme parandamiseks ning miks mitte seeläbi ka linnakooli uuele tasemele viimiseks, nagu see Saksamaalgi luterlike raamatukogudega kavas oli, kuid järgnenud sõda ja majanduslangus tõmbasid Tallinnas neile plaanidele kriipsu peale. Kuna on teada, et 16. sajandi lõpus ja 17. sajandi algupoolel jäi raamatukogu laokile ja sellest kadus hulk raamatuid, on võimalik, et algselt oli kogu mitmekesisus siiski suurem ning selles leidis näiteks luterlikke piibliväljaandeid (mida praegu üldse teada pole) ning peale Lutheri ka teiste luterlike autorite nii teoloogilisi kui hariduslikke teoseid, nagu üldiselt Saksamaa tolle aja luterlikes raamatukogudes.

Mõni aasta hiljem kui Olevistes ilmub raamatukogu nimetus ka Niguliste kirikule annetatud raamatute sissekirjutustesse. Vähesed teadaolevad annetajad on siin seotud Niguliste kogudusega. Nii on ilmne, et Nigulisteski asuti raamatukogu kujundama umbes samal ajal ja võib-olla teatud määral Olevistega konkureerides. Nii kindlat komplekteerimisprogrammi nagu Olevistes siiski ei järgitud: Niguliste raamatukogule annetati küll suhteliselt uusi, kuid siiski järelturul saadaval olnud mitmekesise sisuga raamatuid. Erinevalt Olevistest on kindel, et Niguliste raamatukokku kuulus vähemalt mingil määral ka juba 16. sajandi esimesel poolel kirikule annetatud raamatuid. Tõenäoliselt ei jõutud Nigulistes raamatukogu arendamisega nii kaugemale kui Olevistes, nii et 1606. aasta Tallinna kirikukorras selle kunagist kollektsiooni sama kõrgelt ei hinnatud ning 1664. aastal ühendati Niguliste raamatukogu viimased jäänused Oleviste koguga. Tolleks

ajaks alles jäänud 29 köitest olid 21 reformatsioonieelsed, kuid loomulikult ei ole teada, kas see peegeldab algseid proportsioone Niguliste raamatukogus, ning samuti see, millal ja mis teed enamus neist teoseist Niguliste kogusse jõudis.

Eraisikute raamatuomand 15.–16. sajandil on varem vaid üksikuis artiklis käsitletud teema, kui paar tuntud erandit välja arvata. Doktoritöö artikkel 16. sajandi eraomanikest on esimene katse koondada uurimiseks andmed tallinlaste säilinud raamatute kohta kolmveerand sajandi jooksul pärast reformatsiooni. Ühtegi era-raamatukogu selle ajavahemiku Eestist suuremas ulatuses säilinud ei ole. Enim – seitse köidet, mis sisaldavad 16 väljaannet – on alles Johannes Robertus von Gelderni raamatuid, mis ei anna küll terviklikku ülevaadet, kuid siiski õrna aimduse oma karjääri kulminatsiooniks Eestimaa piiskopiks tõusnud vaimuliku teadaolevalt omal ajal rikkalikust, ent suuremas osas jälgi jätmata kadunud raamatukogust. Johannes Robertus on ka lugeja, kelle raamatukasutuse praktikaist saab erinevalt enamikust kaasaegseist küllalt hea ettekujutuse rohkete ääremärkuste põhjal, mis ta oma raamatuisse on teinud. Neist nähtub, et ta on uurinud näiteks ühe teema erinevaid käsitlusi eri autoreil ning teinud vastuolude kohta märkmeid leheservadele, sageli on ta aga raamatuid kasutanud oma jutluste ettevalmistamise käigus. Johannes Robertus von Geldern on ka varaseim teadaolev raamatuomanik Eestis, kellest on maha jäänud akadeemilisi pisitrükiseid, mis pärinesid ta ülikoolipäevist Wittenbergis; teised trükised annavad jällegi tunnistust ta kontaktidest ning vaimsest õhkkonnast varasemate õpingute ajal Königsbergis. Üldiselt on 16. sajandi vaimulikelt säilinud pea eranditult teoloogilise või siis akadeemilise ja haridusliku sisuga raamatuid, mis sisule vastavalt on enamasti ladina keeles. Selliseid raamatuid hoidsid omanikud hästi oma eluajal ning neil oli ka suurem tõenäosus jõuda hiljem raamatukogude valdusse kui näiteks tarbekirjandusel, mida samadel omanikel samuti leiduda võis.

Doktoritöö sissejuhatavas osas on eraisikute raamatukasutuse käsitlust tunduvalt laiendatud, kaasates lisaks säilinud raamatutele ka dokumentaalsete allikate andmeid, samuti on käsitletud reformatsioonieelset ning väljaspool Tallinna tegutsenud isikute raamatuvara. Koondatud andmete põhjal on esimest korda hõlmaselt uuritud raamatuomanike sotsiaalset profiili ja raamatute lugemise levikut eri rahvakihtides Tallinna 16. sajandi varaloendite andmete põhjal ning ülevaatlikult eraisikute raamatuomandi koostist trükiraamatu esimese sajandi jooksul kõikjal Eestis. Ilmalike isikute raamatuomandi kohta on Tallinna varaloendid põhiline allikas üldse, kuna neis registreeritud raamatute arv ületab mitme suurusjärgu võrra säilinud raamatute arvu, isegi kui mitte arvestada raamatukaupmeeste varaloendide nimetatud raamatuid.

Tallinnas säilinud varaloendite suure arvu tõttu on alates 16. sajandi teisest veerandist võimalik juba suhtarvuliselt hinnata raamatute levikut kõrg- ja mingil määral keskkihi seas, kelle omandit loendid peamiselt kajastavad. Raamatute kuulumist omandi hulka tõendavad 16. sajandi keskpaigaks 20–30% tallinlaste varaloenditest, ent kuna varaloendid ei registreeri alati kogu inimese vara, võib hinnata, et nendes elanikkonna kihtides, kelle vara tavaliselt inventeeriti, ulatus raamatuomanike osakaal keskelt läbi umbes kolmandikuni või isegi kõrgemale, ning mõnes väiksemas segmendis võis raamatuid olla juba suuremal jaol. Kuna

kõrg- ja keskkiht moodustas Tallinna all-linna elanikkonnast teadaolevalt umbes 35%, pidanuks all-linna koguelanikkonnast raamatuomanikke olema vähemalt mõnisteist protsenti. Eriti tähelepanuväärne oligi 16. sajandi jooksul ilmalike lugejate lisandumine, kellest 15. sajandi lõpuni on vaid vähesteid teateid, kuid varaloendeist teada olevaist raamatuomanikest on umbes 85% just ilmalikud. Selgelt muutub ilmalike linlaste seas raamatuomand üha üldisemaks alates 1520. aastate reformatsioonisündmustest, kui religioossuse uuenemise ühe vormina hakkasid palve- ja piibliraamatud jõudma aina enamate lugejateni. Kindlasti mängis lugemise kandepinna suurenemise juures rolli ka rahva-, st saksakeelse lugemisvara varasemast palju laiem levik raamatuturul, väiksemad ja taskukohasemad trükised ning aja jooksul ka humanistlikul alusel põhineva luterliku koolihariduse areng, mis kasvas senisest rohkem ja haritumaid lugejaid. Ainult madalamate kihtide, st põhiliselt eestlaste, ent allikatepuuduse tõttu ka aadli lugemuse kohta ei ole sellest ajajärgust sisuliselt midagi teada.

Nagu nägime, on vaimulike raamatuid 16. sajandi reformatsiooniajast osast säilinud samuti suhteliselt tagasihoidlikult, mistõttu tuleb taas kasutada rohkem varaloendite andmeid, kuid õnnelike juhuste läbi on suuresti alles Tallinna preestri Reinold Gristi ja Tartu jutlustaja Johannes Blocki raamatukogud sajandi algusveerandist ning üksikjuhtumitena teistegi vaimulike raamatuid alates 15. sajandi lõpuosast. Kuna vaimulike funktsionaalne kirjaoskus küündis raamatute lugemise tasemeni küllap üsna üldiselt juba varem, oli nende seas tõus sujuvam kui ilmalike lugejate hulgas, kuid siingi on 16. sajandi kesksajal nii suurimad kollektsioonid kui teadaolevate raamatuomanike üldarv suurem sajandi alguse vastavatest näitajatest. Kuna vaimulike suuri eraraamatukogusid leidis juba 16. sajandi esimesel veerandil, saab järeldada, et nende raamatuomand muutus üldiseks esmajoones raamatute odavnemise ja seega kättesaadavuse paranemise tõttu trükiraamatu esimese poolsajandi jooksul 15. sajandi teisel poolel, ning ka hiliskeskajagsete reformiliikumiste mõjul, mille kaudu levis samuti humanistlikel põhimõtetel rajanev haridus.

Vaimulike ja ilmalike isikute lugemisvara ja raamatukogude koostis jäid 16. sajandil selgelt erinevaks. Kõigepealt olid juba vaimulike kogud palju suuremad, samas kui ilmiklugejale kuulus sageli vaid mõni üksik raamat. Vaimulike raamatute kohta on andmeidki ka mujalt kui ainult Tallinnast – põhiliselt Tartust, aga ka Saare-Lääne piiskopkonnast –, kuid see suuresti siiski allikate säilimise iseloomust tingitud eripära, kuna mujalt on säilinud vaid üksikuid varaloendeid. Kuigi mõlema seisuse jaoks oli kesksel kohal vaimulik kirjandus, erines selle valik märgatavalt. Haritud vaimulikele kuulus nii katoliiklikul kui luterlikul ajal kõige rohkem jutluskirjandust, millele lisandusid akadeemilised teoloogilised ja eksegeetilised teosed, mis aitasid omanikke jutlustamisel ja kirikuteenistuste pidamisel, isegi kuigi jutlustamise, jumalateenistuse ja pühakirjaseletuse sisu reformatsiooni mõjul muutusid. Ilmalikul lugejal oli tavaliselt vaid mõni üksik palveraamat või hardusteos, pärast reformatsiooni sageli ka Piibel ning harva veel mõni usulist haridust pakkuv teos, nagu katekismus, ent paljudel sellega teadaolev kodune lugemisvara piirduski. Peale vaimulik kirjanduse kuulus reformatsoonieelsetele vaimulikele enim (kanoonilise) õiguse alast kirjandust, millest

võis abi olla kiriku administreerimise küsimustes; luterlikel vaimulikel õiguskirjandust tavaliselt ei olnud. Vähemalt kooliaja pärandina leidis läbi kogu ajajärgu vaimulikel, ent pärast reformatsiooni aina enam ka ilmalikel lugejatel humanistlikke ja antiikautoreid; ajaloo huvilisi oli juba 16. sajandi algusest nii ilmalike kui vaimulike seas. Rahvapärane jutukirjandus on ainuke žanr, mida on teada eelkõige just ilmalike lugejate raamatuvara seast. Praktilisest lugemisvarast on mõlemast seisusest andmeid koduste arstikunsti- ja ravimtaimeraamatute kohta.

Kesk- ja varauusaegse Eesti raamatukultuur oli vaimuliku ja linnaeliidi kultuur. Trükitud raamatu levik muutis raamatud senisest suuremal hulgal hõlpsasti kättesaadavaks esmalt vaimulike jaoks, kes moodustasid keskaegsete haritlaste enamuse ja kelle professionaalseid vajadusi raamatute väljaandmisel algul esmajoones silmas peeti. Suuremateks raamatuvaramuteks jäid Eesti alal endiselt kloostrid, nagu oli olnud juba varasemal ajal. 16. sajandi algul võis siiski juba mõnele tavalisele linnavaimulikulegi kuuluda arvestatav isiklik raamatukogu. 16. sajandi keskpaigaks muutsid haridustaseme ja lugemisharjumuse tõus ning muutused religioossuses raamatud suhteliselt üldiseks ka ilmaliku linnalise kõrg- ja keskkihi seas. Lugemisvara oli valdavalt religioosne: vaimulikel professionaalsel teoloogilisel tasemel, ilmalikel harduskirjanduse näol; tarbe- või huviala-kirjandust on teada vaid vähesel määral. Luterliku raamatukogukultuuri kulminatsiooniks 16. sajandil kujunes Tallinna Oleviste raamatukogu asutamine, mille algaastail suudeti luua ambitsioonikas kogu kõige värskemast akadeemilisest teoloogilisest kirjandusest. Esimesed katsed viia raamatukultuuri mõju eliidi ringkonnast väljapoole jäid vaadeldaval ajajärgul siiski veel suhteliselt tagajärjetuks.

Raamatute leviku, raamatukogude kujunemise ning raamatute ja lugemise kultuurimõju lugu trükiraamatu esimese aastasaja Eestis ei ole doktoritöö käsitlusega paratamatult kaugeltki ammendatud. Pigem on tegemist esimese etapiga olemasolevate, aga seni osalt teadvustamata allikate süvitsi mineva uurimise ja tervikliku pildi loomise teel. Edasi annab minna kirja- ja trükisõna mõju uurimisel luterluse varasele levikule, mis nõuaks väga mitmekesiste kirjalike allikate analüüsi, samuti raamatukasutuse ja tärkava omamaise publitseerimise vahelise sünergia käsitlemist; Tallinna allikad võimaldavad detailsemalt uurida raamatu-kaubanduse ja -köitmise ajalugu. Autor loodab, et on suutnud anda omapoolse panuse mõistmaks raamatute teid lugejateni ja lugejate teid raamatuni sel pöördelisel ajajärgul.

TÄNUAVALDUSED

Minu esmane tänu kuulub juhendajatele – Janika Pällile, kes innustas mind seda teed ette võtma ja hoidis mind kindlal kursil läbi aastate, ning Anu Männile, kes liitis mind tihedamalt medievistide kogukonnaga ja aitas orienteeruda hilis-keskaegses allikmaterjalis.

Täna Digitaalse Liivimaa projektirühma eesotsas Marek Tammega ja kõiki selle liikmeid, kes on pakkunud inspireerivat akadeemilist õhkkonda ja on alati aidanud mu küsimustele vastuseid leida; ühtlasi on teadusprojekt olnud rahaliseks toeks teadustöö tegemisel. Eriliselt tänulik olen Ivar Leimusele, kes võimaldas kasutada oma Tallinna varaloendite uurimistöö publitseerimata tulemusi ja on olnud alati valmis nende üle arutama.

Avaldan tänu kõigile raamatukogudele, arhiividele ja muuseumidele ning nende töötajatele, kes on lahkelt võimaldanud mulle peaaegu piiramatut juurdepääsu oma kogudele. Samuti täna kolleege raamatukogudes, kes on mu töö vastu innustavat huvi üles näidanud ning vajadusel oma teadmistega aidanud. Olen tänulik kõigi konverentside ja seminaride korraldajatele, kes on kutsunud mind ettekannetega esinema, mille tulemusena on valminud mitu doktoritöö artiklit.

Retsensente Outi Merisalot ja Jüri Kivimäed täna kasulike märkuste ja toetava suhtumise eest.

Kannatlikkuse eest olen tänu võlgu oma perekonnale, kel mu pikale veninud tööpäevade, -nädalate ja -aastate tõttu on tulnud nii mõnestki loobuda.

ALLIKAD JA KIRJANDUS

Lühendid

DRA – (Danske) Rigsarkivet
KB – Kungliga Biblioteket (Stockholm)
LUAB – Latvijas Universitātes Akadēmiskā bibliotēka
RFB PS – Reformationsgeschichtliche Forschungsbibliothek (Wittenberg)
SRA – (Svenska) Riksarkivet
TLA – Tallinna Linnaarhiiv
TLÜAR – Tallinna Ülikooli Akadeemiline Raamatukogu
TÜR – Tartu Ülikooli Raamatukogu
UUB – Uppsala universitetsbibliotek

GW – Gesamtkatalog der Wiegendrucke
ISTC – Incunabula Short Title Catalogue
LUB – Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch
VD16 – Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des
16. Jahrhunderts
USTC – Universal Short Title Catalogue

Arhiiviallikad ja käsikirjad

(Svenska) Riksarkivet (SRA), Baltiska fogderäkenskaper
Tallinna Linnaarhiiv (TLA), fond 230 (Tallinna magistraat), 236 (Tallinna Oleviste kogudus)
Bröcker, Heinrich. Freywillige Zusteuer oder Verzeichnüß milder Gaben, die zur wieder-aufgerichteten Revalschen Bibliothec [...] verehret und eingenommen von Heinrich Bröcker Rev. Liv. im Jahr nach Christi Gebuhrt 1659 (käsikiri, TLÜAR, Msc V-2900)
Bröcker, Heinrich. Verzeichnüs derer Bücher, so von der alten Revalschen Bibliothec, sent Ao. 1552. überblieben, und jetzo, in S. Olai Kirche, annoch vorhanden sind (käsikiri, 1658–1667, TLÜAR, Msc V-2901).
Felssberg, Jacob et al. Verzeichniss derer Bücher, welche Anno 1668 in der Revalschen Bibliothec befunden worden, und seint der Zeit darzu kommen sind (käsikiri, 1668–1729, TLÜAR, Msc V-2941).
Reimo, Tiit. Tallinna linna ja gümnaasiumi trükikoja trükitoodang ja kirjastustegevus 18. sajandi II poolel – 19. sajandi algul (1769–1828): väitekiri magistrikraadi kaitsmiseks raamatuteaduse alal; [lisa:] Tallinna linna- ja gümnaasiumitrükikoja trükised 1769–1828: kronoloogiline nimestik. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikool, 1995 (käsikiri TLÜAR-s).

Publitseeritud allikad ja kirjandus

Aarma, Liivi. Book Ownership Marks in Manuscript Inscriptions of Clergymen in Tallinn and North-Estonian District in the XVI Century. – Knygotyra: Mokslo darbai = Book Science: Research Papers, 42, 2004, lk 125–136.
Aarma, Liivi. Buchaustausch zwischen Deutschland und Reval/Estland im 15.–17. Jahrhundert. – Garber, Klaus; Klöcker, Martin (Hrsg.). Kulturgeschichte der baltischen Länder in der frühen Neuzeit. (Frühe Neuzeit, 87). Tübingen: Max Niemeyer, 2003, lk 39–57.

- Aarma, Liivi. Die Bücher in Reval um die Wende des 16. und 17. Jahrhundert. – Kõiv, Lea; Reimo, Tiiu (eds.). Books and Libraries in the Baltic Sea Region from the 16th to the 18th Century = Bücher und Bibliotheken im Ostseeraum vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. Tallinn: [Tallinna Linnaarhiiv, Tallinna Ülikooli Akadeemiline Raamatukogu], 2006, lk 48–61.
- Aarma, Liivi. Einige Aspekte des Buchgewerbes in Estland (am Beispiel in Reval) des 15.–17. Jahrhunderts. – Raamat ühendab = Book United (Acta Universitatis Scientiarum Socialium et Artis Educandi Tallinnensis. A, Humaniora, 16). Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikooli kirjastus, 1999, lk 30–43.
- Aarma, Liivi. Põhja-Eesti vaimulike lühielulood 1525–1885 (Põhja-Eesti kogudused ja vaimulikkond 1525–1885, 2). Tallinn: [G. ja T. Aarma Maja], 2007.
- Aarma, Liivi. Tallinna 15.–16. sajandi raamatusuhtlus ja Lambert Kemmerlingi Tallinna 1585. ja 1588. aasta almanahhid. – Raamatukogu, 5/1996, lk 23–27.
- Altõf, Kaja. Tallinna vaeste koolipoiste õppekirjandus XVI sajandi teisel poolel. – Keel ja Kirjandus, 1/1986, lk 35–38.
- Altõf, Kaja. Vaesed koolipoisid Tallinnas XVI sajandi teisel poolel. – Religiooni ja ateismi ajaloo eestis, 3. Tallinn: Eesti Raamat, 1987, lk 57–91.
- Altõf-Telschow, Kaja. Wanradt-Koelli katekismus ja tema aeg. – Eesti vanimad raamatud Tallinnas = Die ältesten estnischen Bücher in Tallinn (Reval). Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2000, lk 63–93.
- Altoa, Kaur. Kloostriest keskaegses Tartus. – Ajalooline Ajakiri 4/2008, lk 295–316.
- Altoa, Kaur. Kärkna tsistertlaste klooster. – Russow, Erki (toim). Keskaja sild Padise ja Vantaa vahel = Keskiaja silta Padisen ja Vantaan välillä. Padise: Padise Vallavalitsus, 2012, lk 33–50.
- Amelung, Friedrich. Baltische Culturstudien aus den vier Jahrhunderten der Ordenszeit (1184–1561). 1.–2. Halbbd. Dorpat: C. Mattiesen, Leipzig: K. F. Köhler, 1884–1885.
- Amelung, Friedrich; Wrangell, Georges. Geschichte der Revaler Schwarzenhäupter. Ein Beitrag zur Geschichte des deutschen Kaufmanns im Osten. Reval: F. Wassermann, 1930.
- Andersson-Schmitt, Margarete; Hallberg, Håkan; Hedlund, Monica. Mittelalterliche Handschriften der Universitätsbibliothek Uppsala. Katalog über die C-Sammlung, Bd. 5, Handschriften C 401–550. Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1992.
- Arbusow, Leonid. Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis ins 16. Jahrhundert. – Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik 1900. Mitau, 1902, lk 33–80.
- Arbusow, Leonid. Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis ins 16. Jahrhundert (Fortsetzung). – Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik 1901. Mitau, 1902, lk 1–160.
- Arbusow, Leonid. Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis ins 16. Jahrhundert. Dritter Nachtrag. – Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik, 1911, 1912, 1913. Mitau, 1914, lk 1–432.
- Arbusow, Leonid (jun.). Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland. Leipzig: Heinsius, 1921.
- Arbusow, Leonid (jun.). Römischer Arbeitsbericht I: Mit einem Anhang von Papstregesten des 13. und 14. Jahrhunderts und von Urkunden. – Latvijas Universitātes Raksti. Acta Universitatis Latviensis 17, 1928, lk 285–423.
- Arbusow, Leonid (jun.). Römischer Arbeitsbericht II. Nebst Papstregesten und -urkunden des 14. Jahrhunderts. – Latvijas Universitātes Raksti. Acta Universitatis Latviensis 20, 1929, lk 475–657.
- Arbusow, Leonid (jun.). Römischer Arbeitsbericht III. – Latvijas Universitātes Raksti. Acta Universitatis Latviensis, Filoloģijas un Filosofijas Fakultātes serijs I, 3, 1929–1931, lk 65–160.

- Backus, Irena. *Historical Method and Confessional Identity in the Era of the Reformation*. (Studies in Medieval and Reformation Traditions, 94). Leiden, Boston: Brill, 2003.
- Baerent, Paul et al. *Die evangelischen Prediger Livlands bis 1918*. Köln, Wien: Böhlau, 1977.
- Berger, Günter. Inventare als Quelle der Sozialgeschichte des Lesens. – *Romanistische Zeitschrift für Literaturgeschichte*, 5, 1981, lk 367–380.
- Bericht über die Verwaltung der Stadt Reval für das Jahr 1883. Reval: Lindfors, 1884.
- Blumfeldt, Evald. Saare-Lääne piiskopkonna visitatsiooniprotokolle aastaist 1519–1522. – *Ajalooline Ajakiri*, 12/1–3, 1933, lk 44–55, 116–125, 160–164.
- Boghardt, Martin. *Archäologie des gedruckten Buches*. Hrsg. Paul Needham, Julie Boghardt. (Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens, 42). Wiesbaden: Harrassowitz, 2008.
- Bohatta, Hanns. *Einführung in die Buchkunde: ein Handbuch für Bibliothekare, Bücherliebhaber und Antiquare*. Wien: Gilhofer & Ranschburg, 1927.
- Braun, Hellmut; Chamrad, Cornelia; Michaelis, Christiane. *Historische Kirchenbibliotheken in Mecklenburg-Vorpommern: ein Projektbericht*. – Zepf, Robert (Hrsg.). *Historische Kirchenbibliotheken in Mecklenburg-Vorpommern. Modelle der Vernetzung, Erschließung, Erhaltung und Nutzung*. (Veröffentlichungen der Universitätsbibliothek Rostock, 145). Rostock: Universitätsbibliothek, 2019, lk 3–26.
- Bruiningk, Hermann von. *Messe und kanonisches Stundengebet nach dem Brauche der Rigaschen Kirche im späteren Mittelalter*. (Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurland's, 19). Riga: Nicolai Kymmels Buchhandlung, 1904.
- Brunius, Jan. *Zentrum und Peripherie. Fragmente deutscher Handschriften in Schwedisch-Finnland als Zeugnisse mittelalterlicher Buchkultur*. – Carmassi, Patrizia; Schlotheuber, Eva; Breitenbach, Almut (eds.). *Schriftkultur und religiöse Zentren im norddeutschen Raum*, Wiesbaden: Harrassowitz, 2014, lk 433–446.
- Brüggemann, Karsten et al. (eds.), *Das Baltikum. Geschichte einer europäischen Region*. Band 1, *Von der Vor- und Frühgeschichte bis zum Ende des Mittelalters*. Stuttgart: Hiersemann, 2018.
- Buchholtz, Arend. *Geschichte der Buchdruckerkunst in Riga, 1588–1888*. Riga: Müller, 1890.
- Busch, Nikolai. *Geschichte der Rigaer Stadtbibliothek und deren Bücher*. (Nachgelassene Schriften. Bd. 2., *Schriften zur Bibliotheks- und Büchergeschichte*; redigiert von L. Arbusow). Riga: Rigaer Stadtverwaltung, 1937.
- Buxhoeveden, Hanns-Albert von. *Familiengeschichte Buxhoeveden*, [Teil 1]. [Hamburg, 1961 (?)].
- Chartier, Roger; Martin, Henri-Jean (dir.). *Histoire de l'édition française*. Part 1–4. Paris: Fayard, 1989–1991.
- Collijn, Isak. *Katalog öfver Linköpings stifts- och läroverksbiblioteks inkunabler*. Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1909.
- Derolez, Albert. *The Palaeography of Gothic Manuscript Books from the Twelfth to the Early Sixteenth Century*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- Derrik, Torsten. *Das Bruderbuch der Revaler Tafelgilde (1364–1549)*. (Edition Wissenschaft. Reihe Geschichte, 59). Marburg: Tectum-Verlag, 2000 (pdf-väljaanne).
- Dersch, Wilhelm. *Die Bücherverzeichnisse der Franziskanerklöster Grünberg und Corbach*. – *Franziskanische Studien* 1, 1914, lk 444–471.
- Diarium Vadstenense. The Memorial Book of Vadstena Abbey*. Ed. by Claes Gejrot. (Studia Latina Stockholmiensia, 33). Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1988.
- Diener, Ronald E. *The Magdeburg Centuries. A Bibliothecal and Historiographical Study*. Cambridge (Mass.): Harvard Divinity School (Ph.D. diss.), 1979.

- Ebel, Wilhelm. Das Revaler Ratsurteilsbuch (Register van affsproken) 1515–1554. (Veröffentlichungen (Göttinger Arbeitskreis), 64). [Göttingen]: Göttinger Arbeitskreis, 1952.
- Edwards, Mark U., Jr. Printing, Propaganda, and Martin Luther. Berkeley: University of California Press, 1994.
- Eesti ajalugu, II, Eesti keskaeg. Koostanud ja toimetanud Anti Selart. Tartu: Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut, 2012
- Eesti kooli ajalugu. 1. kd. 13. sajandist 1860. aastateni. Peatoim. Ferdinand Eisen; tegevtoim. E. Laul; [autorid J. Naber (Feodalismi ajajärk) jt]. Tallinn: Valgus, 1989.
- Eesti raamat 1525–1975: ajalooline ülevaade. [Toimetaja Juhan Peegel; Voldemar Miller, K. Robert, M. Lott jt.]. Tallinn: Valgus, 1978.
- Ehasalu, Pia. Maalid ja graafika tallinlase elamus 16. ja 17. sajandil. – Acta historica Tallinnensia, 1, 1997, lk 53–77.
- Ehrle, Franz. Historia bibliothecae pontificum Romanorum, t. 1. Roma: Typis Vaticanis, 1890.
- Eisenstein, Elizabeth L. The Printing Press as an Agent of Change: Communications and Cultural Transformations in Early-Modern Europe. Cambridge, New York etc.: Cambridge University Press, 2005. (1. väljaanne 2 köites 1979.)
- Eisenstein, Elizabeth L. The Printing Revolution in Early Modern Europe. (2nd edition). Cambridge, New York etc.: Cambridge University Press, 2005. (1. väljaanne 1983.)
- Fabian, Bernhard (Hrsg.). Handbuch deutscher historischer Buchbestände in Europa: eine Übersicht über Sammlungen in ausgewählten Bibliotheken. Band 7.2, Finnland. Estland. Lettland. Litauen. Hildesheim, Zürich, New York: Olms-Weidmann, 1998.
- Febvre, Lucien; Martin, Henri Jean. L'apparition du livre. Paris: Éditions A. Michel, 1958.
- Fejtová, Olga. Die Inventare des bürgerlichen Besitzes als Quelle der Geschichte zur Erforschung der bürgerlichen Buchkultur in der Frühen Neuzeit: mitteleuropäische Forschung in den letzten drei Jahrzehnten. – Vana Tallinn, 19 (23). Tallinn: Estopol, 2008, lk 45–77.
- Flood, John L. The Book in Reformation Germany. – Gilmont, Jean-François (ed.). The Reformation and the Book. English edition and translation by Karin Maag. London, New York: Routledge, 2016, lk 21–103.
- Forstreuter, Kurt. Erzbischof Friedrich von Riga (1304–1341). – Zeitschrift für Ostforschung, 19, 1970, lk 652–665.
- Friedenthal, Meelis. Tallinna Linnaarhiivi Tractatus moralis de oculo. (Tartu Ülikooli doktoritöö). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2008.
- Funke, Fritz. Buchkunde: ein Überblick über die Geschichte des Buches (6. Aufl.). München: Saur, 1999. (1. väljaanne Leipzig: Harrassowitz, 1959.)
- Gadebusch, Friedrich Konrad. Livländische Bibliothek nach alphabetischer Ordnung. 1.–4. Theil. Riga: J. F. Hartknoch, 1777.
- Geiß, Jürgen. Einbände für den Barther Reformator Johannes Block (1470/80–1544/45). Teil 3: Werkstätten aus Dorpat. – Einband-Forschung, H. 14 (April 2004), lk 12–19.
- Geiß, Jürgen. Jutlustaja Johannes Block Stolpi linnast ja tema Tartu-perioodi raamatukogu: uus allikas Liivimaa varasest reformatsiooni ajaloost. – Tuna, 1/2017, lk 7–23.
- Geiß-Wunderlich, Jürgen. Eine Büchersammlung der Lutherzeit. – Geiß-Wunderlich, Jürgen; Gummelt, Volker (Hrsg.). Johannes Block. Der pommersche Reformator und seine Bibliothek. (Herbergen der Christenheit, Sonderband 22). Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2018, lk 13–21.
- Geiß-Wunderlich, Jürgen. Katalog erhaltenen Bücher aus Blocks Gelehrtenbibliothek. – *Ibid.*, lk 179–276.
- Geiß-Wunderlich, Jürgen. Pommern, Livland, Finnland – und zurück. – *Ibid.*, lk 125–178.

- Geldner, Ferdinand. *Inkunabelkunde. Eine Einführung in die Welt des frühesten Buchdrucks*. Wiesbaden: Reichert, 1978.
- Gelting, Michael H. *Bridgettines, Church Fathers, the Seven Sages of Rome, and the Treasurer of Oesel Georg Bardyn. A Preliminary Report on Some Newly Found Manuscript Fragments from the Archives of the Bishopric of Oesel*. – *Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis aastaraamat*, 10, 1985–1987, lk 11–32.
- Gesamtkatalog der Wiegendrucke, herausgegeben von der Kommission für den Gesamtkatalog der Wiegendrucke. Band I–XII. Leipzig: Hierseemann, 1925–2024.
- Gilmont, Jean-François (ed.). *The Reformation and the Book*. English edition and translation by Karin Maag. London, New York: Routledge, 2016.
- Gilmont, Jean-François. *Une introduction à l'histoire du livre et de la lecture du livre manuscrit à l'ère électronique*. Liège: Editions du CEFAL, 2004.
- Greiffenhagen, Otto (korr./Hrsg.). *G. Hansen'i Tallinna linna arhiivi kataloog. I jagu, Codices ja raamatud = Katalog des Revaler Stadtarchivs. I. Abteilung, Codices und Bücher*. Tallinn: [s.n.], 1924.
- Greiffenhagen, Otto (toim./Hrsg.). *Tallinna kodanikkuderaamat 1409–1624 = Das Revaler Bürgerbuch 1409–1624*. (Tallinna Linnaarhiivi väljaanded, 6). Tallinn: Tallinna Eesti Kirjastus Ühisus, 1932.
- Greiffenhagen, Wilhelm. *Geschichte der ehstländischen öffentlichen Bibliothek*. – *Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands* 1894, Bd. 4, H. 3, lk 343–350.
- Grimm, Heinrich. *Die Buchführer des deutschen Kulturbereichs und ihre Niederlassungsorte in der Zeitspanne 1490 bis um 1550*. – *Archiv für Geschichte des Buchwesens*, 7, 1967, veerg 1153–1772.
- Haebler, Konrad. *Typenrepertorium der Wiegendrucke. Abt. I–V*. Leipzig: R. Haupt, 1905–1924.
- Haebler, Konrad. *Handbuch der Inkunabelkunde*. Leipzig: Hierseemann, 1925.
- Haebler, Konrad. *Rollen- und Plattenstempel des XVI. Jahrhunderts*. Bd. 1–2. (Sammlung bibliothekswissenschaftlicher Arbeiten, H. 41–42). Leipzig: O. Harrassowitz, 1928–1929.
- Hahn, Kadri-Rutt. *Revaler Testamente im 15. und 16. Jahrhundert*. Berlin: LIT, 2015.
- Hain, Ludwig Friedrich Theodor. *Repertorium bibliographicum in quo libri omnes ab arte typographica inventa usque ad annum MD. typis expressi ordine alphabetico vel simpliciter enumerantur vel adcuratius recensentur*. Vol. I (I–II) – II (I–II). Stuttgart: sumtibus J. G. Gottae Stuttgartiae et Jul Renouard Lutetiae Parisiorum, 1826–1838.
- Hansen, Gotthard von. *Die Kirchen und ehemaligen Klöster Revals*. Reval: [s.n.], 1873.
- Hansen, Gotthard von. *Die Kirchen und ehemaligen Klöster Revals*. 3. vermehrte Auflage. Reval: F. Kluge, 1885.
- Hansen, Gotthard von. *Die Codices manuscripti in der Revaler Stadtbibliothek*. – *Revaler Beobachter*, 1893, Nr. 189.
- Hansen, Gotthard von. *Die gedruckte Bücher in der Revaler Stadtbibliothek*. – *Revaler Beobachter*, 1893, Nr. 191.
- Hansen, Gotthard von (Hrsg.). *Katalog des Revaler Stadtarchivs*. Reval: [s.n.], 1896.
- Hartmann, Martina. *Humanismus und Kirchenkritik. Matthias Flacius Illyricus als Erforscher des Mittelalters*. (Beiträge zur Geschichte und Quellenkunde des Mittelalters, 19). Stuttgart: Thorbecke, 2001.
- Heikkilä, Tuomas (toim.). *Kirjallinen kulttuuri keskiajan Suomessa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2010.
- Heinmaa, Heidi. *Protestantlik kantoriinstitutsioon Tallinnas 16.–17. sajandil*. (Eesti muusikaloo toimetised, 4). Tallinn: Eesti Muusikaakadeemia, 1999.
- Helk, Vello. *Jesuiidid Tartus 1583–1625: vastureformatsiooni eelpost Põhja-Euroopas*. Tartu: Ilmamaa, 2003.

- Hellinga, Lotte; Trapp, J. B. (eds.). *The Cambridge History of the Book in Britain. Volume III, 1400–1557*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- Hildebrand, Hermann. *Livonica, vornämlich aus dem 13. Jahrhundert, im Vatikanischen Archiv*. Riga: J. Deubner, 1887.
- Honemann, Volker. *Bücher und Bibliotheken der Saxonia von ihren Anfängen bis zur Reformation*. – Honemann, Volker (Hrsg.), *Geschichte der Sächsischen Franziskaner-Provinz, Bd. 1, Von den Anfängen bis zur Reformation*. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2015, lk 521–601.
- Humphreys, K. W. *The Book Provisions of the Medieval Friars, 1215–1400*. (Studies in the History of Librarians and Librarianship, 1). Amsterdam: Erasmus, 1964.
- Jaanson, Ene-Lille. *Tartu Ülikooli trükikoda 1632–1710: ajalugu ja trükiste bibliograafia* = *Druckerei der Universität Dorpat 1632–1710: Geschichte und Bibliographie der Druckschriften*. Tartu: Tartu Ülikooli Raamatukogu, 2000.
- Johansen, Paul. *Das Rechnungsbuch der Kegelschen Kirchenvormünder 1472–1553* = *Keila kirikuwöörmündrite arweraamat*. Tallinn: Wassermann, 1926.
- Johansen, Paul. *Gedruckte deutsche und undeutsche Messen für Riga 1525*. – *Zeitschrift für Ostforschung*, 1959, nr 4, lk 523–532.
- Johansen, Paul. *Kalendrikatkend Pirita kloostri*. – *Vana-Tallinn*, 3, lk 24–27. (Tallinn: Tallinna Ajaloo Selts, 1938).
- Johansen, Paul. *Kaugete aegade sära*. (Eesti mõttelugu, 65). Tartu: Ilmamaa, 2005.
- Johansen, Paul. *Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter: ein Beitrag zur estnischen Kulturgeschichte*. (Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft = *Õpetatud Eesti Seltsi toimetused*, 23). Dorpat: [s.n.], 1925.
- Johansen, Paul. *Wanradt-Koelli katekismuse senitundmatutest järglastest*. – Johansen, Paul. *Kaugete aegade sära*. Tartu: Ilmamaa, 2005, lk 221–225 (esmatr Johansen, Paul. *Wanradt-Koelli katekismuse seni tundmatuist järglastest*. – *Eesti Kirjandus*, 10/1935, lk 433–436).
- Johansen, Paul (toim). *Eestikeelsed palwed Kullamaalt (Wanemad Eesti kiri mälestusmärgid)* = *Estnische Gebete aus Goldenbeck (Die ältesten estnischen Schriftdenkmäler)*. (Tallinna Linna arhiivi väljaanded, 4/1). Tallinn, 1923.
- Johansen, Paul; zur Mühlen, Heinz von. *Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval*. (Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart, 15). Köln, Wien: Böhlau, 1973.
- Johansen, Paul; zur Mühlen, Heinz von (ergänzt und hrsg. von). *Balthasar Rüssow als Humanist und Geschichtsschreiber*. (Quellen und Studien zur baltischen Geschichte, 14). Köln etc.: Böhlau, 1996.
- Jähnig, Bernhart. *Engelbert von Dolen*. – Gatz, Erwin (Hrsg.). *Die Bischöfe des Heiligen Römischen Reiches 1198–1448. Ein biographisches Lexicon*. Berlin: Duncker & Humblot, 1996, lk 652.
- Jähnig, Bernhart. *Friedrich von Pernstein*. – Gatz, Erwin (Hrsg.). *Die Bischöfe des Heiligen Römischen Reiches 1198–1448. Ein biographisches Lexicon*. Berlin: Duncker & Humblot, 1996, lk 651–652.
- Kaegbein, Paul. *Deutsche Ratsbüchereien bis zur Reformation*. (Zentralblatt für Bibliothekswesen, Beiheft 77). Leipzig: Harrassowitz, 1950.
- Kaju, Katre. *Tallinna rootsiaegsed haridustrükised ja koolielu*. – Kaju, Katre (koost). *Tallinna linna- ja gümnaasiumitrükikoda (1634–1828): 10.10.–18.12.2014: näituse kataloog*. Tallinn: Tallinna Ülikooli Akadeemiline Raamatukogu, Tallinna Linnaarhiiv, 2014.
- Kaju, Katre (koost). *Tallinna linna- ja gümnaasiumitrükikoda (1634–1828): 10.10.–18.12.2014: näituse kataloog*. Tallinn: Tallinna Ülikooli Akadeemiline Raamatukogu, Tallinna Linnaarhiiv, 2014.

- Kala, Tiina. Euroopa kirjakultuur hiliskeskaegsetes õppetekstides. Tallinna dominiiklase David Sliperi taskuraamat. Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv, 2001.
- Kala, Tiina. Jutlustajad ja hingede päästjad. Dominiiklaste ordu ja Tallinna Püha Katariina konvent. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2013.
- Kala, Tiina. Keskaegse Liivimaa kirikliku kirjasõna hulgast ja laadist. – Piret Lotman (koost). Konfessioon ja kirjakultuur. (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised, 15. A, Raamat ja aeg, 4). Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2016, lk 13–40.
- Kala, Tiina. Käsikirjaline raamat Eestis. Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv, 2008.
- Kala, Tiina. „Lühike kristlik korraldus neitsite kloostrile“. – Vana Tallinn 18 (22), Tallinn: Estopol, 2007, lk 13–30.
- Kala, Tiina. Manuscript Fragments as Testimonies of Intellectual Contacts between Tallinn and European Learning Centres in the Thirteenth and Fourteenth Century. – Mänd, Anu; Tamm, Marek (eds.). Making Livonia: Actors and Networks in the Medieval and Early Modern Baltic Sea Region. London, New York: Routledge, 2020, lk 170–186.
- Kala, Tiina. Medieval Books and Book Fragments in the Collections of the Tallinn City Archives. – Kõiv, Lea; Reimo, Tiiu (eds.). Books and Libraries in the Baltic Sea Region from the 16th to the 18th Century = Bücher und Bibliotheken im Ostseeraum vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. Tallinn: [Tallinna Linnaarhiiv, Tallinna Ülikooli Akadeemiline Raamatukogu], 2006, lk 127–137.
- Kala, Tiina. Mittelalterliche Handschriften in den Sammlungen des Stadtarchivs Tallinn und des Estnischen Historischen Museums. Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv, 2007.
- Kala, Tiina. Mõnda reformatsioonimuutuste eeldustest Tallinnas: jutlustajad, ametnikud ja raamatud. – Lotman, Piret (koost). Reformatsioon – tõlked ja tõlgendused. (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised, 16; A, Raamat ja aeg, 5). Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2019, lk 51–70.
- Kala, Tiina. Reinold Korner, linnakirjutaja. – Kala, Tiina; Kreem, Juhan; Mänd, Anu. Kümme keskaegset tallinlast. Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv, Varrak, 2006, lk 121–149.
- Kala, Tiina (koostaja ja peatoimetaja). Tallinna ajalugu. I, 1561. aastani. Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv, 2019.
- Kala, Tiina [jt] (koost). Tallinna ajaloo lugemik. Dokumente 13.–20. sajandini. Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv, 2014.
- Kangur, Gerli. Raamatuloolane Kyra Robert (1916–1997). (Tallinna Pedagoogikaülikooli bakalaureusetöö). Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikool, 2002.
- Kannik, Helje-Laine; Maasik, Kertu; Reimo, Tiiu; Vösa, Aira (koost). Eesti võõrkeelne raamat ja Estonica 1494–1830: kronoloogiline nimestik. I–III köide = Fremdsprachige Bücher Estlands und Estonica 1494–1830: chronologisches Verzeichnis. Band I–III. Tallinn: TLÜ Kirjastus, 2025.
- Каталог фундаментальной библиотеки Ревельской гимназии императора Николая I = Catalogus librorum bibliothecae fundamentalis Gymnasii Revaliensis imperatoris Nikolai I. Tallinn: Ревельские известия, 1900.
- Kirchhofer, Theodor; Greiffenhagen, Otto. Verzeichnis der in zwei Revaler Bibliotheken und im Stadtarchiv vorhandenen Inkunabeln. – Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands, 7, 1912, lk 64–85.
- Kivimäe, Jüri. Books and Preachers. The Microcosm of Reval in the Age of Reformation. – Assel, Heinrich et al. (Hrsg.). Reformatio Baltica: Kulturwirkungen der Reformation in den Metropolen des Ostseeraums. Berlin, Boston: De Gruyter, 2018, lk 655–668.
- Kivimäe, Jüri. Eestikeelsest trükisest anno 1525. – Eesti vanimad raamatud Tallinnas = Die ältesten estnischen Bücher in Tallinn (Reval). Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2000, lk 13–61.

- Kivimäe, Jüri. Jürgen Honerjeger – Tallinna suurkaupmees ja raehärra 16. sajandil. – Vana Tallinn, 32 (36), 2023, lk 185–200.
- Kivimäe, Jüri. Kes lugesid ja kasutasid eestikeelset trükitud raamatut XVI sajandil. – Raamat on ...: Eesti bibliofiilia ja raamatuajaloo almanahh, 1. Tallinn: Tallinna Bibliofiilide Klubi, 2000, lk 59–67.
- Kivimäe, Jüri. Lahing Jeruusalemma mäe taga anno 1560. – Kreem, Juhan; Oolup, Urmas (koost). Tallinna Mustpead. Mustpeade vennaskonna ajaloost ja varadest = Die Revaler Schwarzenhäupter. Geschichte und Schätze der Bruderschaft der Schwarzenhäupter. Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv, 1999.
- Kivimäe, Jüri. Luterliku reformatsiooni kultuurimõjud Eestis XVI sajandil. – Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis, 3. Tallinn: Eesti Raamat, 1987, lk 33–57.
- Kivimäe, Jüri. „Nedt Tarcat Pagkana Ramato Kiriutayät ...“: Georg Mülleri raamatukogu. – Piret Lotman (koost). Konfessioon ja kirjakultuur. (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised, 15. A, Raamat ja aeg, 4). Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2016, lk 55–97.
- Kivimäe, Jüri. Paul Johanseni elu ja töö. – Johansen, Paul. Kaugete aegade sära. (Eesti mõttelugu, 65). Tartu: Ilmamaa, 2005, lk 506–521.
- Kivimäe, Jüri. Reformatsioon, humanism ja kooliuuendus Tallinnas 16. sajandi algupoolel. Sisesevaateid ja tõlgendusi. – Piret Lotman (koost). Kirik, keel ja kool: haridusideed varauusaegsel Liivi- ja Eestimaal (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised, 17; A, Raamat ja aeg, 6). Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2021, lk 38–62.
- Kivimäe, Jüri. Teated senitundmatu eestikeelse katekismuse kohta Liivi sõja ajast. – Keel ja Kirjandus, 7/1993, lk 388–398.
- Klöker, Martin. Das Revaler Bibliothekswesen bis zum Jahre 1658. – Kõiv, Lea; Reimo, Tiit (eds.). Books and Libraries in the Baltic Sea Region from the 16th to the 18th Century = Bücher und Bibliotheken im Ostseeraum vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. Tallinn: [Tallinna Linnaarhiiv, Tallinna Ülikooli Akadeemiline Raamatukogu], 2006, lk 19–36.
- Klöker, Martin. Der älteste Katalog der Revaler Olaibibliothek? Ein rätselhafter Fund. – Forschungen zur baltischen Geschichte, 12, 2017, lk 322–336.
- Klöker, Martin. Literarisches Leben in Reval in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts (1600–1657): Institutionen der Gelehrsamkeit und Dichten bei Gelegenheit. Teil 1–2. Tübingen: Niemeyer, 2005.
- Klöker, Martin. Tallinna kirjanduselu 17. sajandi esimesel poolel (1600–1657): haridusinstituutsioonid ja juhuluuletamine. Tõlk. Kristi Viiding. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2014.
- Kodres, Krista. Esitledes iseend. Tallinlane ja tema elamu varauusajal. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2014.
- Kolk, Kaspar. Book Collection of a Hinterland Convent in Response to the Lutheran Reformation. The Case of Mid-Sixteenth Century Rakvere (Wesenberg). – Kiliańczyk-Zięba, Justyna; Komorowska, Magdalena (eds.). Early Modern Catholicism and the Printed Book. (Library of the Written Word, 119; The Handpress World, 97). Leiden, Boston: Brill, 2024, lk 180–196.
- Kolk, Kaspar. Dissemination and Survival of a Book Printed in 17th-century Tartu: The Case of Johannes Gezelius' Lexicon Graeco-Latinum (1649). – Päll, Janika; Volt, Ivo (eds.). Hellenostephanos. Humanist Greek in Early Modern Europe: Learned Communities between Antiquity and Contemporary Culture. (Morgensterni Seltsi toimetised = Acta Societatis Morgensternianae, 6–7). Tartu: University of Tartu Press, 2018, lk 144–157.

- Kolk, Kaspar. Eesti kloostrite raamatud enne ja pärast reformatsiooni. – Lotman, Piret (koost). Reformatsioon – tõlked ja tõlgendused. (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised, 16; A, Raamat ja aeg, 5). Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2019, lk 71–112.
- Kolk, Kaspar. Late Gothic Bookbinding in Tallinn. – *Baltic Journal of Art History*, 27, 2024, lk 41–88.
- Kolk, Kaspar. Teoloogiast astroloogiani. Reformatsioonijärgse kolmveerandsajandi tallinlaste säilinud raamatuid. – *Rahvusarhiivi Toimetised = Acta et Commentationes Archivi Nationalis Estoniae*, 4, 2021, lk 149–199.
- Kolk, Kaspar. „Vana Tallinna raamatukogu“ kolm allikat: komplekteerimisest 16. sajandil. – *Tuna*, 3/2017, lk 10–29.
- Kraack, Gerhard. Die St.-Nikolai-Bibliothek zu Flensburg. Eine Büchersammlung aus dem Jahrhundert der Reformation. Beschreibung und Katalog. (Schriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte, 35). Flensburg, 1984.
- Kramm, Heinrich. Deutsche Bibliotheken unter dem Einfluss von Humanismus und Reformation. Ein Beitrag zur deutschen Bildungsgeschichte. Leipzig: Harrassowitz, 1938.
- Kreigere-Liepiņa, Laura. Bibliographic Reconstruction of the Book Collection of the Riga Jesuit College: Layout of the Volume and Organising Principles of Descriptions. – Levāns, Andris; Strenga, Gustavs (eds.). *Catalogue of the Riga Jesuit College Book Collection (1583–1621). History and Reconstruction of the Collection*. Riga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, 2021, lk 50–68.
- Kreem, Juhan. Das Augsburger Interim in Livland. Evangelische und Altgläubige in den baltischen Landen in der Mitte des 16. Jh. – *Historisches Jahrbuch*, 134, 2014, lk 121–141.
- Kreem, Juhan. Die Reformationszeit. – Karsten Brüggemann et al. (eds.), *Das Baltikum. Geschichte einer europäischen Region*. Band 1, Von der Vor- und Frühgeschichte bis zum Ende des Mittelalters. Stuttgart: Hiersemann, 2018, lk 432–462.
- Kreem, Juhan. Liivimaa ja Augsburgi Interim 1548. Lisandusi teadmistele reformatsiooni levikust Baltikumi. – *Tuna*, 4/2011, lk 6–16.
- Kreem, Juhan. Reinold Grist ja tema raamatukogu: pilk 16. sajandi esimese poole Tallinna vaimsetele võimalustele. – Lotman, Piret (koost). *Lugemise kunst*. (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised, 13; A, Raamat ja aeg, 2). Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2011, lk 151–165.
- Kuriso, Tuuli; Kolk, Kaspar. Mida kõnelevad arheoloogilised leiud Pirita kloostri raamatukultuurist? – *Vana Tallinn*, 32 (36), 2023, lk 97–141.
- Kõiv, Lea. Die „Christliche Kirchenordnung der Stadt Reuall“. – *Forschungen zur baltischen Geschichte*, 15, 2020, lk 93–120.
- Kõiv, Lea; Luuk, Mare; Reimo, Tiit (toim). *Bibliotheca Revaliensis ad D. Olai = Tallinna Oleviste raamatukogu = Revaler Bibliothek zu St. Olai*. Tallinn: Eesti Akadeemiline Raamatukogu, 2002.
- Köhler, Franz. Ebstländische Klosterlectüre: Ein Beitrag zur Kenntniss der Pflege des geistigen Lebens in Ebstland im Mittelalter. Reval: [Franz Kluge], 1892.
- Köhler, Hans-Joachim (Hrsg.). *Flugschriften als Massenmedium der Reformationszeit*. Beiträge zum Tübinger Symposium 1980. Stuttgart: Klett-Cotta, 1981.
- Laul, Endel; Tamm, Jaan (koost). *Gustav Adolfs Gümnaasium 375*. [Tallinn]: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2006.
- Lemmens, Leonhard. Geschichte der Observantenkustodie Livland und Preußen. – Beiträge zur Geschichte der sächsischen Franziskanerprovinz vom Heiligen Kreuze, 6, 1913, lk 5–67.
- Levāns, Andris; Strenga, Gustavs. Gradual Formation and Dramatic Transformation. Mendicant and Cistercian Book Collections in Late Medieval and Post-Reformation

- Riga. – Nordin, Jonas; Strenga, Gustavs; Sjökvist, Peter (eds.). *The Baltic Battle of Books. Formation and Relocation of European Libraries in the Confessional Age (c. 1500–1650) and Their Afterlife.* (Library of the Written Word, 116; The Handpress World, 94). Leiden, Boston: Brill, 2023, lk 37–61.
- Levāns, Andris; Strenga, Gustavs. *Medieval Manuscripts in the Riga Jesuit College Book Collection: Manuscripts of the Riga St. Mary Magdalene Cistercian Nunnery and Their Tradition.* – Levāns, Andris; Strenga, Gustavs (eds.). *Catalogue of the Riga Jesuit College Book Collection (1583–1621). History and Reconstruction of the Collection.* Riga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, 2021, lk 166–186.
- Levāns, Andris; Strenga, Gustavs (eds.). *Catalogue of the Riga Jesuit College Book Collection (1583–1621). History and Reconstruction of the Collection.* Riga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, 2021.
- Lusmägi, Sirje. *Die Bücher der Kirchenbibliothek zu Narva in der Estnischen Nationalbibliothek.* – *Kulturgeschichte der baltischen Länder in der frühen Neuzeit.* (Frühe Neuzeit, 87). Tübingen, 2003, lk 105–128.
- Luuk, Mare; Reimo, Tiiu; Valk-Falk, Endel. *Omanikumärkidest Oleviste raamatutes.* – Kõiv, Lea; Luuk, Mare; Reimo, Tiiu (toim). *Bibliotheca Revaliensis ad D. Olai*, lk 102–110.
- Läanelaid, Alar; Sohar, Kristina; Daly, Aoife; Van Ham-Meert, Alicia; Paiste, Päärn; Kolk, Kaspar; Paloveer, Kadri; Suni, Raivo. *New Evidence of Re-use of an Oak Panel in Estonia: Covers of the Fifteenth Century Codex of Türi.* – *Journal of Cultural Heritage*, 73, 2025, lk 52–61. DOI: 10.1016/j.culher.2025.02.015.
- Mannheims, Hildegard; Roth, Klaus. *Nachlassverzeichnisse: Internationale Bibliographie = Probate Inventories: International Bibliography.* (Beiträge zur Volkskultur in Nordwestdeutschland, 39). Münster: Coppenrath, 1984.
- Matter, Stefan. *The Hortulus animae – An Archive of Medieval Prayer Book Literature.* – Dlabáčová, Anna; Leerdam, Andrea van; Thompson, John J. (eds.). *Vernacular Books and Their Readers in the Early Age of Print (c. 1450–1600).* Leiden, Boston: Brill, 2023, lk 91–108.
- McKenzie, D. F. et al. (eds.). *The Cambridge History of the Book. Vol. I–VI.* Cambridge: Cambridge University Press, 1999–2012.
- Michel, Stefan. *Die Kanonisierung der Werke Martin Luthers im 16. Jahrhundert.* (Spätmittelalter, Humanismus, Reformation, 92). Tübingen: Mohr Siebeck, 2016.
- Miller, Voldemar. *Eesti raamat ja trükikunst.* – Miller, Voldemar. *Minevikust tulevikku*, lk 105–157.
- Miller, Voldemar. *Eestlane vanas Tallinnas.* – Miller, Voldemar. *Minevikust tulevikku*, lk 171–187.
- Miller, Voldemar. *Kyra Roberti tööst ja elust.* – Robert, Kyra. *Raamatutel on oma saatus: kirjutisi aastast 1969–1990.* Tallinn: [Eesti Teaduste Akadeemia], 1991, lk 180–183.
- Miller, Voldemar. *Minevikust tulevikku. Artikleid ja ettekandeid 1940–1970.* Tallinn: Eesti Raamat, 1972.
- Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz. Bd. 1–4,3. München: Beck, 1918–2009.
- Moeller, Bernd. *Die Anfänge kommunaler Bibliotheken in Deutschland.* – Moeller, Bernd et al. (Hrsg.). *Studien zum städtischen Bildungswesen des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit.* (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen. Philologisch-historische Klasse, F. 3, Bd. 137). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1983, lk 136–151.
- Mäesalu, Ain; Haak, Arvi. *Mittelalterliche Klöster in Dorpat (Tartu) und Fellin (Viljandi).* – Gläser, Manfred; Schneider, Manfred (Hrsg.). *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum IX. Die Klöster.* Lübeck: Schmidt-Römhild, 2014, lk 521–529

- Mänd, Anu. Hans Bouwer, kaupmees. – Kala, Tiina; Kreem, Juhan; Mänd, Anu. Kümme keskaegset tallinlast. Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv, Varrak, 2006, lk 60–89.
- Mänd, Anu. Kirikute hõbevara: altariiriistad keskaegsel Liivimaal. (Eesti kirikute sisustus, 1). Tallinn: Muinsuskaitseamet, 2008.
- Mänd, Anu. Membership and Social Career in Tallinn Merchants' Guilds. – Bisgaard, Lars; Mortensen, Lars Boje; Pettitt, Tom (eds.). Guilds, Towns, and Cultural Transmission in the North, 1300–1500. Odense: University Press of Southern Denmark, 2013, lk 229–250.
- Mänd, Anu. Pidustused keskaegse Liivimaa linnades 1350–1550. (Tallinna Linnaarhiivi toimetised, 7). Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2004 (2. tr 2012).
- Mänd, Anu. Tallinna Kanuti gild ja selle oldermannid keskajal. – Modus vivendi, II. Vana Tallinn, 16 (20). Tallinn: Estopol, 2005, lk 129–157.
- Mänd, Anu. Äri ja vagadus: Lutke van Minden ja tema pärandiloend. – Tuna, 3/2020, lk 17–27.
- Mänd, Anu (rets.). Kadri-Rutt Hahn: Revaler Testamente im 15. und 16. Jahrhundert. – Vana Tallinn, 27 (31), 2016, lk 293–300.
- Mänd, Anu (rets.). Kadri-Rutt Hahn: Revaler Testamente im 15. und 16. Jahrhundert. – Forschungen zur baltischen Geschichte, 12, 2017, lk 365–372.
- Mänd, Anu; Russow, Erki. Palvehelmed ja isiklik vagadus keskaegsel Liivimaal. – Kunstiteaduslikke Uurimusi = Studies on Art and Architecture, 31/1–2, 2022, lk 7–39.
- Mänd, Anu; Tamm, Marek (eds.). Making Livonia: Actors and Networks in the Medieval and Early Modern Baltic Sea Region. London, New York: Routledge, 2020.
- Mühlen, Heinz von zur. Drei Revaler Einwohnerlisten aus dem 15. u. 16. Jahrhundert. – Zeitschrift für Ostforschung, 19, 1970, lk 699–744.
- Naber, Jaak. Tallinna gümnaasium 17.–18. sajandil. – Tallinna 1. Keskkool 1631–1981 (koost. Endel Lau). Tallinn: Valgus, 1981, lk 23–48.
- Nagel, Olev. Provenientsimärkmed Tallinna gümnaasiumi raamatukogu 16.–17. saj. raamatutes. – Raamatukogu ajaloo küsimusi: TRÜ Teadusliku Raamatukogu 9. teaduskonverents, 16.–17. VI 1982: ettekannete teesid. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1982, lk 46–48.
- Neddermeyer, Uwe. Von der Handschrift zum gedruckten Buch: Schriftlichkeit und Leseinteresse im Mittelalter und in der frühen Neuzeit; quantitative und qualitative Aspekte. 1–2. (Buchwissenschaftliche Beiträge aus dem Deutschen Bucharchiv München, 61). Wiesbaden: Harrassowitz, 1998.
- Noodla, Kaja. Friedrich Puksoo elu ja töö. – Friedrich Puksoo 1890–1969. Tartu: Tartu Ülikooli Teaduslik Raamatukogu, 1990, lk 5–62.
- Nordin, Jonas; Stenga, Gustavs; Sjökvist, Peter (eds.). The Baltic Battle of Books. Formation and Relocation of European Libraries in the Confessional Age (c. 1500–1650) and their Afterlife. (Library of the Written Word, 116; The Handpress World, 94). Leiden, Boston: Brill, 2023.
- Norkārklis, Reinis. The Riga Jesuit College and its Book Collection. – Stenga, Gustavs et al. (eds.). Catalogue of the Riga Jesuit College Book Collection (1583–1621). History and Reconstruction of the Collection = Rīgas jezuītu kolēģijas grāmatu krājuma (1583–1621) katalogs. Krājuma vēsture un rekonstrukcija. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, 2021, lk 90–111.
- Ochsenbein, Peter. Hortulus animae. – Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon. 2. Aufl., Bd. 4. Berlin, New York: de Gruyter, 1983, lk 147–154.
- Orula, Kaido. An Early Modern Insider's Glance at Books as Assets. Some Thoughts on Private Books in 16th and 17th Century Tallinn. – Kõiv, Lea; Reimo, Tiit (eds.). Books and Libraries in the Baltic Sea Region from the 16th to the 18th Century =

- Bücher und Bibliotheken im Ostseeraum vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. Tallinn: [Tallinna Linnaarhiiv, Tallinna Ülikooli Akadeemiline Raamatukogu], lk 62–69.
- Orula, Kaido. „Humanistide printsi“ teosed saksa varauusaegse keeleruumi kahes servalinnas: Erasmiana Sopronis ja Tallinnas. – *Tuna*, 4/2000, lk 21–31.
- Orula, Kaido. Kultuurimälu ajaloolise raamaturetseptiooni peeglis. Näide varauusaegsest raamatumälust ja selle lugemisest tänapäeval. – *Studia ethnologica Tartuensia*, 4, 2001, lk 79–96.
- Ots, Grete. *Uurimus klappköidetest Tallinna Linnaarhiivis: magistritöö*. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2015.
- Otto, Richard. *Ueber die Dorpater Klöster und ihre Kirchen*. – *Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft*, Bd. 22, H. 2. Dorpat, 1910.
- Panzer, Georg Wolfgang. *Annales typographici ab artis inventae origine ad annum MD ... Vol. I–V*. Nürnberg: Impensis Joannis Eberhardi Zeh, 1793–1797.
- Parts, Triin. Raamatud tallinlaste pärandinimekirjades 16.–17. sajandil. – Lotman, Piret (koost). *Lugemise kunst*. (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised, 13; A, Raamat ja aeg, 2). Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2011, lk 200–219.
- Pauli, Carl Wilhelm. *Beiträge zur Geschichte der ersten Buchdruckerei in Lübeck*. – *Zeitschrift des Vereins für Lübeckische Geschichte und Alterthumskunde*, 3, 1876, lk 254–269.
- Pearson, David. *Books as History: the Importance of Books beyond Their Texts*. London: British Library; New Castle, Del.: Oak Knoll Press, 2011.
- Pelus-Kaplan, Marie-Louise; Eickhölder, Manfred. *Lübecker Inventare des 16.–18. Jahrhunderts und ihre rechtliche Grundlage. Chancen der Auswertung*. – Hammel-Kiesow, Rolf (Hrsg.). *Wege zur Erforschung städtischer Häuser und Höfe*. (Häuser und Höfe in Lübeck, 1). Neumünster: Wachholtz, 1993, lk 279–326.
- Pettegree, Andrew. *Brand Luther: 1517, Printing, and the Making of the Reformation*. New York: Penguin Books, 2015.
- Pettegree, Andrew. *The Book in the Renaissance*. New Haven, London: Yale University Press, 2010.
- Pettegree, Andrew. *The Invention of News: How the World Came to Know About Itself*. New Haven (Conn.), London: Yale University Press, 2014.
- Pettegree, Andrew; Walsby, Malcolm (eds.). *French Books III & IV. Books Published in France before 1601 in Latin and Languages Other than French*. Vol. 1–2. Leiden: Brill, 2011.
- Pettegree, Andrew; Walsby, Malcolm; Wilkinson, Alexander (eds.). *French Vernacular Books. Books Published in the French Language before 1601*. Vol. 1–2. Leiden: Brill, 2007.
- Puksoo (Puksov), Friedrich. *Die Bibliothek der Universität Tartu und Tartu-Pärnu in der Schwedenzeit*. – *Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft*, 1931, lk 251–282. (Tartu: [Gelehrte Estnische Gesellschaft], 1932).
- Puksoo (Puksov), Friedrich. *Die Buchdrucker Brendeken in Estland*. – *Gutenberg Jahrbuch*, 9, 1934, lk 199–207.
- Puksoo (Puksov), Friedrich. *Eesti raamatu arengulugu seoses kirja ja raamatu üldise arenemisega*. Tallinn: Eesti Raamatukoguhoidjate Ühing, 1933.
- Puksoo, Friedrich. *Jacob Johann Köhler: esimese eesti piibli trükkal*. – *Vana Tallinn IV*, 1939, lk 5–34.
- Puksoo, Friedrich. *P. Tielman Hube, Buchhändler in Tallinn und Narva um die Mitte des 17. Jahrhunderts*. – *Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused*, 30 (*Liber saecularis*). Tartu: [s.n.], 1938, lk 510–528.
- Puksoo, Friedrich. *Raamat ja tema sõbrad*. Tallinn: Valgus, 1973.

- Puksoo (Puksov), Friedrich. Raamatukauplemisest rootsi ajal Tartus ja Pärnus, eriti akadeemia raamatukauplejaist. – Ajalooline Ajakiri nr. 2, 1932, lk 88–98.
- Puksoo, Friedrich. Tallinna esimesed eratrukikojad XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi esimesel poolel. – Vana Tallinn III, 1938, lk 5–24.
- Pullat, Raimo (bearb.). Die Nachlassverzeichnisse der deutschen Kaufleute in Tallinn = Tallinna saksa kaupmeeste varandusinventarid. 1–3. Tallinn: Estopol, 1997–2004.
- Pullat, Raimo (bearb.). Die Nachlassverzeichnisse der Einwohner der Stadt Pernau 1702–1800 = Pärnu elanike varandusinventarid 1702–1800. Tallinn: Estopol, 2005.
- Pullat, Raimo (bearb.). Die Nachlassverzeichnisse der Handwerker in Tallinn 1706–1803 = Tallinna käsitööliste varandusinventarid 1706–1803. Tallinn: Estopol, 2006.
- Pullat, Raimo (bearb.). Die Nachlassverzeichnisse der Literaten in Tallinn 1710–1805 = Tallinna literaatide varandusinventarid 1710–1805. Tallinn: Estopol, 2007.
- Pullat, Raimo (bearb.). Die Privatbibliotheken in Tallinn und Pärnu im 18. Jahrhundert = Tallinna ja Pärnu eraraamatukogud 18. sajandil. Tallinn: Estopol, 2009.
- Pullat, Raimo. Tallinlase asjademaailm valgustussajandil. Tallinn: Estopol, 2016.
- Pöld, Toomas. Kullamaa katekismuse lugu: eestikeelse katekismuse kujunemisest 1532–1632. Tartu, 1999.
- Pöldmäe, Rudolf. Raamatukunstnik ja -uurija Hans Treumann. – Treumann, Hans. Vane-mast raamatukultuuriloo. Tallinn: Eesti Raamat, 1977, lk 8–13.
- Põltsam, Inna. Brigitta testament anno 1549. – Ariadne lõng, 1–2/2009, lk 125–137.
- Põltsam-Jürjo, Inna. Conrad Dellingshuseni joonistatud maailm = The Worlds of Conrad Dellingshusen in Quill and Ink. Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv, 2024.
- Põltsam-Jürjo, Inna. Liivimaa väikelinn Uus-Pärnu 16. sajandi esimesel poolel. Tallinn: Argo, 2009.
- Rabenau, Konrad von. Von Büchern und Bibliotheken. Bucheinbände aus Franziskaner-klöstern der Ordensprovinz Saxonien. – Pieper, Roland (Hrsg.). Geschichte der Sächsi-schen Franziskaner-Provinz, Bd. 5, Kunst. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. Paderborn etc.: Ferdinand Schöningh, 2012, lk 541–556.
- Rajamaa, Ruth. Katkenud laul: Piri klooster 1407–1607. Tallinn: Argo, 2018.
- Rand, Nele. Millest kõneleb Riia peapiiskopi Friedrich von Pernsteini (1304–1341) raamatukogu? – Tuna, 2/2005, lk 14–22.
- Rebane, Liia. LVCREC – VENVS – IVDITT: Tallinner Bucheinbände zu beginn der frühen Neuzeit. Buchbinder, Einwirkungen und Verzierungen. Helsinki, 2018 (Helsingi ülikooli doktoriväitekirj).
- Recke, Johann Friedrich von; Napierky, Karl Eduard (bearb.). Allgemeines Schrift-steller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Ehstland und Kurland. Bd. 1–5. Mitau: J. F. Steffenhagen u. Sohn, 1827–1861.
- Reimo, Tiit. Book Collection of the 'Old Tallinn Library' (alte Revalsche Bibliothec). – Kõiv, Lea; Reimo, Tiit (eds.). Books and Libraries in the Baltic Sea Region from the 16th to the 18th Century = Bücher und Bibliotheken im Ostseeraum vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. Tallinn: [Tallinna Linnaarhiiv, Tallinna Ülikooli Akadeemiline Raamatukogu], 2006, lk 37–47.
- Reimo, Tiit. Eesti Euroopas, Euroopa Eestis: 16.–18. sajandi raamatuid sirvides. – Paar sammukest: Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat, 21. Tartu: Eesti Kirjandus-muuseum, 2004, lk 11–27.
- Reimo, Tiit. Inkunabeln und Postinkunabeln in Revaler/Tallinner Bibliotheken und Archiven. – Buch und Bildung im Baltikum. (Schriften der Baltischen Historischen Kommission, 13). Münster: LIT Verlag, 2005, lk 89–106.
- Reimo, Tiit. Raamat Tallinnas 15. ja 16. sajandil. – Modus vivendi, II. Vana Tallinn, 16 (20). Tallinn: Estopol, 2005, lk 158–184.

- Reimo, Tiiu. Raamatukultuur Tallinnas 18. sajandi teisel poolel. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikooli Kirjastus, 2001.
- Reinitzer, Heimo. Biblia deutsch: Luthers Bibelübersetzung und ihre Tradition: Ausstellung in der Zeughaushalle der Herzog August Bibliothek, 7. Mai bis 13. November 1983, Staats- und Universitätsbibliothek Hamburg, 21. November 1983 bis 25. Februar 1984. Wolfenbüttel: Herzog August Bibliothek, Hamburg: Wittig, 1983.
- Riffaud, Alain. Une archéologie du livre français moderne. Genève: Droz, 2011.
- Robert, Kyra. 425 aastat Tallinna esimese avaliku teadusliku raamatukogu asutamisest. – Eesti NSV Teaduste Akadeemia Teaduslik Raamatukogu 1947–1977. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 1980, lk 67–77.
- Robert, Kyra. Bibliotheca Revaliensis ad D. Olai im 16. und 17. Jahrhundert. – Kotarski, Edmund (Hrsg.). Literatur und Institutionen der literarischen Kommunikation in nordeuropäischen Städten im Zeitraum vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. Gdansk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdanskiego, 1996, lk 180–188.
- Robert, Kyra. Christoph Reusner der Ältere: Revals Erstdrucker im 17. Jahrhundert. – Garber, Klaus; Anders, Stefan; Elsmann, Thomas (Hrsg.). Stadt und Literatur im deutschen Sprachraum der Frühen Neuzeit, Bd. 2. Tübingen: Niemeyer, 1998, lk 813–821.
- Robert, Kyra. Die Bibliotheca Revaliensis ad D. Olai seit dem 16. Jahrhundert. – Reval: Handel und Wandel vom 13. bis zum 20. Jahrhundert. (Schriften der Baltischen Historischen Kommission, 8). Lüneburg: Institut Nordostdeutsches Kulturwerk, 1997, lk 173–182.
- Robert, Kyra. Eesti NSV TA Keskraamatukogu koosseisu kuuluva Eestimaa Kirjanduse Ühingu raamatukogu ajalugu (diplomitöö, juhendaja K. Veskimägi). Tartu: ENSV Tartu Riiklik Ülikool, Eesti kirjanduse ja rahvaluule kateeder, raamatukogunduse osakond, 1962.
- Robert, Kyra. Eesti trükiasjanduse ajaloo uurimisest. – X Eesti raamatuteaduse konverents: ettekannete teesid: Tartu, 19.–20. november 1981. Tartu: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 1981, lk 47–56.
- Robert, Kyra. Nikolaus Specht ja tema raamatupärand Eesti Akadeemilises Raamatukogus. – Kõiv, Lea; Luuk, Mare; Reimo, Tiiu (toim). Bibliotheca Revaliensis ad D. Olai, lk 63–67 (esmatr Keel ja Kirjandus 9/1997, lk 614–617).
- Robert, Kyra. Nikolaus Specht und sein Büchernachlass in der Estnischen Akademischen Bibliothek. – Garber, Klaus; Klöcker, Martin (Hrsg.). Kulturgeschichte der baltischen Länder in der frühen Neuzeit. (Frühe Neuzeit, 87.). Tübingen: Max Niemeyer, 2003, lk 129–135.
- Robert, Kyra. Paul Flemingi raamatupärandist Eesti Teaduste Akadeemia Raamatukogus. – Kõiv, Lea; Luuk, Mare; Reimo, Tiiu (toim). Bibliotheca Revaliensis ad D. Olai, lk 48–54 (esmatr Keel ja Kirjandus 4/1990, lk 223–228, taastr Robert, Kyra. Raamatutel on oma saatus, lk 66–76).
- Robert, Kyra. Raamatutel on oma saatus: kirjutisi aastaist 1969–1990. Tallinn: [Eesti Teaduste Akadeemia], 1991.
- Robert, Kyra. Reinhold Gristi raamatupärandist Eesti NSV Teaduste Akadeemia Teaduslikus Raamatukogus. – Kõiv, Lea; Luuk, Mare; Reimo, Tiiu (toim). Bibliotheca Revaliensis ad D. Olai, lk 41–43 (esmatr Robert, Kyra. Reinhold Gristi raamatupärandist Eesti NSV Teaduste Akadeemia Teaduslikus Raamatukogus. – ENSV TA Teadusliku Raamatukogu VII teaduskonverentsi ettekannete teesid. Tallinn: ENSV TA Teaduslik Raamatukogu, 1986, lk 12–15; taastr Robert, Kyra. Raamatutel on oma saatus, lk 62–65).
- Robert, Kyra. Tallinna 17. sajandi trükised. – *id.* Raamatutel on oma saatus, lk 5–19 (esmatr Raamatuloolist. Tallinn: [Eesti Rahvusraamatukogu], 1990, lk 56–77).

- Robert, Kyra. Tallinna esitrükkal Christoph Reusner senior. – Vana Tallinn, 4 (8). Tallinn: Estopol, 1994, lk 24–34.
- Robert, Kyra. Tallinna linna Oleviste raamatukogu ajaloost. – Kõiv, Lea; Luuk, Mare; Reimo, Tiiu (toim). Bibliotheca Revaliensis ad D. Olai, lk 15–25 (esmatr Keel ja Kirjandus 4/1979, lk 229–235; taastr Robert, Kyra. Raamatutel on oma saatus, lk 45–62).
- Robert, Kyra. Trükikunst Tallinnas 17. sajandil. – XII Eesti raamatuteaduse konverents: ettekannete teesid, 19.–20. nov. 1985. a. Tartu: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 1985, lk 4–9.
- Robert, Kyra. Trükitegevus ja raamatukogud Tallinnas 17. sajandist 1917. aastani (magistritöö). [Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikool, 1993].
- Robert, Kyra. Vanade raamatute varamus: [ENSV TA Tead. Raamatukogu baltikaosakonnas säilitatava endise Oleviste kogu ajaloost]. – Raamatukogu: meetodikat ja informatsiooni, 1972/1973 talv, lk 8–14.
- Robert, Kyra. Ühest huvitavast kultuuriloolisest dokumendist (Tallinna raamatukogumäärus XVII sajandist). – *id.* Raamatutel on oma saatus: kirjutisi aastaist 1969–1990. Tallinn: [Eesti Teaduste Akadeemia], 1991, lk 76–82 (esmatr Keel ja Kirjandus 10/1970, lk 626–629).
- Russow, Balthasar. Liivimaa provintsi kroonika (tõlkinud ja kommenteerinud Jüri Kivimäe). Tallinn: Tänapäev, 2022.
- Saha, Hillar. Muusikaelust vanas Tallinnas. Tallinn: Eesti Raamat, 1972.
- Salupere, Malle. Raamatuist poolaegses Tartus. – Akadeemia 10/1994, lk 2120–2135.
- Sander, Ojar. Nicolaus Mollyn, der erste Rigaer Drucker. Sein Schaffen in Riga von 1588 bis 1625. – Garber, Klaus (Hrsg.). Stadt und Literatur im deutschen Sprachraum der Frühen Neuzeit. Bd. 2. Tübingen: Max Niemeyer, 1998, lk 786–800.
- Sarnowsky, Jürgen. Buchbesitz, Bibliotheken und Schriftkultur im mittelalterlichen Preußen. – Wenta, Jarosław et al. (Hrsg.). Mittelalterliche Kultur und Literatur im Deutschordensstaat in Preussen: Leben und Nachleben. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2008, lk 291–308.
- Schade, Herwarth von. Der Einfluß der Reformation auf die Entwicklung des evangelischen Bibliothekswesens. – Göpfert, Herbert G. et al. (Hrsg.). Beiträge zur Geschichte des Buchwesens im konfessionellen Zeitalter. (Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens, 11). Wiesbaden: Harrassowitz, 1985, lk 147–177.
- Schaper, Anu. Tallinna vanimast noodikataloogist. – Katre Kaju (toim). Piiri peal. Võim, usk ja kirjasõna siin- ja sealpool Rootsi aega. (Rahvusarhiivi toimetised = Acta et commentationes Archivi Nationalis Estoniae, 4 (35)). Tartu: Rahvusarhiiv, 2021, lk 239–259.
- Scheible, Heinz. Die Entstehung der Magdeburger Zenturien. Ein Beitrag zur Geschichte der historiographischen Methode. (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte, 183). Gütersloh: Gerd Mohn, 1966.
- Schiemann, Theodor. Materialien zur Geschichte des Schulwesens in Reval. I. Schreiben des Rectors der Revaler Stadtschule, Marcus Leo and den Rath der Stadt Reval, 1546. – Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands, Bd. 4, H. 1. Reval, 1887, lk 1–5.
- Schlotheuber, Eva. Die Franziskaner in Göttingen: Die Geschichte des Klosters und seiner Bibliothek (Saxonia Franciscana, 8). Werl: Dietrich-Coelde-Verlag, 1996.
- Schlotheuber, Eva; McQuillen, John T. Books and Libraries within Monasteries. – Beach, Alison I.; Cochelin, Isabelle (eds.). The Cambridge History of Medieval Monasticism in the Latin West, 2. Cambridge: Cambridge University Press, 2020, lk 975–997.
- Schmid, Toni. Stundengebet und Heiligenverehrung im Magdalenenkloster zu Riga. – Beiträge zur Kunde Estlands, 21, 1937, lk 12–26.
- Schmidt, Arved von. Die Pastoren Oesels seit der Reformation. Tartu: J. G. Krüger, 1939.

- Schmidt, Wolfgang. Zisterzienser in Baltikum und in Finnland – Suomen kirkko-historiallisen seuran vuosikirja = Finska kyrkohistoriska samfundets årsskrift, 29/30 (1939/1940). Helsinki, 1941, lk 1–286.
- Schmitt, Anneliese. Die ehemalige Franziskanerbibliothek zu Brandenburg an der Havel. Rekonstruktion, Geschichte, Gegenwart. – Archiv für Geschichte des Buchwesens, 60, 2006, lk 1–175.
- Schunke, Ilse; Rabenau, Konrad von. Die Schwenke-Sammlung gotischer Stempel- und Einbanddurchreibungen nach Motiven geordnet und nach Werkstätten bestimmt und beschrieben, II: Werkstätten. – Beiträge zur Inkunabelkunde, Folge 3, Band 10. Berlin: Akademie-Verlag, 1996.
- Schwarz, Brigide. Prälaten aus Hannover im spätmittelalterlichen Livland: Dietrich Nagel, Dompropst von Riga († Ende 1468 / Anfang 1469), und Ludolf Nagel, Domdekan von Ösel, Verweser von Reval († nach 1477). – Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung, 49, 2000, lk 495–532.
- Seeberg-Elverfeldt, Roland [Hrsg.]. Revaler Regesten, 3: Testamente Revaler Bürger und Einwohner aus den Jahren 1369–1851. (Veröffentlichungen der niedersächsischen Archivverwaltung, 35). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1975.
- Sehling, Emil (Hrsg.). Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts, Bd. 5: Livland, Estland, Kurland, Mecklenburg, Freie Reichsstadt Lübeck mit Landgebiet und Gemeinschaftsamt Bergedorf, das Herzogthum Lauenburg mit dem Lande Hadeln, Hamburg mit Landgebiet. Leipzig: O. R. Reisland, 1913.
- Selart, Anti; Thumser, Matthias (eds.). Livland – eine Region am Ende der Welt? Forschungen zum Verhältnis zwischen Zentrum und Peripherie im späten Mittelalter = Livonia – a Region at the End of the World? Studies on the Relations between Centre and Periphery in the Later Middle Ages. Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 2017.
- Seppel, Marten; Maasing, Madis. Sissejuhatus: varauusaja uurimise kaardistamine. – Marten Seppel, Madis Maasing (koost). Muutused, ümberkorraldused, uuendused: varauusaja arenguajooned Eesti- ja Liivimaal 1520–1800. Tallinn: TLÜ Kirjastus, 2023, lk 9–20
- Siebert, Johann Ernst von. Zur Geschichte der ehemaligen Trivialschule in Reval. – Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands, 6. Reval: Kluge, 1851, lk 113–126, 320–334.
- Stieda, Wilhelm. Die Entwicklung des Buch-Gewerbes in Dorpat. Leipzig: [s.n.], 1882.
- Strenga, Gustavs et al. (eds.). Catalogue of the Riga Jesuit College Book Collection (1583–1621). History and Reconstruction of the Collection = Rīgas jezuītu kolēģijas grāmatu krājuma (1583–1621) katalogs. Krājuma vēsture un rekonstrukcija. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, 2021.
- Szirmai, J. A. The Archaeology of Medieval Bookbinding. Aldershot etc.: Ashgate, 1999.
- Tabora, Laine. Fifteenth-Century Manuscripts. The Liturgical and Musical Testimonies from the Cistercian Nunnery in Riga. – Nordin, Jonas; Strenga, Gustavs; Sjökvist, Peter (eds.). The Baltic Battle of Books. Formation and Relocation of European Libraries in the Confessional Age (c. 1500–1650) and Their Afterlife. (Library of the Written Word, 116; The Handpress World, 94). Leiden, Boston: Brill, 2023, lk 13–36.
- Tamm, Jaan. Eesti keskaegsed kloostrid = Medieval Monasteries of Estonia. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2002.
- Tamm, Jaan. Padise klooster. Ehitus- ja uurimislugu = Padise Monastery. History of Building and Study. Tallinn: TEA Kirjastus, 2010.
- Tamm, Jaan. Tallinna Püha Miikaeli klooster. Ehitus- ja uurimislugu. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2009.
- Tamm, Marek. Kloostriraamatud keskaegses Euroopas ja Eestis. – Kloostri Internetini. Tartu: Eesti Raamatu Aasta Peakomitee, 2001, lk 46–83.

- Tarvas, Mari. Raamatud XVIII sajandi Tallinna varaloendites: ilukirjanduse tee literaatide kogudesse. – Keel ja Kirjandus 2012, nr 11, lk 807–823.
- Tarvas, Mari (Hrsg.). Bibliothekskataloge der Tallinner Literaten des 18. Jahrhunderts: Quellenedition aufgrund überlieferter Nachlassverzeichnisse. Würzburg: Königshausen & Neumann, 2014.
- Tiisel, Kaja. Tallinna Toomkooli raamatukogu arengulugu ja koostis. – Vana Tallinn, 11 (15). Tallinn: Estopol, 2001, lk 9–144.
- Tool-Marran, Elfriede. Tallinna Dominiiklaste klooster. Tallinn: Eesti Raamat, 1971.
- Toomaspoeg, Kristjan. Ühest Brugge kirstust, Riia peapiiskoppidest Avignonis ja arhiiviuuringutest Vatikanis. – Vana Tallinn 28 (32). Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv, 2017, lk 202–224.
- Trapp, J. B. Literacy, Books and Readers. – Hellinga, Lotte; Trapp, J. B. (eds.). The Cambridge History of the Book in Britain. Volume III, 1400–1557. Cambridge: Cambridge University Press, 1999, lk 31–43.
- Treumann, Hans. Adolph Simoni raamatute nimestik ja teisi raamatuloolisi mistselle. – Treumann, Hans. Vanemast raamatukultuuriloost, lk 52–65 (esmatr Keel ja Kirjandus 9/1970, lk 528–542).
- Treumann, Hans. Kiviküla kivid kõnelevad. – Treumann, Hans. Vanemast raamatukultuuriloost, lk 18–22 (esmatr Pilt ja Sõna 7/1966, lk 20–21).
- Treumann, Hans. Seigake inkunaablisajandist. Poole tuhande aastane Türi koodeks „Ex quo“. – Treumann, Hans. Vanemast raamatukultuuriloost, lk 14–17 (esmatr Keel ja Kirjandus 1/1968, lk 21–24).
- Treumann, Hans. Tallinna vanemast raamatukultuuriloost. Tallinna almanahh 1602. – Treumann, Hans. Vanemast raamatukultuuriloost, lk 32–37 (esmatr Polügrafist 4/1957, lk 10–17).
- Treumann, Hans. Trükinduse ja raamatu arheoloogiat. – Treumann, Hans. Vanemast raamatukultuuriloost, lk 22–32 (esmatr Keel ja Kirjandus 9/1959, lk 560–568).
- Treumann, Hans. Vanemast raamatukultuuriloost. Tallinn: Eesti Raamat, 1977.
- Undorf, Wolfgang. A Game of Cities. Driving Forces in Early Modern Scandinavian Book History. – Nordin, Jonas; Strenga, Gustavs; Sjökvist, Peter (eds.). The Baltic Battle of Books. Formation and Relocation of European Libraries in the Confessional Age (c. 1500–1650) and Their Afterlife. (Library of the Written Word, 116; The Handpress World, 94). Leiden, Boston: Brill, 2023, lk 78–106.
- Undorf, Wolfgang. From Gutenberg to Luther: Transnational Print Cultures in Scandinavia 1450–1525. (Library of the Written Word, 37; The Handpress World, 28). Leiden, Boston: Brill, 2014.
- Valenti, Tommaso. Gl'inventari di Fr. Federico de Pernstein O. M. Archivescovo di Riga (1304–1341). – Miscellanea Francescana di Storia, di Lettere, di Arti, nuova serie 23, 1933, lk 46–66.
- Valk-Falk, Endel. Kõiteuunikume Eestis XVIII sajandist XX sajandi keskpaigani. Lutike, 2003.
- Valk-Falk, Endel. Niguliste kiriku „järelejäänud“ raamatutest. – Kõiv, Lea; Luuk, Mare; Reimo, Tiiu (toim). Bibliotheca Revaliensis ad D. Olai, lk 74–100.
- Valk-Falk, Endel. Niguliste kiriku järelejäänud raamatutest, mis anno 1660 Oleviste kiriku raamatukogule üle antud, ja teistest annetustest, mille provenients tõendab nende kuuluvust Püha Nikolause kiriku raamatukogule. – Valk-Falk, Endel. Verba volant, scripta manent = jutt lendab tuulde, kirjutatu jääb: valik raamatuajaloo-alaseid uurimuslikke kirjutisi autori redaktsioonis. (Tartu Kõrgem Kunstikool. Toimetised, 8). Tartu: Tartu Kõrgem Kunstikool, 2008, lk 128–154.
- Valk-Falk, Endel. Renessanss-stiil köitekunstis ja selle ilmingud Eesti meistrite loomingus. – Renovatum anno 1994. Ennistuskoja „Kanut“ bulletin, lk 57–63.

- Valk-Falk, Endel. Tallinna kõiteuunikume. – Solomõkova, Irina (koost). Kunstist Eestis läbi aegade. Uurimusi ja artikleid. Tallinn: Kunst, 1990, lk 195–211.
- Varry, Dominique. Introduction à la bibliographie matérielle, <https://cgn.enssib.fr/ressources/bibliographie-materielle/qu-est-ce-que-la-bibliographie-materielle> (veebibäljaanne) [2011].
- Veskimägi, Kaljo-Olev. Kahte kappi on ühhetassa majas tarwis: leiwakappi ja ramatokappi. Eesti raamatukogude ajalugu. Tallinn: K. O. Veskimägi, 2000.
- Wagner, Bettina; Reed, Marcia (eds.). Early Printed Books as Material Objects: Proceedings of the Conference Organized by the IFLA Rare Books and Manuscripts Section, Munich, 19–21 August 2009. (IFLA Publications, 149). Berlin, New York: de Gruyter Saur, 2010.
- Walsby, Malcolm. The Printed Book in Brittany, 1484–1600. (Library of the Written Word, 14; The Handpress World, 8). Leiden, Boston: Brill, 2011.
- Walta, Ville. Libraries, Manuscripts and Book Culture in Vadstena Abbey. Helsinki, 2014 (Ph.D. diss., University of Helsinki).
- Weiss, Hellmuth. Das Revaler Nachlaßinventar eines auswärtigen Buchführers (Buchhändlers) aus der 1. Hälfte des 16. Jahrhunderts als Zeugnis für die geistigen Bedürfnisse der damaligen Zeit. – Böckler, Erich (Hrsg.). Beiträge zu einer baltischen Kunstgeschichte. (Homburger Gespräche, 3). Bad Homburg: Martin-Carl-Adolf-Böckler-Stiftung, 1981, 156–164.
- Weiss, Hellmuth. Johansen, Paul. – Neue deutsche Biographie, Bd. 10. Berlin: Duncker & Humblot, 1974, lk 580–581.
- Weiss, Hellmuth. Zur Bibliotheksgeschichte Revals im 16. und 17. Jahrhundert. – Syntagma Friburgense. Lindau, Konstanz: Thorbecke, 1956, lk 279–291.
- Weiss, Hellmuth; Johansen, Paul. 400-aastane eesti raamat: Wanradt-Koell'i katekismus 1535. aastast. Tallinn: Polügraaf, 1935.
- Weiss, Hellmuth; Johansen, Paul. Bruchstücke eines niederdeutsch-estnischen Katechismus vom Jahre 1535. – Beiträge zur Kunde Estlands, 15/4, 1930, lk 95–133.
- Williman, Daniel (éd.). Bibliothèques ecclésiastiques au temps de la papauté d'Avignon. I, 2, Inventaires de prélats et de clercs non français. Paris: Éditions du C.N.R.S., 1980.
- Winkelmann, Eduard. Bibliotheca Livoniae historica: systematisches Verzeichniss der Quellen und Hülfsmittel zur Geschichte Estlands, Livlands und Kurlands. Zweite verbesserte und sehr vermehrte Ausgabe. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1878.

SUMMARY

The First Century of the Printed Book in Estonia: Books, Libraries and Readers from the Second Half of the 15th Century to the Middle of the 16th Century

The dissertation discusses book use, the development of libraries and collections, and changes in readership during the first century of the printed book in Estonia, from the mid-15th century to the mid-16th century (approximately 1460 to 1560). The doctoral thesis is based on five articles published in 2017–2024 on the book culture of monastic institutions in Estonia before and after the Reformation, the Tallinn St Olaf's Library in the 1550s–1560s, and books owned by Tallinn residents in the 16th century. The introductory part of the thesis expands the topic of books owned by individuals also to other parts of Estonia since the second half of the 15th century, and includes the largely unused evidence of Tallinn residents' probate inventories. The account of the book culture of monastic institutions has been systematically revised, and the background to the development of Tallinn's Lutheran libraries has been reexamined.

In the contemporary approach to the history of European book culture, the first century of the printed book is viewed as a process of modernisation, which significantly reshaped the communication and the spread of ideas and knowledge across Europe and worldwide. The most influential of these ideas were humanism, the Reformation and the scientific worldview, the spread of which was given a strong impetus by printing. The dissertation examines the continuity and changes in book culture in Estonia during the late Middle Ages and the transition to the modern era, primarily in terms of communication and the spread of ideas. The approach underlying the methodology is known as the archaeology of the printed book, which combines the traditional close observation of bibliographic and material characteristics of books with the study of the cultural impact of books, reading, and readership.

The dissertation's primary research object is all the books that have survived in Estonia during the period under study, as well as data on books and book use in archival sources. In Estonia, the book culture of the late Middle Ages and the dawn of the early modern period has until now been discussed either within the framework of general approaches to book history over more extended periods, or in short special studies on individual book owners or collections. Recently, the researchers have mostly been scholars for whom the history of books is only one focus among many, and often not the central one. Books and archival documents have rarely been simultaneously included in the research, as they may be located in several institutions and may not be equally easily accessible to researchers. This study includes both types of sources found in different collections as fully as possible, allowing the research to achieve in many aspects a synthesis that has not previously been sought in studying the book culture in Estonia during this period.

Throughout the period under review, Estonia was part of medieval Livonia, loosely connected to the Holy Roman Empire. The elite culture of Livonia, including book culture, was strongly influenced by trends in the German motherland. Many of the significant clerical book owners were first-generation immigrants who arrived in Estonia in search of employment. In earlier, catholic period, they had often already pursued a career in their home region (Reinold Korner, Johannes Block and Zacharias Hase), while in the Lutheran period, they arrived straight after graduating from university (e.g. Jürgen Brandt and Johannes Robertus von Geldern). They usually took at least some of their books with them from their previous lives. Such readers directly transferred the trends and ideas prevailing in German schools and universities to the local book culture. However, there were also major book owners of local origin (such as Reinold Grist and Reinhold Beseler), but since there were no higher schools in Livonia then, their horizons and the development of their book ownership were generally significantly influenced by their studies abroad.

The book culture of the monastic institutions in Estonia was strongly shaped by the specific characteristics of each religious order and the internal connections within them, resulting in relatively homogeneous book cultures across wide areas within a single order. Conversely, monasteries of different orders located close to each other could be markedly different. The distinctive book culture of the Bridgettines in Pirita, particularly until the end of the 15th century, is evident in the archaeological remains of books, which differ considerably from those found elsewhere in Estonia. In addition to the customs and rules of the orders, especially within the mendicant orders, the mobility of the friars between friaries during their studies or later relocation also influenced the similarity within the order. As the few surviving records of book acquisition by the Tallinn Dominicans show, new books were often obtained from members of the same friary or order. However, while studying purchase inscriptions in the books of the Tallinn Dominicans, a transaction was identified in which the friary acquired books on the international book market in 1519, buying at least six surviving volumes from the Tallinn wholesale merchant Fritz Luckenbach. As research into bookbinding history has shown, these were predominantly French publications bound in the Antwerp region. Since Luckenbach traded with Antwerp, he may have acted as a broader-scale importer of books, as Antwerp bindings with similar profiles have also been found in other Estonian collections from the same period, including those of Reinold Grist from Tallinn and Johannes Block from Tartu. The Dominicans' purchase from Luckenbach is the only documented book transaction from pre-Reformation Estonia that allows the reconstruction of the journey of surviving books from printing houses through intermediaries to the final customer in more detail.

Previous studies on Estonian monastic book holdings have focused mainly on the manuscript books of the Tallinn Dominicans, about ten of which have survived intact from the early Middle Ages, and to a lesser extent on manuscript fragments. The printed books of the Dominicans – about thirty known to have

survived – have appeared only briefly in earlier scholarship, with some identified only during the research for this thesis. Printed books, as well as documentary reports of their acquisition, have survived in relatively large numbers since the 1470s. This indicates that from that time onward, the acquisition of printed books had become a common practice and probably already surpassed the acquisition of new texts in manuscript form.

In the late 15th century, the Tallinn Dominicans mostly acquired printed texts by authors from earlier centuries of the Middle Ages. Some of these texts they may have already possessed in manuscript form, but they were now being supplemented or replaced by printed editions. This practice was consistent with general trends in the contemporary book market and publishing, and in some cases even driven by them, since at that time mainly the works of medieval religious authorities, not contemporary authors, were published in print. The vast majority of books in the Dominican collection of this period were printed in Germany: the publications from the other two major printing centres, Italy and France, probably rarely reached Estonia then. However, in the first two decades of the 16th century, the picture changed: now French publications even outnumbered German ones, and Italy was not far behind. Admittedly, this impression may be somewhat biased by the deal with Fritz Luckenbach, during which French publications were acquired. The places where the books were printed differ significantly from the origins of their authors: most of them were Italians, and the English and French did not lag behind the Germans. This was also a general tendency of the era since the Italian authors dominated preaching and law, while the French and English authors prevailed in scholastic theology and exegesis. The Germans mainly only produced devotional literature, and at the time when the authors of the most printed works of the 15th century lived, Germany was not yet a significant centre of academic theology and religious writing. All the surviving Dominican books are in Latin.

Sermons and preaching aids prevailed in the Tallinn Dominican library in every period, since preaching was central to the order's aims. These were supplemented primarily by medieval academic theology and works on personal devotion and the administration of divine office. Surprisingly, no editions of the Bible have survived from the Dominicans. While it has previously been thought that legal works were rare in the Dominican library, the books purchased through the aforementioned Fritz Luckenbach show that, at least in the late 1510s, the Dominicans diligently supplemented their collection with publications on canon law. However, so far, the Tallinn Dominicans are not known to have owned any works that indicate humanistic or natural science interests, and just a few manuscripts with medical content have been hesitantly attributed to them. Still, what has survived does not reflect the entire composition of the Dominicans' book collection, as only volumes from the chained library remain, which the friars may not have removed when the friary was dissolved. The liturgical books of the friary church have not survived, and there is only sparse documentary evidence of them. Almost no personal books of the friars have been preserved either, as they likely took them with them when the friary was dissolved. By chance, only two books

have survived from the Dominican friary in Tartu, and these represent fields not found among the known printed books of the Tallinn friars: a collection of humanist works by Enea Silvio Piccolomini and late medieval commentaries on Aristotle.

From around the 1470s at the latest, the Tallinn Dominican friary was also engaged in bookbinding, indicating an increasing need for book care and as indirect evidence of the accelerating growth of book ownership resulting from the spread of printed books. Previous research had not examined the bookbinders associated with the Dominicans and the Gothic bookbinding art of Tallinn. While studying the books belonging to the Tallinn Dominicans, it was possible to distinguish three bookbinders. Two of them were active at least partly at the same time in the late 15th century. The third master, who took over some tools of both predecessors and may have been an apprentice of one or both, worked from approximately the turn of the 15th/16th century until the dissolution of the friary. Although these binders probably also produced bindings for external customers, they mostly worked for the friary, and their connection with the Dominicans is also indicated by using Dominican manuscript waste as binding material. The Dominican binders do not appear in written sources, so no direct information about their origin or training is available. Based on the stamps and other design elements used to decorate their bindings, they can be linked to the late Gothic style of northern Germany, particularly the Lübeck region. While the two earlier binders used relatively few stamps and produced simpler designs, the third and later binder introduced many new ones alongside inherited tools, creating much richer decoration. Instead of the predominantly medieval Christian symbolism and common iconographic motifs of the earlier period, the later binder favoured decorative plant motifs. In addition to typical northern German bookbinding patterns, he adopted several motifs from southern Germany and the Low Countries, likely using locally cut imitations of stamps found on imported bindings. Technically, Tallinn's Gothic bookbinders remained conservative, employing only small stamps and panels, without using rolls, and producing bindings exclusively with wooden boards rather than pasteboards. The Dominican bindery ceased to exist with the dissolution of the friary in the 1520s.

After the friary's dissolution, most of its books were probably dispersed. Later, some were found in the Tallinn City Archives, St Olaf's Library, and private collections. No documentary record of the friary's full holdings has survived, nor any inventory. Earlier research has cautiously estimated the size of the Dominican library at 200–300 volumes. Considering the complete and fragmentary manuscripts, printed books, and documented but lost volumes, information is available on up to a hundred former Dominican books. The number of books removed from the library, as recorded with approximate accuracy in the documentation of the friary's dissolution, can be estimated at at least 120–150 volumes. However, as this information is fragmentary, it can be assumed that the friary's book collection was considerably larger. The libraries of Franciscan friaries of similar age in northern German cities usually contained around 300–500 volumes, mostly

printed books. On this basis, it can be assumed that the library of the Dominicans in Tallinn was of roughly similar size.

Rakvere is the only Franciscan friary in Estonia whose books have partly survived. A few volumes bearing the inscription “*Wesenberch 1564*” in the collection of Tallinn St Olaf’s Library were already associated with the Rakvere friary in the late 19th century. At that time, however, such a connection may have seemed rather bold, since the books then known to have originated from Rakvere were relatively common works from the early 16th century that could have belonged to any clerical owner. The number of volumes attributed to the Rakvere friary increased when Endel Valk-Falk proposed that five additional volumes belonged to the same collection, based on the similarity of their unique binding design. These post-Reformation Catholic books, dating from the 1530s–1540s, provide a firmer basis for concluding that there was probably no other institution or individual in increasingly Lutheran Rakvere at that time who could have owned such a collection. Together with two additional volumes discovered during the preparation of the articles for this doctoral thesis, thirteen volumes from Rakvere are currently known, some of which are *Sammelbände*.

Nothing is known about the size of the library of the Rakvere Franciscan friary, which was founded only at the beginning of the 16th century. Since the surviving volumes are unchained, it remains unclear where they were kept in the friary or who exactly used them. Perhaps the recently founded house did not even have an old-style chained library. The early book collection of the friary was probably assembled from other friaries or from the friars’ personal possessions, as indicated by the very diverse binding designs. A small and random selection of preaching aids and other religious literature, together with Aristotle and Ptolemy in Latin and Justinian’s *Institutes*, has survived from that early period.

However, the most distinctive and characteristic part of the collection consists of books from the 1530s–1540s, which had not been examined in earlier research. While the friary’s early holdings resemble a cross-section of a typical clerical library of their time, the thirteen post-Reformation publications in seven volumes are remarkably uniform in content. Almost all of them are recent polemical works directed against Luther and other Protestants by the most well-known Catholic authors of the 1530s – Georg Witzel, Friedrich Nausea, Johannes Cochlaeus, and others – reflecting the confessional controversies then raging in Germany. Only one non-German author, a few works in German alongside Latin ones, and a purely religious focus indicate a strong concentration on spiritual issues relevant to the region. It is only at the end of the 1530s that three works by early Christian and medieval theologians appear alongside the recent ones. Such a collection shows that the Franciscans of Rakvere remained steadfast in their faith and sought to resist Lutheran pressure, perhaps by engaging in polemics with Protestant preachers and maintaining their role as preachers and providers of pastoral care. In this respect, the Rakvere collection is unique not only in Estonia or medieval Livonia but also among the few comparable examples in the Lutheran regions of

northern Germany and northern Europe, where mendicant friaries were usually dissolved after the Reformation before they had the opportunity to acquire contemporary polemical literature.

After the Reformation, new Lutheran city and church libraries were founded in many German cities. According to historical tradition, Riga was one of the first cities to establish a Lutheran city library in 1524. There are no records of Lutheran libraries from such an early date in Estonian cities. Although it has been suggested that at least the St Nicholas Church in Tallinn may have had a library even before the Reformation, there is no evidence that the church's probably small book collection was perceived or known as a library. Modern scholarship generally accepts that Tallinn St Olaf's Library was founded in 1552 – a date that appears in the library's mid-17th-century inventory and its book of donations. Although it has sometimes been suggested that the St Olaf's Church may have had a library in Tallinn shortly after the Reformation or even earlier, there are no clear indications of this in documentary records or as surviving books. However, it has caused a certain embarrassment in earlier research that no hint of the library's founding appears in city records from the 1550s.

A chapter of the introductory part of this doctoral thesis reviews more systematically than before the evidence that shows the beginning of the conscious development of the St Olaf's library in the 1550s. In 1551, the former priest of St Olaf's, Reinold Grist, died, and according to an entry in a fragment of the St Olaf's church book, donated "some books to the library". The inventory of Grist's books was probably entered in the account book of the warden of the "poor schoolboys" of the St Olaf's parish in 1555. Between 1555 and 1561, at least eleven citizens from Tallinn's elite, as well as the local Commander of the Teutonic Order, donated at least fifty-one books to St Olaf's Library, of which thirty-one have survived. The books bequeathed by Grist, some of which still exist, are inscribed "to St Olaf's Church," while slightly later donations from the city's elite bear the inscription "to St Olaf's Library." A closer examination of the donors reveals that most were residents of the St Olaf's parish, with two notable exceptions: Commander Franz von Siegenhoven, who, as a member of the Teutonic Order, was not a citizen of Tallinn but nonetheless part of the local elite, and Urban Dene, the master of the mint, regarded as one of the wealthiest Tallinn citizens of his time. It thus becomes clear that the library's establishment was primarily an initiative of the St Olaf's congregation, not of the City Council. However, the presence of the city school within the St Olaf's parish may have partly inspired the creation of the library, since in German cities it was often common for new Lutheran libraries to be connected to schools. While the identities of the donors are known, the actual organisers of the library's foundation remain uncertain. The initiators likely included St Olaf's ministers Johannes Robertus von Geldern, Bartholomeus Frölich, and Hermann Gronau, as well as Nicolaus Tegelman, head of the city school.

Reinold Grist's legacy probably prompted the establishment of St Olaf's Library. The change in the wording of later donation inscriptions suggests that

the plan to create a library became more concrete a few years afterwards. The article “The Old Tallinn Library” (as the library was known in the mid-17th century) within this doctoral dissertation aimed to define more precisely the contributions of various sources to the formation of St Olaf’s Library in the 1550s–1560s. One third of the library’s early decades’ collection that survived by the mid-17th century (which is known from the inventory list of that time) was Reinold Grist’s legacy, which, considering its Catholic content, had already become considerably outdated in Lutheran Tallinn by the mid-16th century. The other third comprised the donations mentioned above from the Tallinn elite. Bibliographic and book-archaeological analysis of these donated books shows that they were not randomly selected from the donors’ private collections but represented a deliberate selection by the library’s founders from recently published works deemed essential for building a scholarly library. The two main areas of acquisition were works of the Church Fathers and church history in humanist editions from Basel, and Luther’s works, primarily in Wittenberg editions. The final third of the then St Olaf’s collection consisted of books from the Franciscan friary in Rakvere, discussed above, which, again due to their Catholic content, may not have been particularly relevant to the library’s readers, along with a few dozen other volumes that probably arrived from various sources at unknown times and may have been present in the church either before the library’s founding or added later.

The large number of works by the Church Fathers and on church history acquired through donations raises the question of who the intended readership of such a demanding library in Tallinn might have been. Its contents far exceeded the needs of city school students, and even teachers would not have required such works for their professional duties; only Luther’s writings would have been used regularly by the clergy. It can probably be concluded that the goal at that time was to improve the education of clergy and schoolteachers and perhaps also to elevate the city school to a new level, as was the aim of Lutheran libraries in Germany. However, the subsequent war and economic downturn halted these ambitions in Tallinn. Since it is known that by the late 16th and early 17th centuries the library was neglected and many books were lost, it is possible that the original collection was more diverse and included, for instance, Lutheran Bible editions (now completely unrecorded) and, alongside Luther, theological and pedagogical works by other Lutheran authors, as was generally the case in contemporary German Lutheran libraries.

A few years later than in St Olaf’s, the word ‘library’ also appears in the inscriptions of the books donated to Tallinn’s St Nicholas Church. A few known donors are connected to the St Nicholas congregation here. Thus, it is obvious that the library was founded at about the same time in St Nicholas, too, and perhaps to some extent, in competition with St Olaf’s. However, no similarly deliberate collection-building strategy was followed: the St Nicholas library was composed mainly of diverse works available on the secondary market and donated to the St Nicholas library. Unlike in the St Olaf’s, it is certain that the St Nicholas library also included some books donated to the church in the first half

of the 16th century. The development of the St Nicholas library probably did not reach as far as in St Olaf's, since the Tallinn Church Order of 1606 did not value its former collection as highly. In 1664, the last remnants of the St Nicholas library were merged with the St Olaf's collection. Of the 29 volumes remaining at that time, 21 were pre-Reformation. However, it remains unknown whether this reflects the original proportions of the St Nicholas library, or when and from where most of these works reached the library's collection.

Private book ownership in Estonia in the 15th–16th centuries has previously been discussed only in a few studies focusing on some well-known book owners. The doctoral thesis article on private owners in the 16th century represents the first attempt to compile data on the surviving books of Tallinners during the three quarters of a century following the Reformation. No private library from this period has survived in Estonia to any significant extent. The largest number – seven volumes containing 16 publications – comes from the library of Johannes Robertus von Geldern. Although these do not provide a comprehensive overview, they still offer a glimpse into the collection of a clergyman who, at the culmination of his career, became the Bishop of Estonia. His library was known at the time to be extensive but has largely disappeared without trace. Johannes Robertus von Geldern is also one of the few readers whose practical use of books can be reasonably well imagined based on the numerous marginal notes he made. These show, for example, that he compared different authors' approaches to the same topic, noted contradictions in the margins, and often used books in preparing his sermons. Finally, Johannes Robertus von Geldern is the earliest known book owner in Estonia to have left behind small academic publications acquired during his university years in Wittenberg; other prints testify to his contacts and to the intellectual milieu of his earlier studies in Königsberg. In general, the surviving books of 16th-century clergymen are almost exclusively theological, academic, or educational in nature and therefore mostly in Latin. Such books were well preserved during their owners' lifetimes and were also more likely than others to find their way into libraries later.

In the introductory part of the thesis, the discussion of private book ownership has been considerably expanded, incorporating not only surviving books but also data from documentary sources, and including pre-Reformation private book holdings as well as book owners outside Tallinn. Based on these data, the social profile of book owners and the spread of reading among different social groups have been comprehensively analysed for the first time, using Tallinn's 16th-century property inventories. The composition of private book ownership across Estonia during the first century of print has also been examined. The Tallinn probate inventories are the primary source for studying the book ownership of lay people, as the number of books recorded in them exceeds by far the number of surviving volumes.

Because a large number of Tallinn inventories have been preserved, it is possible to estimate the relative distribution of books among the upper and, to some extent, middle classes, whose possessions are primarily reflected in these

documents from the second quarter of the 16th century onward. By the mid-16th century, 20–30% of Tallinn residents' inventories recorded book ownership. However, since inventories do not always list all possessions, it can be estimated that among those social groups whose property was usually inventoried, about one third – or even more – owned books. As the upper and middle classes made up roughly 35% of the city's population, book owners likely constituted about ten per cent of the total population there. Particularly noteworthy is the rise in secular readers during the 16th century: while only a few are recorded before the end of the 15th century, around 85% of known book owners from the 16th-century inventories were laypeople. Book ownership evidently became more common among lay townspeople after the Reformation of the 1520s, when prayer books and Bibles reached an ever-wider readership as part of religious renewal. The broader availability of vernacular (German-language) books, the spread of small and affordable prints, and, over time, the development of Lutheran schooling based on humanistic principles – all these factors contributed to the expansion of literacy and reading. By contrast, the spread of literacy among the city's lower classes (mainly Estonians) and the rural nobility remain virtually unknown due to the lack of sources.

As noted, the survival of clerical books from the post-Reformation 16th century is also relatively modest, which again makes inventory data indispensable. Fortunately, the libraries of the Tallinn priest Reinold Grist and the Tartu preacher Johannes Block from the first quarter of the century are largely preserved, along with a few isolated examples from other clergymen dating back to the late 15th century. Since clergy's functional literacy had generally reached the level of book reading earlier, the increase among them was smoother than among lay readers. Yet here too, both the size of collections and the number of known book owners were greater by the mid-16th century than at the beginning. As large private clerical libraries already existed in the first quarter of the century, it can be concluded that such ownership became widespread primarily due to the decline in book prices – and thus improved availability – during the second half of the 15th century, as well as under the influence of late-medieval reform movements that helped spread education based on humanistic principles.

The reading habits and library composition of clergy and laypeople remained distinct in the 16th century. Clergy's collections were typically much larger, while lay readers often owned only a few books. Information about clergy's book ownership also comes from outside Tallinn – mainly from Tartu and the Diocese of Saaremaa (Osilia). Although religious literature was central to both categories of readers, their selections differed considerably. Educated clergy in both Catholic and Lutheran times mainly owned preaching literature, complemented by theological and exegetical works that supported their preaching and worship, even though the content of both changed under the Reformation's influence. Lay readers usually possessed only a few prayer books or devotional works; after the Reformation, their collections often included a Bible and occasionally another work of religious instruction, such as a catechism. For many, the domestic library did not extend beyond this. In addition to religious literature, pre-Reformation

clergy often owned (canon) law books useful for church administration, while Lutheran clergy usually did not. Clergy – and increasingly lay readers after the Reformation – also owned works by humanist and classical authors, at least as remnants of their schooling. Interest in history was found among both clergy and laity from the early 16th century onward. Popular fiction appears primarily in the libraries of lay readers. As for practical reading, books on medicine and herbal remedies are known from both periods.

The book culture of medieval and early modern Estonia was essentially that of the clergy and the urban elite. The spread of print made books more accessible than before – first to the clergy, who formed the majority of medieval intellectuals and whose professional needs were initially prioritised by publishers. The largest book collections in Estonia continued to be in monastic institutions, as had been the case earlier. Yet by the early 16th century, even an ordinary urban clergyman could already possess a sizeable personal library. By the mid-16th century, rising educational levels, changing reading habits, and religious transformations had made books relatively common among the secular urban elite. The literature read remained predominantly religious: clergy possessed professional theological works, the laity devotional texts, and only a small number of other kinds of books are known. The culmination of 16th-century Lutheran library culture was the founding of Tallinn's St Olaf's Library, which in its early years succeeded in creating an ambitious collection of the latest academic theological literature. Attempts to extend the reach of book culture beyond the elite remained largely unsuccessful during the period under review.

The story of the spread of books in Estonia during the first century of print – the development of libraries and the cultural impact of reading – is far from exhausted by this thesis. Rather, it marks the first stage in a deeper study of existing yet only partly recognised sources and in building a comprehensive picture. Further research may explore the impact of the written and printed word on the early spread of Lutheranism – requiring the analysis of a wide range of written sources – as well as the relationship between book use and the emerging domestic publishing scene. The Tallinn sources also enable more detailed study of book trade and bookbinding. The author hopes to have contributed to understanding the paths of books to readers and the paths of readers to books during this pivotal era.

ELULOOKIRJELDUS

Nimi: Kaspar Kolk
Sünniaeg: 24. aprill 1971
E-post: kaspar.kolk@ut.ee

Hariduskäik

1989–1996 Tartu Ülikool, BA (klassikaline filoloogia)
1996–1999 Tartu Ülikool, MA (klassikaline filoloogia, lõpetamata)

Teenistuskäik

2000–2008 vabakutseline (tõlkija, toimetaja, õppeülesande täitja Tartu Ülikoolis)
2008–... Tartu Ülikooli Raamatukogu, raamatukoguhoidja
2016–... Tallinna Ülikooli Akadeemiline Raamatukogu, nooremteadur, vana-raamatu spetsialist
2021–... Tallinna Ülikool, külalisteadur

Peamised uurimissuunad

Raamatuteadus, ladina paleograafia ja kodikoloogia, keskaja ajalugu

Väitekirjaga seotud publikatsioonid

Kolk, Kaspar. Book Collection of a Hinterland Convent in Response to the Lutheran Reformation. The Case of Mid-Sixteenth Century Rakvere (Wesenberg). – Kiliańczyk-Zięba, Justyna; Komorowska, Magdalena (eds.). Early Modern Catholicism and the Printed Book. (Library of the Written Word, 119; The Handpress World, 97). Leiden, Boston: Brill, 2024, lk 180–196.
DOI: 10.1163/9789004538672_010.

Kolk, Kaspar. Late Gothic Bookbinding in Tallinn. – Baltic Journal of Art History, 27, 2024, lk 41–88. DOI: 10.12697/BJAH.2024.27.03.

Kolk, Kaspar. Teoloogiast astroloogiani. Reformatsioonijärgse kolmveerand-sajandi tallinlaste säilinud raamatuid. – Rahvusarhiivi Toimetised = Acta et Commentationes Archivi Nationalis Estoniae, 4, 2021, lk 149–199.

Kolk, Kaspar. Eesti kloostrite raamatud enne ja pärast reformatsiooni. – Piret Lotman (koost). Reformatsioon – tõlked ja tõlgendused. (Eesti Rahvus-raamatukogu toimetised, 16; Raamat ja aeg, 5). Tallinn: Eesti Rahvusraamatu-kogu, 2019, lk 71–112.

Kolk, Kaspar. „Vana Tallinna raamatukogu“ kolm allikat: komplekteerimisest 16. sajandil. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri, 3/2017, lk 10–29.

- Läänelaid, Alar; Sohar, Kristina; Daly, Aoife; Van Ham-Meert, Alicia; Paiste, Päärn; Kolk, Kaspar; Paloveer, Kadri; Suni, Raivo. New evidence of re-use of an oak panel in Estonia: Covers of the fifteenth century Codex of Türi. – *Journal of Cultural Heritage*, 73, 2025, lk 52–61.
DOI: 10.1016/j.culher.2025.02.015.
- Kurisoo, Tuuli; Kolk, Kaspar. Mida kõnelevad arheoloogilised leiud Pirita kloostri raamatukultuurist? – *Vana Tallinn*, 32 (36), 2023, lk 97–141.
- Kolk, Kaspar. Dissemination and Survival of a Book Printed in 17th-century Tartu: The Case of Johannes Gezelius' Lexicon Graeco-Latinum (1649). – Päll, Janika; Volt, Ivo (eds.). *Hellenostephanos. Humanist Greek in Early Modern Europe: Learned Communities between Antiquity and Contemporary Culture*. (Acta Societatis Morgensternianae; 6–7). Tartu: Tartu University Press, 2018, lk 144–157.

CURRICULUM VITAE

Name: Kaspar Kolk
Date of birth: 24 April 1971
E-mail: kaspar.kolk@ut.ee

Education

1989–1996 University of Tartu, BA (Classical Philology)
1996–1999 University of Tartu, MA (Classical Philology, not graduated)

Career

2000–2008 independent (translator, editor, teaching at the University of Tartu)
2008–... University of Tartu Library, librarian
2016–... Tallinn University Academic Library, junior researcher, early book librarian
2021–... Tallinn University, visiting researcher

Main research interests

Book history, Latin paleography and codicology, Medieval studies

Publications related to the dissertation

Kolk, Kaspar. Book Collection of a Hinterland Convent in Response to the Lutheran Reformation. The Case of Mid-Sixteenth Century Rakvere (Wesenberg). – Kiliańczyk-Zięba, Justyna; Komorowska, Magdalena (eds.). Early Modern Catholicism and the Printed Book. (Library of the Written Word, 119; The Handpress World, 97). Leiden, Boston: Brill, 2024, lk 180–196.
DOI: 10.1163/9789004538672_010.

Kolk, Kaspar. Late Gothic Bookbinding in Tallinn. – Baltic Journal of Art History, 27, 2024, lk 41–88. DOI: 10.12697/BJAH.2024.27.03.

Kolk, Kaspar. Teoloogias astroloogiani. Reformatsioonijärgse kolmveerand-sajandi tallinlaste säilinud raamatuid. – Rahvusrhiivi Toimetised = Acta et Commentationes Archivi Nationalis Estoniae, 4, 2021, lk 149–199.

Kolk, Kaspar. Eesti kloostrite raamatud enne ja pärast reformatsiooni. – Piret Lotman (koost). Reformatsioon – tõlked ja tõlgendused. (Eesti Rahvus-raamatukogu toimetised, 16; Raamat ja aeg, 5). Tallinn: Eesti Rahvusraamatu-kogu, 2019, lk 71–112.

Kolk, Kaspar. „Vana Tallinna raamatukogu“ kolm allikat: komplekteerimisest 16. sajandil. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri, 3/2017, lk 10–29.

- Läänelaid, Alar; Sohar, Kristina; Daly, Aoife; Van Ham-Meert, Alicia; Paiste, Päärn; Kolk, Kaspar; Paloveer, Kadri; Suni, Raivo. New evidence of re-use of an oak panel in Estonia: Covers of the fifteenth century Codex of Türi. – *Journal of Cultural Heritage*, 73, 2025, lk 52–61.
DOI: 10.1016/j.culher.2025.02.015.
- Kurisoo, Tuuli; Kolk, Kaspar. Mida kõnelevad arheoloogilised leiud Pirita kloostri raamatukultuurist? – *Vana Tallinn*, 32 (36), 2023, lk 97–141.
- Kolk, Kaspar. Dissemination and Survival of a Book Printed in 17th-century Tartu: The Case of Johannes Gezelius' *Lexicon Graeco-Latinum* (1649). – Päll, Janika; Volt, Ivo (eds.). *Hellenostephanos. Humanist Greek in Early Modern Europe: Learned Communities between Antiquity and Contemporary Culture*. (*Acta Societatis Morgensternianae*; 6–7). Tartu: Tartu University Press, 2018, lk 144–157.

DISSERTATIONES STUDIORUM GRAECORUM ET LATINORUM UNIVERSITATIS TARTUENSIS

1. **Kristi Viiding.** Die Dichtung neulateinischer Propemptika an der *Academia Gustaviana (Dorpatensis)* in den Jahren 1632–1656. Tartu, 2002.
2. **Maria-Kristiina Lotman.** Jambiline trimeeter: värsisüsteemid, meetrum, rütm, semantika. Tartu, 2003.
3. **Janika Päll.** Form, style and syntax: towards a statistical analysis of Greek prose rhythm: on the example of “Helen’s encomium” by Gorgias. Tartu, 2007.
4. **Ivo Volt.** Character description and invective: Peripatetics between ethics, comedy and rhetoric. Tartu, 2007.
5. **Katre Kaju.** *Vive hodie, cras vivere serum est*: humanistlik-kristlik haridustraditsioon ja Riia pastori Adam Andreae reisialbum (1696–1702). Tartu, 2011.
6. **Kadri Novikov.** *Leucippe and Clitophon* by Achilles Tatius: rhetorical figures, narrative tempo and genres in the Greek novel. Tartu, 2014, 438 p.
7. **Jaanika Anderson.** Reception of Ancient Art: the Cast Collections of the University of Tartu Art Museum in the Historical, Ideological and Academic Context of Europe (1803–1918). Tartu, 2015, 306 p.
8. **Kaidi Kriisa.** Multilingual Practices in the Early Modern *Academia Dorpatensis* (1632–1710). Tartu, 2018, 294 p.
9. **Neeme Näripä.** Stasis. Ein Antikes Konzept. Tartu, 2019, 305 S.
10. **Annika Mikk.** Rütmilised lauselõpud 14. sajandi ladinakeelsetes ning itaalia rahvakeelsetes proosateostes. Tartu, 2020, 197 lk.
11. **Ülo Siirak.** L’humaniste français Marc-Antoine Muret comme commentateur de Catulle et de Pierre de Ronsard. Tartu, 2024, 220 p.